

Dpl 2587/10

LINGUISTICA

SERIES C

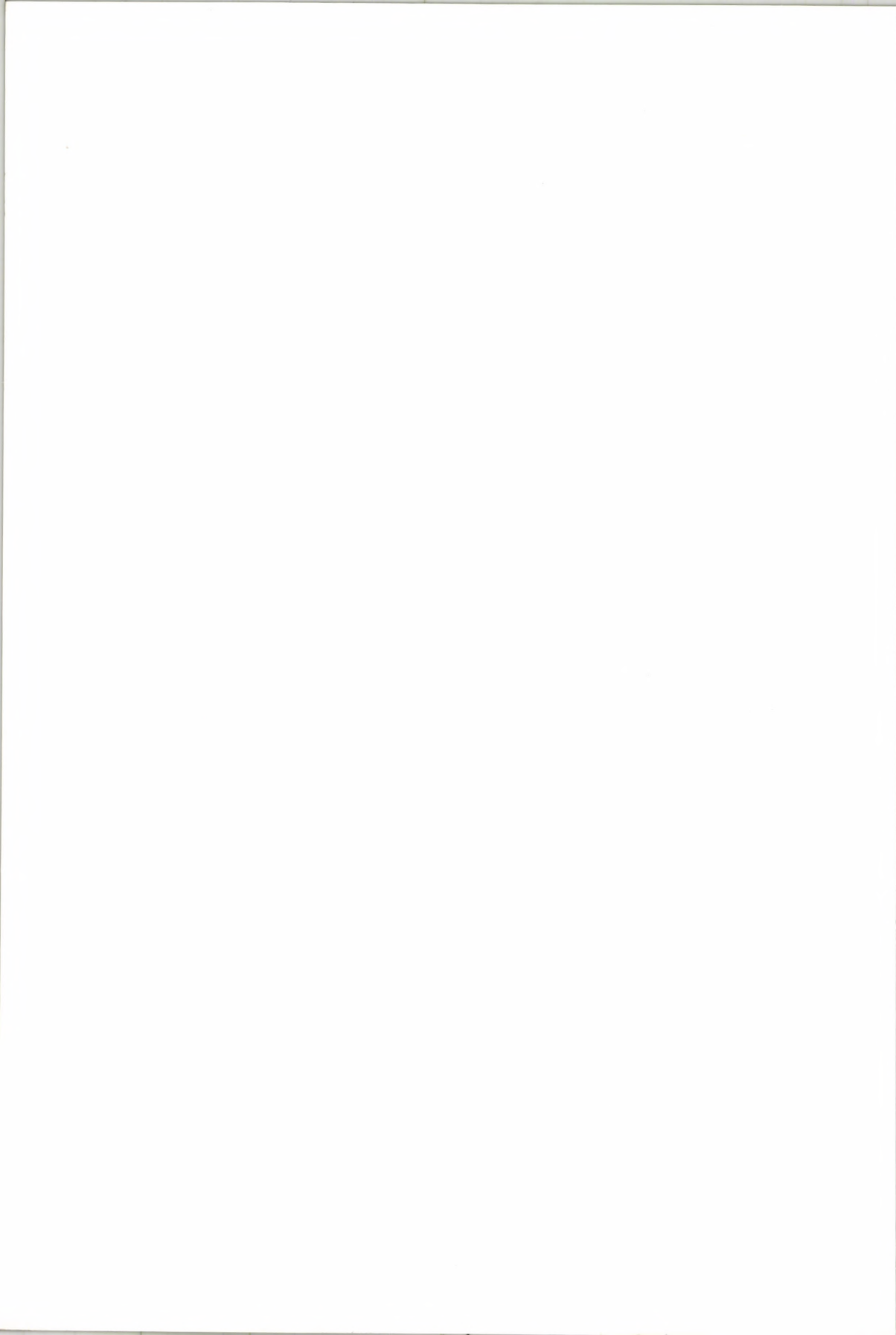
RELATIONES 10.

FÓNAGY IVÁN

RÖGZŐDÉS ÉS VÁLTOZÁS
A NYELVBEN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1998



LINGUISTICA
SERIES C
RELACIONES 10.

RÖGZŐDÉS ÉS VÁLTOZÁS A NYELVBEN

1950

1951

1952

1953

(17) 1954

LINGUISTICA

SERIES C

RELATIONES 10.

FÓNAGY IVÁN

**RÖGZŐDÉS ÉS VÁLTOZÁS
A NYELVBEN**

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1998



Lektorálta: Szende Tamás

A nyomdai munkálatok elvégzését a Soros Alapítvány támogatása tette lehetővé.

ISBN 963 8461 92 6

ISSN 0866-4196

© 1998. Az MTA Nyelvtudományi Intézete

Computer typeset by MAT_EX and CORELDRAW.

Felelős kiadó: Kiefer Ferenc

Budapest, 1998.

Dpl 2587/10
Nyelvtudományi Intézet
Könyvtára
Lezárt száma: 27 362 / 98

Tartalom

A.	Helyzet és jelentés	7
1.	Kötetlen és kötött kijelentések	7
2.	A helyzetmondatok paródiája	11
3.	Gyakorlati nehézségek	13
4.	Kijelentések hírértéke	16
5.	A helyzetmondatok ismérvei	17
6.	Elliptikus helyzetmondatok	21
7.	A helyzetmondatok szinonímiája, homonímiája és poliszémiája	25
	Szinonímia	25
	Homonímia	27
	Poliszémia	32
	Remotiváció	34
8.	Kötött töredékek	36
9.	A helyzetmondat és a szó	43
10.	A hiányzó szó betöltött helye	45
11.	A helyzetmondatok funkciói	47
B.	Dinamika és változás	53
1.	Kijelentés-metafora	53
2.	A szavak jelentésének módosulása	55
3.	Nyelvtani szerkezetek módosulása	59
4.	Evolutív szempontból tekintve	63
C.	A helyzetmondatok fordításához	69
1.	Jelentés és értelem	69
2.	'Hamis barátok' a kötött kijelentések közt	72
3.	Törléssel fordítani	77
4.	Hiányt fordítani	79
D.	Néhány szó a helyzetszótárról	85
1.	A betűrendes szótár lehetőségei és korlátai	85
2.	A beszédhelyzetek hálózata	91
3.	Intézményes helyzetek	93
4.	Helyzetmondatok és társadalmi helyzetek	98
	Szertartások	98
	Hétköznapi helyzetek	98

5. A párbeszéd	105
Rendszerezési kísérletek	105
Állásfoglalás a tárggyal kapcsolatban (de re)	107
Állásfoglalás a kijelentéssel kapcsolatban (de dicto)	111
6. Érzelmekhez, attitűdökhöz kötött kijelentések	116
Felkiáltások	117
Más személyre irányuló agresszív kijelentések	118
Más személyre irányuló pozitív kijelentések, felhívások	119
A saját személyre irányuló (felhívó) kijelentések	120
7. További kérdések	121
Szemantikai kérdések	121
Hangtani vonatkozások	122
Nyelvtani vonatkozások	122
Fokozás	123
A közhelyek helye	127
Kopulák	128
Idézés	128
8. Korai előmunkálatok	129
Irodalom	131

Rögződés és változás a nyelvben*

A. Helyzet és jelentés

1. Kötetlen és kötött kijelentések

Amikor 1994. novemberében francia nyelvészeknek beszéltem¹ arról a mindennapi nyelvi jelenségről, melyet — a magam számára — a „helyzetmondattal” szóval jelöltem, egy konkrét traumatikus élményből indultam ki. A második világháborút közvetlenül megelőző évben Párizsban laktunk, egy kis szállodában két barátommal. A szálloda lépcsőházában tanultam meg, hogy lefele menet *Pardon*-t kell mondani, ha szembetalálkozunk valakivel, és a felfelé jövő erre kötelességszerűen *Passez donc*-kal (‘Csak tessék’-kel) felel. Ez a jelenet Pesten némán zajlott. Ebből arra kellett következtetnem, hogy egy verbális reakció hiányának a franciában egy-egy helyzethez kötött kis mondat felelhet meg. Kétnyelvű szótárba sehogysem építhetők be a célnyelvben kötött kifejezéseknek megfelelő zérusok. Csak egy kiút látszott: a kötött kijelentéseket helyzetekhez kell hozzárendelni. Elhatároztam, hogy párizsi tartózkodásunkat (egyebek között) arra használok majd fel, hogy egy magyar-francia helyzetszótár készítéséhez gyűjtsék anyagot. Erre bőven nyílt alkalom. Lépten-nyomon tapasztalhattam, hogy éppen a leggyakoribb helyzetek váltanak ki szinte gépiesen kész vagy félkész kijelentéseket. A helyzethez fűződő mondatok sűrű hálózatot képeznek, s mi, akik Molière-en, Anatole France-on nevelkedtünk, ezekben a láthatatlan szálakban botladozunk. — Mindez 1939-ben történt. A kétnyelvű helyzetszótár mind a mai napig jámbor óhaj maradt. Ez részben személyi körülményeken múlt. Nem kis szerepet játszottak azonban a helyzetszótár készítésével kapcsolatos elvi és gyakorlati nehézségek.

* 1994. decemberében az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott előadás bővített változata.

¹ A *La locution* nemzetközi konferencia keretében (Ecole Normale Supérieure de St. Cloud, 1994. november 24–26).

Miért láthatatlanok a kijelentéseket helyzetekhez fűző szálak? A helyzetmondatok kötöttsége leplezett. Látszólag semmiben sem különböznek a szabad kijelentésektől; a szó szoros értelmében *képtelenek*, szemben a *képes szólásmondásokkal*,² melyek különállása nyilvánvaló. A kép a preverbális kommunikáció eszköze: az érzékletest ragadja meg, és ebből kiindulva absztrahál, anélkül, hogy teljesen lemondana a képről mint kifejezési eszköztől. A képes szólásmondások értelme³ frappáns módon eltér a mondatok jelentésétől. A helyzetmondatokban sem esik egybe a kijelentések értelme a mondat jelentésével. A kettő közötti távolság talán nem is kisebb. Az eltérés azonban *kvantitatív* és nem *kvalitatív*. A kijelentések értelme ezúttal is különbözik a mondatok jelentésétől: de nem jelentenek *mást*, csak *kevesebbet*. „Ils nous échappent [Kicsúsznak az ember száján]” — mondta az említett *La locution* kollokvium egyik francia résztvevője, Jacqueline Authier, aki ideges arcrángáshoz („tics verbaux”) hasonlította a helyzethez kötött kliséket. Mintha gyakoriságuk ellenére vagy éppen gyakoriságuk miatt elmaradnának rangban az ugyancsak kötött képes kifejezések, szólásmondások mögött.

Az eltérés nem utolsó sorban morális természetű. A szólásmondások, képes kifejezések esztétikai hozama számottevő. Érzékletessé, képszerűvé tesznek fogalmi tartalmakat. Gyakran játékosak: rejtve mutatják igazi lényüket, a talányhoz közeledve. Nem egyszer arra készítetik a beszélőket, hogy a történelmi múltban keressék a talányos kifejezés kulcsát. Kertész Manó (é.n. [1922]) ‘szokásmondások’-nak nevezte a nyelvi ásatásra biztató szólásmondásokat. A mondások, szállóigék, közmondások többnyire hangjátékkal kísérik a szemantikai játékot; párhuzamos szerkezetekkel, kötött ritmussal, alliterációval jelzik nyelvi különállásukat.

A ‘helyzetmondatok’ szürkék, csupaszok, üresen konganak. S ami erkölcsi szempontból még súlyosabb: a szólásmondásokkal merő ellentétben semmiféle formában sem jelzik, hogy nem eredeti, egyéni szellemi munka termékei. Leplezett idézetek: a beszélő mások szavaival él. Kleist szerint „igen közönséges szellemek [ganz gemeine Geister]” azok, akik friss közhelyek segítségével mindenkor készek a válaszra.⁴ Az írók figyelmét nem kerülte el a helyzetmondatok erkölcsi fogyatékosága. „Marjory jól tudta, hogyan kell figyelmesen, áhítatosan hallgatni mások szavait. S ha megtörte a csendet, minden második mondata idézet volt” (Huxley: Point and counter-point 16. l.).

² A ‘szólásmondás’ terminus heterogén, és ezért tisztázásra szorul. Itt a ‘szólásmondások’ egyik szektorára, a képes kifejezésekre utalok.

³ A szót a francia *sens*-nak, a német *Sinn*-nek megfelelően használom (ld. Frege 1892; Telegdi 1977: 35–44).

⁴ A kész közhelyeket a fokozatosan kialakuló gondolatokkal állítja szembe (Kleist 1878 [1805]).

Megérkezett a tulajnö — csupa kliséből volt egyberakva, „erős asszony”, aki „megáll a lábán”, aki „elveszi, ami kell neki”, de jól volt egyberakva.

(Esterházy Péter: Hahn-Hahn grófnő pillantása — lefele a Dunán. Budapest, Magvető, 58. l.)

„Egy megismételt szó nem lehet igaz”, Proust Charlus bárónak kölcsönzi ezt a kijelentést.⁵ Mihail Bahtyin szerint beszédünket mások szavai szövik át (1978 [1975]). „A nyelv elvesztette ártatlanságát”, írja 1836-ban Karl Immermann, „az utódok nem használják már eredeti, teremtő módon a nyelvet, csak utánozzák a többieket, közhelyeket használnak.”⁶ Ezek a fonákságok különösen szembetűnők az előre gyártott tréfákban. Veszedelemesebbek a gondolkodási kényszerrel párosuló politikai-ideológiai közhelyek.⁷

Morális, esztétikai és ideológiai szemponttól eltekintve a kötöttség eltérő természete különbözteti meg a szólásmondásoktól a helyzetmondatokat. A szólásmondás ömagán belül kötött: a kifejezés képes jelentését vissza kell vezetnünk valóságos (rejtett) értelmére. A szólások *szállóigék*: adott alkalommal felkaphatjuk az egyiket vagy másikat, de el is tekinthetünk színes kifejezés használatától. A helyzetmondatok az őket kiváltó tipikus helyzethez kapcsolódnak. Ilyen helyzetekben a beszélő csak néhány eleve adott kifejezés között választ „szabadon”. Ez a készlet igen szerény. A tipikus helyzetben valóban elhangzó, *helyén való* kijelentések száma lényegesen kisebb a formai és tartalmi szempontból egyaránt kielégítő (grammatikális) szabad kijelentésekhez képest. A pragmatikus komponens szűrője csak két-három előre gyártott kijelentést enged át.

A helyzetmondatok függősége, szűkös szabadsága a köznyelvi *minősítők* — jelzők, határozók, hasonlatok — korlátozott használatára emlékeztet. Az író igyekszik a legjellemzőbb jelzőt választani, és maga alkotja a hasonlatot, ha szükségét érzi. A posztromantikus költőtől elvárjuk, hogy gondosan kerülje a már használt minősítőket. A beszélgetések során nem így járunk el. A választott főnév vagy ige úgyszólván maga választja meg a neki megfelelő minősítőt. A *hideg* Reum francia stílusszótára (1910) szerint *vif, violent, rigoureux, glacial, cuisant, mordant, pénétrant*. A magyarban nem beszélhetünk *élénk, szigorú, harapós, behatoló hideg*-ről (még ha csontig hatol is). Még zavaróbb lenne az olyan divatos határozós szerkezetek szövegű fordítása, mint az „il est *vachement* intelligent”, „c'est *vachement* beau”, „c'est *cruellement* bon”, „une radio *cruellement* select”. Nem mondhatjuk, hogy valaki „úgy iszik, mint a szivacs” (*il boit comme une éponge*), vagy „mint egy lyuk” (*comme un trou*). Az ilyen minősítők nem jellemzik, csak jobban kiemelik a minősített igét vagy

⁵ A la recherche du temps perdu (Pléiade, 2. k.: 560).

⁶ Werke, 3. k.: 136.

⁷ Fónagy-Soltész (1954). — A *La locution* kollokvium keretében Elisabeth Gülich elemezte funkcionális szempontból a 'bikkfa-nyelvet'.

főnevet.⁸ A fordító a kötött köznyelvi minősítőket nem jelentésük alapján ülteti át egyik nyelvről a másikra; hanem gyakorisága, intenzitása és stiláris jellege alapján.

Ehhez a *szintagmatikus*, „vízszintes” függéshez hasonlíthatjuk a helyzetek által kiváltott kijelentések *paradigmatikus*, „függőleges” kötöttségét.⁹

A kötött minősítők és a helyzetmondatok, a bináris választások redukciója következtében, kisebb *hírértékűek*. A hírérték lényeges csökkenését néha a postai díjszabás is tükrözi. Az alkalomhoz kötött ünnepi táviratok kevesebbe kerülnek, mint más táviratok. Roland Barthes kínai útbeszámolójában (1974) olvastam, hogy az ideológiai jelszavakat egy jellel jelölik, akárhány szóból is áll a mondat.

Kisebb a hírértékük a szó köznapi értelmében is. Halványnak, vértelennek érezzük őket. A kötött és szabad mondatok közötti szemantikai súlykülönbség jól érzékelhető, ha egymás mellé kerülnek az azonos hangzású, azonos szerkezetű kifejezések, melyeket nem eltérő jelentésük, hanem erősen eltérő szemantikai súlyuk különböztet meg egymástól. A képes ‘szólások’ is lehetnek rekurrens, tipikus társadalmi helyzethez kötöttek. Ebben az esetben képes helyzetmondatok. Ilyen köznapi (eretileg tréfának szánt) helyzetmondat a *Rátett egy lapáttal*, valaki újabb cselekedettel súlyosbította a beszélő által eleve rosszalt magatartását. *Vágja a témát* — mutatja, hogy valóban ért hozzá (bár nem szakmája). *A Kényeskedik / Ne kényeskedj* nem fordítható le franciára a szavak szintjén. Az *Il fait / Ne fait pas la fine bouche* mondattal közelíthető meg leginkább. A *kifecsegte* pontos megfelelője az *Il a vendu la mèche*. Az explicit, semleges francia *Il faut tout leur dire*-t csak képes szólással tudjuk fordítani: *Mindent szájukba kell rágni*. A képes helyzetmondatokban hamarosan elhalványul a kép.

⁸ Charles Bally (é.n. [1921]: 70–73) a *série d'intensité* terminussal jelöli és határolja el az ilyen szókapcsolatokat.

⁹ Jól illusztrálhatók a kötöttség-típusok az angol, *-ly* morfémát tartalmazó határozói szerkezetekkel:

- (a) Yours faithfully
- (b) seriously ill
- (c) savagely still

A (c) idézet T.S. Eliot *The waste land*-jéből. A szerkezet teljesen kötetlen, a melléknév nem ‘vonzza’ a határozót. — A (b) köznyelvi szó szerkezet: a jelző kötetlen, a határozó a jelző vonzata. — Az (a) kifejezés egészében helyzethez kötött: hivatalos levél záró formulája.

2. A helyzetmondatok paródiája

A helyzetmondatok karakterisztikus jegyeit a görbe tükörben megjelenő pszeudo-helyzetmondatok teszik közvetlenül érzékelhetővé. Karinthy Frigyes krokijainak jórésze nem utolsó sorban beszéd-karikatúra: 'Így beszéltek ti'. A pesti nő beszéd-portréja az A hang:¹⁰

NŐ (az egész monológot egy szuszra, pont és vessző nélkül): Halló, halló... édes, édes munculi bocvirág kutyamadaram eperkutyuskám halló halló igen én vagyok az én én és a te mókus lekvárod jaj ne haragudj, hogy így lihegek alig tudok szóhoz jutni úgy szaladtam fel a negyedik emeletre a Mancihoz hogy még fel tudjalak hívni az urad ideérkezik a szomszédba az izécsarnok elé ahová váratlanul találkát adott reggel amiatt a kalapdolog miatt erre nem számítottam (...) mégis szakítottam időt felszaladni ide a Mancihoz nem bírtam volna ki hogy fel ne hívjalak édes édes marcipánbocskorom hát mit szólsz ...

(Karinthy: A hang. Hököm színház 3: 256).

Felesleges, és főként hálátlan feladat lenne a néhány sor szövegelemzésébe bocsátkozni, azaz megkísérelni egysíkú szaknyelvre fordítani a beszéd-paródia implicit kritikái mondanivalóját. Egyetlen tényezőt emelnék ki: a telefonáló hangjának tökéletes ábrázolását grafikus szinten. A központozás elhagyása, a szerkezetlenség tökéletesen reprodukálja a mindent, így a beszédpartnert is, elsöprő beszédáradatot, a monotóniába vesző élenkséget. Az áradatból szigetként emelkednek ki — torzítás, sűrítés segítségével — az öncélú női telefonbeszélgetés közhelyei („édes édes marcipánbocskorom hát mit szólsz”). A kijelentések banalitását, abszurditását kiemeli a torzítás: a közhelybe öltöztetett szemantikai disszonancia („marcipánbocskorom”).

A beszéd-karikatúrák egyik főhőse Dr. Ugyanaz, akit Karinthy az akkor, az első világháború éveiben tipikus helyzetekben szerepeltet. Számunkra kétszeresen értékesek — esztétikai értéküktől eltekintve — ezek a lapok, mert lehetővé teszik, hogy a helyzetmondatok változását is érzékeljük. A kötött kijelentések egy része ma is elhangozhatna. De nemegyszer módosult azóta a kijelentés stílári értéke, sőt 'helyzet-értéke' is. Az adott helyzetben (amennyiben a helyzet ma is előállhatna) mást mondanánk. Ezáltal értékes adalékokat szolgáltat a jövő történeti helyzetszótárhoz.

Dr. UGYANAZ (megrohamozza a megtelt villamost): Micsoda beszéd az, hogy már nincs hely? De mennyire van hely, csak tessék egy kicsit összebb szorulni! Disznóság, hogy az embert nem hagyják felszállni — nekem épp annyi jogom van felszállni, mint maguknak, akik már fent vannak! Nagyon

¹⁰ Cocteau tragikus hangnemű telefon-monológjának, a La voix humaine-nek előlegezett karikatúrája. Ezúttal nem az öregedő, elhagyott asszony beszél szeretőjével. Hanem a pesti nő hívja fel, cél nélkül, l'art pour l'art, a beszéd öröméért, egyik barátnőjét.

sajnálom, hogy ráléptem a kezére az úrnak, háború van (...) ha a vezetőség eltűri, hogy az egyik ember felszállhasson, másik meg nem — hát akkor majd csinálunk mi rendet!

Dr. UGYANAZ (a következő állomáson kiállva a peron lépcsője elé): De uraim!!...Uraim!!... Az istenért, hát nem látják, hogy már nincs hely?... Hiszen leszakad a peron... hát ne tolakodjanak, mint az oktalan állatok! Uraim — az emberi méltóság! Hiszen emberek vagyunk! Az oktalan állat se száll fel a villamosra, ha már nincs hely!

(Dr. Ugyanaz. Hököm színház 3: 335–337).

A kötöttség akkor a legszembeötlőbb, amikor abszurd kijelentésekre csábít. Vagy amikor a keretet vele ellentétes helyzetre alkalmazzuk, amikor például háborús helyzetben működtetjük az udvarias társalgás programját, vagy a békés kávéházi kártyapartitét.

(Két ellenséges lövészárk egymástól másfél méternyire)

ELSŐ KATONA (kibújik az egyik lövészárkból, körülnéz): Aiá... De álmos vagyok. Na, mi az, lesz valami máma? (Kiabál:) Hé, ellenség! Alszol még? MÁSODIK KATONA (kibújik a másik lövészárkból, szeméit dörgöli): Micsináljak, nincs egyéb dolgom. Hogy vagy kedves ellenségem? ELSŐ KATONA: Köszönöm kérdésed, kedves ellenségem. Hogy aludtál? Appardon, nézd, milyen nevetlen vagyok, el is felejtettelek üdvözölni... (Belelő a vállába:) Kedves betegségedre. (...) MÁSODIK KATONA: Nem játszunk egy parti szuronyt? ELSŐ KATONA: Kérlek szépen. Mibe megy? MÁSODIK KATONA: Gyomorba. ELSŐ KATONA: Jó. Aki el-esik, ahelyett tartja az összes téteket a következő partner, a rajvonalba. MÁSODIK KATONA: Nem bánom. Ki kezd? ELSŐ KATONA: Mindig, aki kérdi. (Feltűzi a bajonettet.) MÁSODIK KATONA (szintén) (...) MÁSODIK KATONA (szúr): Vörös. ELSŐ KATONA: Nem rossz. (Szúr:) Itt a vörös. (...) ELSŐ KATONA (hirtelen): Szív... MÁSODIK KATONA (elejti a fegyvert): Nyertél... Disznód van... Itt a Muki mellettem, az majd átveszi a partit.

(Hosszú háború. Hököm színház 3: 271–274).

A keret-tévesztés ezúttal kísérlet: mi lenne, ha minden esetben megtartanánk a civilizált érintkezésben használatos nyelvi sémákat, így a legkevésbé civilizált háborús helyzetben is? A kísérlet sokkhatása lehetővé teszi, hogy elfogulatlan, friss, gyermeki szemmel¹¹ lássuk a civilizált államok között folyó háború abszurditását. A nyelvi kísérlet ezt egyértelműen bizonyítja. „Képte-

¹¹ „Mi az, hogy háború?” — kérdezte egy négyéves kislány. A szülők igyekeztek erre röviden elmagyarázni, mit jelent a ‘háború’ szó. „Felnőttek?!” — csodálkozott a gyerek.

lenség”, mondja a stílus nyelvén a kroki, „fordított világ” jelzi, mutatja a helyzet kifordítása.¹²

Különösen tanulságos a helyzetmondatok szemantikája szempontjából Karinthynak egy másik kísérlete: hogyan lehet közkeletű, helyzetekhez kötött értelmes kijelentésekkel semmit mondani.

PALI BÁCSI: ...Én nem az az ember vagyok, aki aszongya, hogy nem, ha igen. Mert azt úgy se tudhassa az ember biztosan. (...) Mer' énnekem hiába mondja valaki, hogy aszongya így vagy úgy. Én tudom, amit tudok. (...) Azért mondom. Van olyan ember, aki csak úgy váltja a szót, oszt maga se tudja, aszongya, hogy minek. Nekem bizony senki ne mondja, hogy aszongya, ez meg az, meg mi — mer én egyenes ember vagyok, oszt ami a szívemen, az a nyelvemen, oszt nekem senki se mondhassa, hogy aszongya, hogy nem mondom ki kereken, hogy így meg úgy.

(Karinthy: *Aszongya. Hököm színház 3*: 275–276)

Pali bácsi fél évszázaddal megelőzte az angol Smith és a francia Martin házaspárt, akik Ionesco *Kopasz énekesnő-jében* valósítják meg a teljesen információmentes társalgás ideálját.¹³ Jean Tardieu közhelyek egyes elemeinek felcserélésével alkot ismerősen csengő tökéletesen értelmetlen mondatokat (*Un mot pour un autre*).¹⁴ Jacques Tati képekből és zajokból építette fel a 100%-ig mechanizált modern úri élet paródiáját. A filmben nincsenek párbeszéddek, csak a kopogó léptekkel, ajtónyikorgással egyenértékű helyzetmondatok.

3. Gyakorlati nehézségek

A potenciális, a demonstrációhoz összeválogatott kijelentéspárok konkurenciája nem zavarja a francia anyanyelvűeket. Annál több gondot okoznak a más anyanyelvűeknek. A magyar turista, akárcsak a Franciaországban tartózkodó magyar, hamarosan észreveszi, hogy a magyar mondatok gyakran nem

¹² Az álom cselekményének bizarrsága, abszurditása nemegyszer az álmodó tudatelöttes vagy tudattalan véleményét fejezi ki: „Ez abszurdum” (Freud, *Traumdeutung* [1990], GW 2–3, 428–462; SE 5: 426–460).

¹³ *La cantatrice chauve*. Théâtre d'Eugène Ionesco. Paris: Gallimard 1954, 1. kötet.

¹⁴ LA BONNE, annonçant.

Madame la Comtesse de Perleminouze!

MADAME, fermant le piano et allant au devant de son amie.

Chère, très chère peluche! Depuis combien de trous, depuis combien de galets n'avais-je pas eu le mitron de vous sucrer.

Mme de PERLEMINOUZE, très affectée.

Hélas! Chère! J'étais moi-même très, très vitreuse!...

(Tardieu 1951: 56).

válthatók át franciára a jelentés szintjén, sajnos éppen a leggyakoribb mindennapi helyzetekben, ha vásárolni akarunk, ha valamilyen hivatalos ügyben kell eljárunk, ha liftben vagy vonaton kell elbeszélgetnünk, tárgyaltanul, francia szomszédunkkal, vagy ha telefonálunk.

A telefonbeszélgetések mutatják talán a legvilágosabban a helyzethez kötött kijelentések szerepét. Kiefer Ferenc a keret-elméletből kiindulva mutatja be a telefonbeszélgetések példáján, hogy az adott keret önmagában nem határozza meg a kijelentéseket: a kerethez való szövegkönyvre (script-re) van szükség (1996). A replikákat lényegében a telefon-helyzet belső logikája határozza meg.¹⁵ A helyzet ezúttal világosan tagolt, egymásból logikusan következő fázisokból áll: (1) Bemutatkozunk; (2) ha ezt esetleg elmulasztottuk megtenni, a másik fél tudakolni fogja kilétünket; (3) ellenőrizzük, kit is hívtunk fel; (4) ha a hívószám megfelelő volt, de más vette fel a kagylót, megmondjuk, kivel szeretnénk beszélni; (5) partnerünk jelzi, hogy eleget tesz ennek a kérdésnek ... és így tovább. A fázisoknak megfelelő nyelvi kifejezések jelentése azonban nyelvenként eltérő lehet. A francia beszélgetés keretében például a (2) fázisban a partnerünk azt fogja kérdezni, hogy kit képviselünk, *C'est de la part de qui?* Az (5) fázisban a francia beszélő a *Ne quittez pas* kijelentéssel jelzi, hogy utánanézz a dolognak; az azonos jelentésű magyar mondat — *Ne menjen el a készüléktől* — szokatlanul hangzik, valószínűbb a (hagyományos kérdő hangjelzéssel mondott) *Tessék ma / \ radni*.¹⁶

Ugyanakkor az egyes nyelvek közötti eltérések, nyelvi vagy historikus okoknál fogva, számottevőek.

Egy grúz származású amerikai asszony hazalátogatott és telefonon kereste ottani rokonát. A rokon felesége jelentkezett, akitől megkérdezte anyanyelvén, de az amerikai sémának megfelelően — 'Is Paul there?' —, hogy beszélhetne-e Pállal. Az asszony átvette az üzenetet: „Egy gyerek keresett”, mondta a hazatérő férjének. Az amerikai asszony, történetesen Mrs. Alice Harris, akcentus nélkül beszélte az anyanyelvét, de nem emlékezett már a megfelelő grúz formulára.¹⁷ Ebből a kaukázusi asszony arra következtetett, hogy helybeli gyerekekkel beszél. — Egy kiváló germanista még rosszabbul járt, amikor telefonon kereste holland kollégáját. Ezúttal is az asszony jelentkezett.

¹⁵ Alighanem ezért választották a helyzethez kötött kijelentések illusztrálására a telefonbeszélgetéseket a *Thanks for calling* szerzői (Guenot-Malécot 1964). Harminckét telefonbeszélgetést mutat be a gyakorlati célú tankönyv. Nem keresik a telefonbeszélgetések egymást követő fázisainak, logikai szerkezetének vizsgálatát.

¹⁶ Kiefer Ferenc kontrasztív tanulmányában részletesen elemzi a magyar, angol, német, francia, svéd és lengyel telefon-stratégia logikáját (1996).

¹⁷ Az amerikai mondatnak megfelelő *Pavle sazlšia* grammatikai és lexikális szempontból kifogástalan, csak éppen nem felel meg a helyzetnek megfelelő kaukázusi formulának (ld. Harris 1984: 102).

A nyelvész:

— Mag ik even met professor X spreken?

A kolléga felesége:

— Met wie?

A nyelvész:

— Met professor X.

Az asszony:

— Met wie?

A holland telefon-rituálé szerint a *Met wie?* ellipszis helyes kiegészítése: ‘Kihez van szerencsém?’ és nem ‘Kivel óhajt beszélni?’. Nem volt könnyű a félreértések zárt köréből kikerülni.

Társadalomtörténészek számára érdekes lehet, hogy az angol telefonáló *It's Mr. Johnson speaking*-jének, vagy a francia *C'est de la part de Monsieur Dupont*-nak a magyar *Itt Kovács lakás* felel meg. A *C'est de la part de* angolok számára is megtévesztő lehet. Aki *It's on the part of Mr. Johnson-t* mond, az bárki lehet, kivéve Mr. Johnson. A specifikusan magyar jelentkezés egyik oka talán, hogy a telefon első évtizedeiben a háztartási alkalmazott vette fel gyakran a kagylót. Talán a polgári demokrácia kései kialakulásával függ össze, hogy az *úr* nem vált elég színtelenné, semlegessé ahhoz, hogy valaki önmagát urazhassa. Pozitív vagy negatív töltésű: „Az úr a pokolban is úr” vs. „Hallja az úr, velem ne beszéljen ilyen hangon”. — A francia, angol, svéd, lengyel, magyar és grúz telefon-nyelv egybevetése érdekes, tanulságos, de félrevezető. Csak azt állíthatjuk bizonyosan, hogy az adott nyelvterületen mit *nem* lehet mondani. Hogy mit mond a telefonáló vagy a felhívott személy, az több változótól függ, a beszélő nemétől, korától, társadalmi helyzetétől, a telefonáló partnerrel való viszonyától, és azon túl, személyes preferenciáktól és idioszinkráziáktól. Számos francia beszélő nem urazza magát, hanem teljes nevét mondja: „(C'est) Jean Perrot”. Magyarországon sem általános (már) az „Itt Kovács lakás”.

Közrejátszának nyelvi tényezők is. A francia *raccrocher* ‘visszaakasztani’ közvetlenebbül kapcsolódik a telefonhoz, mint a magyar *visszaakasztani* vagy bármilyen más ige (*visszarakni*, *visszatenni*). Ez teszi érthetővé, hogy a magyar *Tessék várni!*-nak *Ne décrochez pas!* felel meg a franciában. *Il faut faire le 9 pour sortir*, magyarazza a titkárnő az új kollégának. „Tessék a 9-et tárcsázni, az adja a városi vonalat.” A francia telefonáló nem ‘tárcsáz’: szerkeszti a számot. „Pour faire votre commande par téléphone, composer le ...”. A magyar *kilépés* kevésbé konstruktív, mint a francia *sortir*, melyhez nemcsak a ‘kijárat’, hanem egyebek közt a látogatás és a színházbamenés képzete is társul. A 9-es tárcsázásával kijutunk egy szűk körből, a házitelefon hatásköréből és kikerülünk a nagyvilágba: bárkivel kapcsolatba léphetünk. A telefonálás stratégiájának egyik gyakori fázisa az üzenethagyás, ami a keresett személy távolléte esetén válik szükségessé. A ‘tárcsázás’ híján nem fordítható ‘egyene-

sen' a *Mit tárcsázzak?*¹⁸ Gyakran egy elliptikus *Qu'est-ce que je fais?* pótolja. Lineáris fordítása — *Mit teszek?* — a magyarban hat különösen. A *tesz* és a *faire* jelentésszerkezete nem azonos. A *faire* első jelentése (a Robert szótár szerint) 'construire, fabriquer'. Szinonimája a *composer, créer*. A „*Qu'est-ce que je fais*” az adott keretben egyenértékű a „*Qu'est-ce que je compose?*”-zal. A *Mit teszek?* jelentésszerkezete erre nem ad alapot.

Nincs a magyar *üzen*-nek megfelelő francia ige. *Tetszik valamit üzeni?*-nek *Voulez-vous lui laisser un message?* vagy *Qu'est-ce que je lui dis?* felel meg. Hasonló nehézség előtt állna a titkárnő, ha lineárisan kellene lefordítania főnökének a „Szedlacek úr azt üzeni, hogy holnap tízkor várja igazgató urat” mondatot. Ezért alakul át az üzenet kéréssé vagy javalattá. „*Monsieur Sz. voudrait que vous soyez à dix heures chez lui*” / „*Monsieur Sz. vous attend à dix heures.*”

A telefonálás logikai struktúrájából következő elemek mellett vannak a beszélgetés tartalmától független, a telefonáláshoz mint közlésformához kapcsolódó tipikus helyzetmondatok. „*Il y a eu deux coups de fil dans l'après-midi* (Ketten keresték a délután folyamán)” mondja a titkárnő a főnökének. A *Puisque je vous ai au bout du fil* [Most, hogy Ön ott van a vonal másik végén...] kötött bevezető kijelentés-töredék a franciában, melynek nincs megfelelője a magyar telefonálás kifejezőkészségében. Más keretben, közvetlen kapcsolat esetén, a bevezető így hangzik: *Je profite de votre présence pour...* 'Kihasználom az alkalmat, hogy éppen velünk van...'

Bármilyen hagyományos és rendezett is a telefon-rituálé, akadnak vitatható és vitatott pontok. Karinthy Ott ki beszél? című krokija (Hököm színház 3: 359–365) a *Halló*-t követő második fázis meghatározatlanságán alapul: ki leplezi le magát elsőnek? Ki árulja el a nevét (melynek olyan alapvető fontossága van mágikus kultúrákban és a népmesében)?¹⁹

4. Kijelentések hírértéke

Nem ismerjük (számszerűen) a helyzethez kötött kijelentések ('helyzetmondatok') gyakoriságát. Az amerikai *small talk* kifejezés arra utal, hogy vannak kis hírértékkel rendelkező, kijelentés-képletek segítségével vegetáló beszél-

¹⁸ A nyomógombos telefon nyilván a nyelvi szintről is kiszorítja hamarosan ezt a helyzetmondatot.

¹⁹ Á. Halló, halló!
C. Halló, halló!
Á. Helelő, halaló!
C. Hihellő, halihó!
Á. Ki beszél?
C. Ott ki beszél? é.i.t., é.i.t.

getések. Egyúttal feltételezi, hogy ez csak a beszélgetések egy részére áll. Az irodalmi műfajokon belül nem kisebbek a különbségek. A mesében nemcsak a mese kezdetét és végét jelzik szövegsémák; minden fordulatot (peripateia) hagyományos szöveg kísér. Az eposz redundáns elemei az epikus közhelyek. A provanszál szerelmi líra konvencionális attitűdjei nyelvi közhelyekben tükröződtek. Varázsformulák szigorát őrzik a módosítást nem tűrő jogi formulák. A tudományos prózát nem köti sem esztétikai szempont, sem jogi kényszer. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy kötött formulák alkotják nemegyszer a publikációk gerincét. A helyzethez kötött kijelentésekről szóló könyvemben angol pszichológiai cikkek alapján illusztráltam ezt a tendenciát (1982a: 12–13). Doktori tézisek megvédésének szertartartás jellegét nem utolsó sorban hagyományos, szentesített formulák biztosítják (1982a: 14–15).²⁰

Ha nem is tudjuk számszerűen meghatározni a helyzethez kötött, rögzített kijelentések gyakoriságát, vannak adataink, melyek megengedik, hogy következtethessünk a kötöttség fokára. Az ötvenes években megkíséreltük meghatározni háromféle szöveg elemeinek kohézióját: a Szabad Nép egy Tettekkel című vezércikke volt az egyik szöveg, a másik egy telefonbeszélgetés volt (két lány között folyt), a harmadik egy (korai) Ady Endre-vers. C.G. Shannon módszerét követtük (anélkül, hogy ezt akkor tudtuk volna): alanyainknak betűről betűre haladva ki kellett találniuk a szöveget. Az eredményeket korábbi cikkekben ismertettem (1960). Kiderült egyebek közt, hogy az Ady-vers esetében 100 fonémából 61-et meg kellett adni. A vezércikk kitalálásához elegendőnek bizonyult 33 fonéma, a beszélgetés esetében a 29 fonéma megadása után a maradék 71-et maguktól kitalálták a kísérleti személyek.

5. A helyzetmondatok ismérvei

A helyzetmondatok áttetszők. Nem térnek el nyilvánvaló módon a kötetlektől. Miféle ismérvek alapján érezzük meg mégis a kettő közötti különbséget? Milyen eltérésekre hívhatjuk fel a fordítók, a nyelvet tanulók figyelmét?

A legegyszerűbb ismérv a változatlan ismétlődés ténye. Ez az ismérv ömágában elégtelen, hiszen gyakoriak lehetnek olyan kötetlen kijelentések is, mint „Add (csak) ide!”, „Holnap (újra) eljövök”, „Ez nem igaz”, „Hideg van”.

Megbízhatóbb kritérium, hogy a kötött mondatok esetében a fordítások eltekinthetnek a mondatok jelentésétől. Különösen szembeötlő ez a többnyelvű nyomtatott klisék esetében. A *klisé* szó a nyomdához, a nyomtatott szövegekhez vezet. A vonatokban, a városok falán, középületeken, parkokban, kertekben

²⁰ A Saint-Cloud-i *La locution* kollokvium résztvevői ezzel a feltevéssel és a felsorolt példamondatokkal messzemenően egyetértettek.

látható jelzőtáblák figyelmeztető szövegei nemegyszer többnyelvűek. Funkciójuk és értelmük azonos, jelentésük gyakran eltérő. *Chien méchant* [komisz kutya] / *Vigyázat, harapós kutya*. — *Lassan hajts* / *In dead slow* [halálos lassan]. *Vous avez dix-huit ans!* [Tizennyolc évesek vagytok] olvassuk francia városok falán. Lehetne ez barátságos biztatás: 'Szabad a világ!'. Valójában az állítás katonaköteles fiataloknak szóló felhívás. *Ne pas se pencher en dehors* / *Kihajolni veszélyes*. — *A vezetékek megérintése életveszélyes és szigorúan tilos* / *Chi tocca, muore* [Aki megérinti, meghal],²¹ a televízió nézőinek szóló többnyelvű felhívások:

A hiba nem az Ön készülékében van.

La suite dans quelques instants.

Do not adjust your set.

Please stand by. (USA)

Önmagukért beszélnek a jelentéshasadás következtében előállott, alább idézett (28, 63. lap), hírértékükben lényegesen különböző, kötetlen és kötött kijelentéspárok.

Nyelvtani ismérvek: A francia beszédben a tagadó szerkezetekben a *ne* jelenléte fakultatív: *Ça n'est/C'est pas vrai*. Az elképedést jelző *C'est pas vrai!*-ben („Ez nem igaz!”) a *ne* törlése kötelező. Ugyanígy: *Ne t'occupes pas* (Ne törődj vele) vs. *T'occupes pas* [Ne üsd bele az orrodát]! — A *Ne quittez pas!* ([Ne hagyja el] Tessék maradni) kötött mondatból csak telefon-helyzetben törölhető a *quitter* tárgya. — Aszimmetriák: A tagadó *C'est pas la peine* ([Kár a fáradságért] Nem érdemes) mellől hiányzik az állító **C'est la peine*.²² — A *Ça ne fait rien* nem tehető át múlt időbe: *Ça ne faisait rien*.²³ — Megtarthatja magázó formáját (tb. 2. sz.) a tegeződés ellenére: „*Allez, monte!*”, „*Allez, grouille!*”, „*J'ai amené à pour toi, allez!*” — Egy-egy helyzetmondatban az első személy lép a második helyére: „*De quoi je me mêle!* (Mit avatkozol bele! Ne üsd bele az orrod [szó szerint: Mibe avatkozom bele].”²⁴

Fonetikai jegyek: a kötött *Bon, je n'insiste pas* [Na jó, akkor nem erőltetem a dolgot]” kijelentésben a 'néma-e' mindig hangzik, míg a fonetikai struktúrájukban hasonló kötetlen kijelentésekben, így az *Il insist(e) catégoriquement* [Határozottan kiemeli]”-ben, néma marad.

²¹ Freud egyik cikkében utal a (magyarnak megfelelő német) kettős tilalom — „Das Berühren der Leitungsdrähte ist lebensgefährlich und strengstens verboten” — értelmetlenségére. „Mire való a tilalom? Akinek kedves az élete, az eleve nem engedi meg magának, és aki ilyen módon akar véget vetni az életének, az nem kér rá engedélyt” (Die Frage der Laienanalyse, GW 14: 270; SE 20: 237).

²² Egy négy éves francia kisfiú az anyjával vitatkozva a *C'est pas la peine*-t visszafordította állító módra: *C'est la peine* — erősködött.

²³ Hacsak nem leplezett idézetekben (indirect libre).

²⁴ A nyelvtani szerkezet módosulására visszatérünk még, amikor diakronikus szempontból értelmezzük a helyzetmondatokat (ld. 59. lap.).

Jelezheti kiénekelte dallam-klisé is a kijelentés kötött státuszát. Így a dallamívvel egybekötött két eltérő modalitású kijelentés $\nearrow \searrow$ *Mais non. Pourquoi?* esetében.²⁵ Az *En voilà une idée*-ben a bővített kvart fellépést egy kvint esés követi. A magyarban is gyakran járul bizonyos helyzetmondatokhoz kiénekelte kötött dallam (Fónagy–Magdics 1967: 23–27, Fónagy–Soltész 1954: 45–48). A dallam-klisé és a klisé-szöveg egybeesése nem szükségszerű. A dallam-klisé többnyire szövegtípushoz, szerkezethez (felsorolás, lezárás) társul (ld. Fónagy, I.–Fónagy, J.–Bérard 1983). A kijelentésnek mindenkor kötött jelleget kölcsönöz.

A helyzetmondatoktól merőben eltérő szokatlan kijelentésekről gyakran kiderül, hogy helyzetmondatra utalnak, torzított idézetek (twisted quotation). A 80-as években a francia televízió egyik állandó műsorának *Sérieux s'abstenir* volt a címe; nyilvánvaló módon az „*Agences s'abstenir*” (Ügynökök kíméljenek) formulára utalt. Egy televíziós híradóban elfordult *Police oblige*²⁶ kifejezés a *Noblesse oblige*-re utal. Egy bulvárdarab címe, *Prière de se pencher en dehors*, a *Prière de...* kezdetű formulába illeszti a vasúti ablakokról ismert *Ne pas se pencher en dehors* szöveget, a tagadást felhívássá alakítva át. A „kedves betegségedre” a *kedves egészségedre* kifordítása Karinthy Hosszú háború-jában (ld. 12. l.) — A klisé-torzítás Esterházy Péter egyik kedvelt stílusesszövege: „*Mint két tojás, úgy különböztek*”.²⁷

A torzítás eleve feltételezi az alapjául szolgáló torzított kifejezést. Csak arra 'játszhat rá', ami a hallgató tudatában jelen van. Igazolja tehát, hogy az alapjául szolgáló kifejezés kötött, memorizált.

A helyzethez kötött mondatok nem helyettesíthetők szabadon velük egyenértékű kifejezésekkel. Telefonbeszélgetéseknél (ld. 15–16. l.) a *Tessék (egy pillanatig / egy kicsit) várni* nem helyettesíthető az ebben a fázisban elhangzó francia mondatnak megfelelő „Ne tessék elhagyni a készüléket / elmenni a készülék mellől” felszólítással.

Egy nyilvánvalóan helytelen, nem helyén való, ellentmondásos kifejezésről kiderülhet, hogy helyzetmondat. Így például, amikor a „majd megmondom neked” a már elhangzott kijelentésre utal. „*Je n'aime pas ce qu'on est en trains de faire, je vais te dire* [Nem tetszik nekem, amit itt csinálunk, megmondom majd neked]” (Jean-Paul Rappenu *La vie de château* című filmjéből idézem).

A helyzetmondatokot idézik gyakran a rádió és a televízió hírmagyarázó, egy bocsánatkérő — *comme on dit* vagy *comme on dit vulgairement* — metanyelvi kommentár kíséretében.²⁸ „*Il est mort à la fin d'une longue ma-*

²⁵ A francia dallam-kliséket egy korábbi publikációban elemeztük (Fónagy, I.–Fónagy, J.–Bérard 1983).

²⁶ *On a peur des voisins. Police oblige* (TF, 1990. április).

²⁷ Hrabal könyve, Budapest: Magvető 1990, 19. lap.

²⁸ *Rien n'a filtré, comme il est convenu de dire*” (TF 1, 1980. április). — „*Il est allé prendre le pouls, comme on dit, au Parti Socialiste* (Antenne 2, 1979. március).

ladie, *comme on dit*" (Poivre d'Arvor, Nyolc órai hírek, 1987. április). „Les problèmes, sur lesquels *nous sommes penchés, comme on dit*”, mondta egyik szemináriuma keretében Lacan.²⁹ Karinty Csali mesé-jében rászól a Táltosra, amikor köznyelvi helyzetmondásokat kever a hivatalos mese-nyelvbe.³⁰

A helyzetmondat stiláris értékét nem határozza meg a kijelentés tartalma. A helyzetmondatban szereplő 'trágár' szavak elvesztik eredeti jellegüket a helyzetmondatokban, így a *con*, a nő nemiszerv durva, köznapi megjelölésé: „Ce pauvre con (Ez a szerencsétlen)”, „Oh qu'il est con (Istenem, de hülye)”, „C'est con (Micsoda hülyeség)”; vagy a bosszankodó felkiáltásokban a *merde* 'szar' szó: „Ah, mmerde! (A ffene. . .)”. A *Je m'en fous* (Fütyülök rá) teljesen leszakadt a *foutre* (baszni) ígéről.

Másfelől: vannak olyan 'vulgáris' helyzetmondatok, melyek köznyelvi, stiláris szempontból semleges szavakból állnak, s amelyeket mégis elkerül az irodalmi nyelv: „Celui qui te l'envoie, *ne se moque pas de toi* [szó szerint: Aki ezt küldi neked, az nem nevet ki]” — Bort kínálva: „*Vous m'en direz des nouvelles* (Kívácsi vagyok, ízlik-e [szó szerint: majd híreket mond])” — „C'est pas ça, *des fois?*” — „*Oublie-moi* (Szállj le rólam [Felejts el])” — „C'était ma faute. — *Laisse tomber* (Hagyjad [Ejtsd el])” — „Je l'ai vu naître, *comme qui dirait* (Szinte [mint ha azt mondanánk] ott voltam a bölcsőjénél) — „*Même que ça m'avait frappé* (Még meg is lepett)” — „Je n'y crois *pas des masses* (Nem nagyon hiszem [nem tömegesen])”. A szöveg maga nem indokolja, hogy a *Je suis heureux de vous l'entendre dire* (Örülök, hogy ezt maga mondja) kijelentés, a *Ne vous gênez pas* (Ne zavartassa magát!) felhívás vagy a magyar *Ezt jól megcsináltad* kijelentés mindenkor ironikus jellegű.

Irányadó a hallgatók reakciója. Nem kívánság már, ha nem vált ki köszönetet. A *Bonne journée*-ra „Merci, à vous de même” a válasz; a *Bonjour* köszönés, és így nem köszönhető meg.

Szemantikai tesztek segítségével kétségtelenné tehető a kijelentés kötött jellege, és pontosan meghatározható a kijelentés értelme.³¹ Meghatározható a kijelentések gyakorisága a helyzet függvényében.

(a) A tesztekben résztvevő magyar, francia, angol, olasz, német, izraeli héber és arab anyanyelvű személyek meghatározott képzelte helyzetekhez tárítottak megfelelőnek érzett nyelvi reakciókat. A következőképpen határoztuk meg az egyik helyzetet:

A beteg ajándékot ad át a kezelő orvosnak, aki némi vonakodással fogadja el az ajándékot, és ezt mondja:

A 20 francia alany közül 9 az üres helyre a következő mondatot írta: *Il ne fallait pas* [Nem kellett volna]. 30 olasz alany közül 19 választotta a

²⁹ Cyrill Veken: *L'oral de Lacan* (1990).

³⁰ Kacsalábon forgó kastély. Hököm színház 2: 120–157.

³¹ Részletesen ismertettem a tesztek a francia helyzetmondatokról szóló könyvemben (1982a).

megfelelő mondatot. A *Nem kellett volna*-t 20 személy közül csak 3 javasolta. Az *Igazán túlzás*-nak megfelelő kijelentés nem szerepel sem a francia, sem az olasz válaszokban.

(b) Kiindulhatunk egy-egy kijelentésből, így például a *N'hésitez pas* (Ne habozzon) mondatból, a kísérleti személyre bízva, milyen helyzetet asszociál ehhez a mondathoz. A francia alanyok túlnyomó többsége (46-ból 37) udvarias felbátorításnak tekintette („N'hésitez pas à m'appeler”, „N'hésitez pas à me demander”). Egyetlen magyar sem akadt, aki a *Ne habozzon* szöveget így értelmezte volna. 34-ből 17 személy hirdetés-szöveget javasolt, 34-ből 4 felhívásnak tekintette („... , lépjen be a KISZ-be”).³² Mások biztató tanácsot hallottak ki a mondatból („Sose habozzon az életben!”, „Ne habozzon, kenjen le neki egyet!”).

(c) Egy harmadik típusú kísérletben az alanyok szinonim kijelentéseket javasoltak. A francia alanyok többsége a *Je suis très sensible* mondatot udvarias köszönetként értelmezte, és „Merci (beaucoup)”-val, „Vous êtes très aimable”-lal azonosította, vagy az „Il ne fallait pas” mondatot javasolta. A magyar kísérleti személyek javaslatai az érzelmi szférában mozogtak („Nagyon érzékeny vagyok”).

(d) Használtuk az angolszász irodalomban CLOZE-procedure néven szereplő formulát, és a kipontozott szöveg kiegészítését kértük. Így folytatni kellett a *Je vous jure* [Esküszöm]... mondatot. A francia tesztekben a mondat rendszerint csodálkozást, felháborodást kifejező felkiáltásokkal egészült ki: „Quelle époque [Micsoda idők]”, „Cette nouvelle génération [Ezek a mai fiatalok]”. Egyetlen magyar alany sem javasolt ilyen jellegű szöveget. Annál gyakoribb volt a bizonykodás: „Ez az igazság”, „Szeretlek”, „Nem csaltalak meg”.

6. Elliptikus helyzetmondatok

Az ellipsis szemantikai szempontból szöges ellentétben áll a helyzetmondatdal. Az ellipsis túlmutat önmagán, rejtett hírt tartalmaz, a hallgató tudatában egészül ki (teljesül). A helyzetmondat kevesebbet mond annál, amit látszólag jelent. De ez nem a teljes igazság. A kettő — a helyzetmondat és az ellipsis — nem zárja ki egymást. Igen gyakoriak az elliptikus helyzetmondatok. Értelmezésüket többnyire a beszéddallam, a hangsúly, az ejtémód, a gesztus könnyíti meg. Így az *Evidemment!* széles dallamívvvel ejtve 'Hát perszé'-vel fordítható. A glottális zárral elvágott szökőzáras *Evidemment... [ʔ]* azonos értékű az *Alors là...!*-val, *Dans ce cas*-val, vagy a még rövidebb *Ça... [ʔ]*-val:

³² A szemantikai tesztek Pataki Pál, Pálffy Miklós és Szende Tamás végezték helyettem. Ezúttal is köszönöm a segítségüket, mely a kontrasztív helyzettanulmányt lehetővé tette.

„Hát akkor az esetben persze más a helyzet” vagy „Erre semmit se tudok mondani”. — Az *Oh écoute...!* megfelel lényegében a magyar *Meenj már...-nak*, rokon-hanglejtéssel ejtve. — *Non, mais...!* „Ugyan már” vagy „Kinek nézel engem?” — Az *Et encore...!* az erősen feltételes, vonakodó helyeslést még jobban megszorítja: „És még ha így is van, akkor sem egyszerű a dolog”. A *T'occupe* erélyes rendreutasítás: „Törődj a magad dolgával”.

A *là* 'itt' nem korlátozódik a helyszín megjelölésére. Molinaro *Le tiroir secret* című filmjében Colette (Michèle Morgan)-t felhívja a barátja, amikor éppen nincsen egyedül. „*Là, je suis avec une amie*”, mondja, ahol a *Là* mint helyzetmondat azt is tartalmazza, hogy 'most éppen olyan a helyzet, hogy'. Ennyi benne rejlik eleve a kijelentésben. A konkrét helyzet adja hozzá a hiányzó elemeket.

Kevésbé radikális az összetett mondat egyik komponensének elhagyása. A főmondat csak az alárendelt mellékmondat hiányát jelzi. *C'est (pour) vous dire!* 'Mit mondjak még?' Szó szerint: „Ezzel azt akarom mondani [hogy]...” Egy megelőző eseményre utalva feleslegesnek tartja, az adott kontextusban, a körvonalaiiban sejtetett tárgyi alárendelt mondat kifejtését. A hallgató, a helyzet ismeretében és ennek megfelelően, gondolatban kiegészítheti („hogy miféle emberek ezek”, „hogy milyen helyzetbe kerültem” é.i.t.). Az is elfordul, hogy a beszélő utólag megadja a megfejtést.³³

Gyakoribb az elliptikus alárendelt mondat, alighanem, mivel könnyebb az ehhez tartozó (az alárendelt mondatnál kevésbé informatív) főmondat kitalálása. A *Puisqu'il est là* [Mivel itt van] többnyire a keresett magyarázat. Nem lehet a meccsen, mert itt van. Ez az okhatározó alárendelt mondat egy másik elliptikus, metanyelvi kijelentés magja is lehet: „De hát mondom, hogy itt van, mit beszél?”

Különösen gyakoriak az elliptikus *si*-vel bevezetett feltételes alárendelt mondatok. A hiányzó főmondat gyakran egyértelműen meghatározható. Ilyen a költői kérdés jellegű kijelentés: *Si tu crois que ça me fait plaisir...!* Az implicit válasz: „*Bien sûr que non* [Persze, hogy nem]”. *Si vous le dites, mon cher* [Ha Ön mondja, kedves Uram], egy (ironikus) „akkor ahhoz nem fér kétség”-et hallgat el. *Si cela ne tenait qu'à ça* [Hiszen ha csak ezen múlna] „az jó lenne”, „akkor nem lenne semmi gond”. *Si tout le monde est prêt* [Ha mindenki kész], „on peut commencer / partir [akkor elkezdhetjük / elindulhatunk]”. *Si je suis content* [Hogy boldog vagyok-e]? „Quelle question [Micsoda kérdés]!”. Valamivel bővebb teret hagy a habozva beleegyező: *Si vous pensez* [Ha úgy gondolja], „bon, alors j'accepte [jó, akkor benne vagyok]”, „on peut toujours essayer [megpróbáhatjuk]”; vagy a rosszalló: *Si tu y mets de la mauvaise volonté* [Ha szádékosan elrontod / rosszul csinálod]: „...alors, ça n'ira pas [akkor persze

³³ „Même le poireau est moins cher [= en France qu'en Suisse]. *C'est vous dire... C'est vous dire qu'ils ont intérêt à aller l'acheter à Alma*” (Jean Amadou, a *C'est pas sérieux* adás keretében (TF 1, 1979. január)).

nem fog menni]”, „tu ne réussiras pas [nem fog sikerülni]”, „c'est raté d'avance [akkor eleve rosszul sül el]”, „alors personne ne peut t'aider [akkor nem lehet rajtad segíteni]”. Az igeidő és főleg a személyrag igazítja útba a hallgatót a *Si on les écoutait* [Ha hallgatna rájuk az ember], „akkor ugyan rosszul járna”; *Si on m'avait écouté* [Ha rám hallgattak volna] „akkor ma más lenne a helyzet” esetében.

Az ellipszis grammatikalizálódásával feleslegessé válik a hiányzó főmondat keresése. Az elliptikus feltételes mondat (a) óhajt, vágyat fejezhet ki: *Si je pouvais la revoir* (Bárcsak viszontláthatnám)! *Si tout le monde serait comme vous* (Ha mindenki ilyen lenne / Bárcsak ilyen lenne mindenki); (b) udvarias felszólítás: *Si vous voulez me suivre* (Szíveskedjenek utánam jönni); (c) rosszalló sajnálkozás: *Si c'est pas malheureux* (Hát nem elkésérítő / borzasztó)! (d) javaslat: *Si on allait boire un pot* (Menjünk, igyunk egyet)! (e) fenyegetés: *Si vous le prenez sur ce ton-là* (Kikérem magamnak ezt a hangot [szó szerint: Ha ilyen hangon beszél velem]).

A nyelvtani szerkezet kialakulása folyamatos. A már(-már) grammatikalizálódott elliptikus feltételes mondat is értelmezhető ellipszisként. Janus arcú, s hol a lexikális, hol a grammatikális arcával fordul a hallgató felé, vagy éppen a hallgató nézi egyik vagy másik, vagy akár mindkét arcukat. A fenyegető elliptikus mondat (e) utal a megfenyegetett feje felett függő Damoklész-kardra, a várható (közelebről meg nem határozott) súlyos következményekre („aztán megnézheted magad”, „nagyon megbánod”, „nem viszed el szárazon”). A rosszalló feltételes mondat (c) mutató névmása az előzményre utal, ebből indul ki a virtuális főmondat, mely az esetek többségében a társadalmi viszonyok, az emberek, főként a fiatalok megromlására utal („de voir des gens se comporter de cette façon [látni, hogy így viselkednek az emberek]”). Még a grammatikalizációban élen járó óhajtó vagy javasló (felhívó) mondatok is felfoghatók elliptikus kijelentésként és kiegészíthetők. „Milyen jó lenne / milyen boldog lennék, ha még egyszer láthatnám!”; „Mi lenne, ha innánk egyet?”

Ez a kijelentéstípus világosan illusztrálja, hogyan rögződnek nyelvi, lexikális szinten egyéni, egyszeri elliptikus kijelentések, és hogyan alakulnak ki lexikális szinten megrögződött kijelentésekből kiindulva mondatszerkezetek, mondat típusok. Elképzelhető, hogy a továbbiak folyamán kilakul egy *Si* kötőszavas 'vállvonogatva beleegyező' modalitás.

Metanyelvi fordulat, mivel az elhangzott kijelentés valamelyik elemével kapcsolatban vár kiegészítést, indoklást az elliptikus *Quoi 'p'?* kérdés.

— Il y a Gérard.

— *Quoi 'Gérard'?*

Elliptikus a kérdés azért is, mert nem jelzi, de nyilvánvalóvá teszi, hogy bármit is gondolt hozzá a másik fél a kijelentéshez, a beszélő eleve hitetlenül és ellenségesen fogadja.

Metanyelvi jellegűek az okhatározói elliptikus mondatok:

— *Parce que vous avez encore votre mari!* — mondja kérdőleg a feleség férje szeretőjének egy francia bulvárdarabban.³⁴ A kötőszó itt nem magarázatot, nem indoklást vezet be. Önmagában kijelentésértékű. Implikációja: 'Ha jól értem, mindebből az következik, hogy...' Hasonlóképpen értelmezhető az elliptikus metanyelvi *parce que* egy más konkrét helyzetben. A garázstulajdonosnak nem tetszik, hogy a lányának egy íróféle ember udvarol: — *Parce que cet individu qui ne sait que faire de ses doigts, méprise les garagistes* (René Claire Les Belles de nuit című filmjében, 1952). 'Ebből azt veszem ki, hogy (ez az egyén) ráadásul még (meg is veti az autószerelőket)'. A magyar köznyelvben is gyakori ez az elliptikus metanyelvi mondattípus.

FÉRJ: ...ha már egyebet nem hoztál a házhoz.

FELESÉG: *Mert te olyan sokat hoztál?*

FÉRJ: *Mert legújabbán a férfinak kell, hogy hozománya legyen?*

(Karinthy: Befektetés. Hököm színház 3: 210).

Az elliptikus főmondat eleve meghatározhatja a hiányzó mondat tartalmi-hangulati magját. *Moi, tu sais...* rendszerint azt jelzi, hogy a beszélő már régóta vagy eleve nem tart igényt a szóban forgó tárgyra; így például nem szereti a bort, amivel kínálják,³⁵ vagy negatív (elutasító, tartózkodó) véleménnyel van valamiről vagy valakiről.³⁶

Elliptikusak lehetnek a teljes mondatot alkotó kijelentések is. A *Moi je veux bien* [Semmi kifogásom] hallgatólagosan, de egyértelműen tartalmazza a *mais*-t, a ki nem mondott ellenkezést. Ugyanígy a magyar: *Ez mind nagyon szép*. A *C'est moi qui le dis* [Én mondom] azt szögezi le, hogy egy előző kijelentés igaz. A *C'est toi qui le dis* [Te mondog] ellenkezőleg, azt tételezi fel, hogy a kijelentés hamis. Az *Il n'y a pas de raison* [nincs rá ok] hallgatólagosan feltételez egy tagadó mondatot: „*Il n'y a pas de raison pour ne pas faire p*”. Ha nem így értelmezzük, akkor tökéletesen félreértjük a Grundig-üzem sztrájkjával kapcsolatban nyilatkozó járókelőt:

„On sympathise avec les employés de Grundig, *il n'y a pas de raison*.

[Szimpatizálunk a Grundig-üzem dolgozóival. Semmi ok sincs rá.]”³⁷

Semmi ok sincs rá, hogy ne rokonszenvezzünk a sztrájkjal. Az *Il n'y a pas de raison* értelemszerű fordítása: „Ez csak természetes.”

³⁴ Carmarec: Coup de soleil.

³⁵ Madame Petit à son mari: Sors deux bouteilles! M. Petit: *Moi, tu sais*.

³⁶ Valakitől véleményt kérnek X-ről. *Moi, tu sais...* feleli megfelelő gesztussal a kérdezett, jelezve, hogy nincs jó véleménye az illetőről, de hát ez talán csak személyes ellenszenv a részéről.

³⁷ TF 1, 1993. február.

Az ellipsis nemegyszer igen diszkrét. Az *Il / Elle avait une drôle de voix* nem (csak) azt jelenti, hogy az illetőnek „furcsa hangja volt”. Azt jelzi, hogy az illető másképpen beszélt, mint szokott, és azt sejteteti, hogy ez valamilyen drámai eseménynek tulajdonítható. *Je m’y attendais* többet, mást jelent, mint a magyar ‘Ezt vártam’. Kellemetlen, félve sejtett fordulatra utal. — Nem magyar anyanyelvű férfi aligha hallja ki a *Maga mit csinál ma este?* kérdésből a magyar férfiak számára nyilvánvaló felhangot: ‘Nem tölthetnénk együtt az estét?’³⁸

Egy lépéssel tovább is mehetünk: minden helyzetmondat elliptikus. Mindig tartalmaz olyasmit, ami semmiféle formában sincs adva a mondat jelentésében. Ez a titkos üzenet különbözteti meg a kötött helyzetmondatot a kötetlen kijelentésektől. Igaz, hogy minden kijelentés sajátos, konkrét értelmet kap a kontextusnak és a beszédhelyzetnek megfelelően.³⁹ A kötött mondatok esetében azonban a helyzet nem határozza meg a kijelentés értelmét, az utóbbi nem rekonstruálható a helyzet alapján. A helyzetmondatok értelme kódolt, csak az illető nyelv alapos ismeretében határozható meg.

7. A helyzetmondatok szinonímiája, homonímiája és poliszémiája

Szinonímia

A helyzetmondatok kívül estek a szemantikai vizsgálatok körén. Nincsenek terminológiai előzmények, és ezért fokozottan vigyáznunk kell, amikor a lexikológia hagyományos terminusait a kötött kijelentésekre alkalmazzuk. Azt hiszem, bátran beszélhetünk a helyzetmondatok szinonímiájáról. Ezúttal azonban szinonímián nem kifejezések jelentésének egyezését értjük. A szinonim kijelentések (vagy kötött kijelentés töredékek) értelme, kommunikatív funkciója egyezik. A *pragmatikai szinonímia* terminus utalhatna erre az eltérésre.

A *Va lui faire comprendre* [Hát magyarázd meg neki] és az *Il ne fait qu’à sa tête* [Mindent a saját feje szerint tesz] szabadon váltakoznak egy adott helyzetben: mind a kettő a szóban forgó személy különös makacsságát hangsúlyozza, és stiláris szempontból is egyenértékűek: pragmatikus szinonimák. Az *Et ça changerait quoi?* [És ez mennyiben módosítja a helyzetet?] kifejtettebb formája a — ‘helyzetértéke’ szerint vele azonos — *Et alors?* ‘És aztán?’-nak. Tati Mon oncle című filmjében azonos attitűdöt tükröz három egymást követő, jelentésében, szerkezetében gyökeresen különböző kijelentés: *Ah non*

³⁸ Így mulasztott el egy kínálkozó alkalmat egy fiatal francia újságíró. — Ha regényben fordul elő a magyar mondat, *Etes vous libre ce soir?*-ral kellene fordítani.

³⁹ Ld. Motsch (1980). — Az alapjelentés és kijelentés értelmének viszonyát behatóan elemzi Bierwisch (1979).

alors! [Hát nem, akkor] — *Je vous jure!* [Esküszöm] — *C'est triste de voir ça* [Szomorú ilyet látni].

Karinthy miniszteriális krokijában⁴⁰ a beosztott 'fúrja' felettesének (immár veszélytelen) felettesét: „aki nem mondta minden félpercben, hogy: „jaj, Kegyelmes Uram így” és „jaj, Kegyelmes Uram úgy”, annak már *régl rossz volt, Méltóságos Uram! (...) az megnézhetette magát*”. A két kijelentés azonos kontextusban azonos szerepet játszik.

Hét, pragmatikus szempontból egyenértékű kijelentést válthat ki egy pechsorozat utolsó láncszeme: *Il ne manquait plus que ça* [Már csak ez hiányzott], *Il fallait que ça arrive à moi* [Éppen velem kellett, hogy ez történjen], *C'est la journée* [Ez már ilyen nap], *Rien ne m'aura été épargné* [Ettől sem kíméltek meg], *Qu'est que j'ai fait du bon Dieu* [Mit tettem Isten ellen? = Mit vétkeztem?], *J'aurais mieux fait rester au lit* [Jobb lett volna, ha fel se kelek], *Décidément* [Határozottan].⁴¹

Florian Coulmas (1979) a megköszönésre felelő két, jelentésében teljesen eltérő, értelmét, funkcióját tekintve azonos angol kijelentésre utal: *Don't mention it / My pleasure*. Wardhaugh (1985) kilenc azonos szerepet betöltő — a kapcsolat meglétét ellenőrző — fatikus kérdést idéz: *OK so far? — Are you with me? — Do you get what I mean? — Got it? — Right? — Am I making myself clear? — You see?*

A rögzített kijelentések egész sora konvergál a *Oui* felé: a beszélő egyetértését fejezik ki, háttérbe szorítva a mondatok jelentését (betűrendben:) *Absolument — Affirmatif — Bien sûr — C'est bien vrai — C'est ça — C'est exact — D'accord — Effectivement — En effet — Evidemment — Parfaitement — Précisément — Sans (aucun) doute*. — Ez magyarázza, hogy az *Oui* viszonylag ritkán szerepel beszélgetésekben.

A pragmatikai szinonimák értelmének azonossága nem teljes, akárcsak a lexikális szinonimák jelentése. Az *Effectivement* és az *En effet* a helyeslés keretén belül a másik fél valamilyen feltevését tekinti találónak. A *Précisément* hatásköre specifikusabb, kiemeli, hogy több lehetséges megoldás közül valóban az említett a helyes. Az *Affirmatif* stiláris jellege elűt a többiekétől, evokatív jellegű, a hadsereg nyelvét idézi. A *Mais qu'est-ce que tu racontes* [Mit mesélsz]? és a *Ne dites pas ça* (Ne is mondj ilyet/ilyeneket)! a helytelenítés és hitetlenség kifejezése. A két kijelentés helyzet-tartománya nem teljesen azonos. Az utóbbi a másik fél drámai kijelentésére reagál, aki reménytelennek érzi állapotát („*Jamais je ne guérirai* [Sohasem gyógyulok meg]”, „*Je n'ai que*

⁴⁰ Az ember és a szék. Hököm színház 3: 25.

⁴¹ „...dernier chaînon d'une série noire”, írja Ducrot a *Décidément* használatát meghatározó tényezőket elemezve (Ducrot et al. 1980: 132 kk.). A beszélő úgy érzi, hogy valamilyen titkos erő, „force occulte” bűvkörébe került. A „force occulte” alighanem a tudattalanból ered: a beszélő tévcsekedeteinek ismeretlen értelmére utal. — Más irányban távolodott el a jelentésétől az angol *decidedly* 'határozottan'. „*Decidedly*, politics were not his line [Semmi kétség, a politika nem volt a kenyerem]” (Huxley: Point and counter-point p. 33).

six mois à vivre [Csak hat hónapom van már hátra]”). Nem felelhet ennél kevésbé súlyos aggodalmakra („*Tu me trouves vieille* [Ugye megöregedtem, nem gondolod]?”). Az első kijelentés az angol *Don't be silly*-vel, a magyar *Ugyan már, ne viccelj / ne butáskodj*-gyal egyenértékű. A második lelki háttere mérőben különböző. A beszélő tisztában van a helyzet súlyosságával. Olyannyira, hogy ‘hallani sem akar róla’. A szavak jelentőségének (archaikus/mágikus) túlértékelése következtében nem akarja, hogy a tragikus esemény nyelvi szinten formát öltjön.

Igen nagy korpusz alapján lehetne csak pontosan körülhatárolni a szinonim kijelentések helyzetkörét, és igazolni, hogy valóban szinonimák. Ritkán akadunk olyan alkalmakra, mellyel a C.N.R.S. egyik adminisztratív központja ajándékozta meg a nyelvészeket. Ivry telefonközpontjának válasz-lemeze négy formulát váltogatva kéri a telefonáló felet, hogy legyen türelemmel.

Nous vous prions de	ne pas quitter l'écoute.
Veillez avoir l'obligeance de	patienter quelques instants.
Nous vous prions d'avoir l'amabilité de	rester une minute.
Veillez avoir l'amabilité de	rester une minute.

A kijelentést gyökeresen módosíthatja, ha az egyik szót, így az igét, szinonimájával cseréljük fel. Az *aller* és *marcher* jelentéstartománya nem különbözik lényegesen. Ugyanakkor: a *Ça ne va pas très fort* egészségi állapotra vonatkozik (‘Nincs / Nem vagyok nagyon jól’), a *Ça marche pas très fort* az üzletmenetre (‘Nagyon lassacskán megy’).

Homonímia

A homonímia a helyzetmondat létfeltétele. A helyzethez kötött kijelentés eleve elszakad és fokozatosan eltávolodik a jelentésétől. Colette Claudine à Paris című regényéből készült film (1988) egyik párbeszédében fülünk hallatára történik a szakadás. — *Je ne voulais pas vous faire du mal* [Nem akartam magát bántani], mondja barátjának Claudine. Nyilván a közhely vonzásának engedve. De ahogy a mondat jelentése világossá válik számára, visszavonja a kijelentést. „C'est pas vrai. Je voulais. Mais maintenant je veux plus [Nem igaz. Bántani akartam. De most már nem akarom].”

1962-ben⁴² az 56-os villamoson mondta egy idősebb hölgy a barátnőjének: „*Na mindegy*”, és mindjárt hozzátette: „Nem mindegy, de *mindegy*.” Egy nagymama tésztasütés után átaludta a televízió előtt ülve a krimi egy részét: „*Látod, most nem láttál semmit az egészből,*” mondta az egyik családtag. Akkoriban mondta 12 éves lányom a koromfekete macskánkknak: „*Ronda dög, de szép vagy.*” A kijelentést egyikünk sem érezte ellentmondásosnak. A nyilatkozatot alkotó két kijelentés nincsen egy szinten: a másodikkal, a tényleges „szép

⁴² Beszéd és valószínűség (1962).

vagy” kijelentéssel szemben, az első, a „ronda dög” nem rendelkezik igazságértékkel, ábrázoló funkcióval. Gyengéd megszólítás, konatív jellegű nyelvi aktus. Az *igaz vagy nem igaz* maga is elvesztheti ábrázoló funkcióját. Ennek illusztrálására idéztem egy nagybácsit: „Na ugye hozott neked bambit az Ödön bácsi, igaz vagy nem igaz?”

Valahányszor tovább él a csökkent értékű helyzetmondat mellett az ennek megfelelő kötetlen mondat (mert az is előfordul, hogy a kötött mondat kiszorítja), kijelentéspárok keletkeznek. Ezúttal is jelentéshasadás jött létre, akárcsak a *habzik* ~ *habozik* alakváltozat, vagy a *hajt* ‘kerget’ ~ *hajt* ‘rügyez’ esetében.⁴³ A változatok ezúttal azonban nem jelentésük minőségében, hanem fajsúlyában térnek el egymástól: más szinten állnak.

Mondd már!! (Meddig várjak?)	Mondd már ‘És aztán?’
↘ Menj már!	↗↘ Meenj → máár [= Ugyan mit beszélsz!]

A franciában könnyen képezhetők ilyen kijelentéspárok.

TELJES ÉRTÉKŰ

Tiens la corde!

(Fogd a kötelet!)

Allez, c'est pas loin.

(Csak menjen, nincs az messze.)

Tu peux le dire à maman.

(Megmondhatod a mamának.)

Tu veux? J'en ai un autre.

(Akarod? Nekem van egy másik.)

Que voulez-vous?

(Mit kíván?)

Vous êtes gentil.

([Maga] nagyon kedves.)

Si vous voulez, venez!

(Jöjjön el, ha akar.)

Je n'ai rien à dire.

(Nincs mondanivalóm.)

Qu'est-ce que tu veux?

(Mit akarsz?)

Tu parles d'une séduction?

(Csábításról beszélsz?)

CSÖKKENT ÉRTÉKŰ

Tiens, la corde.

(Nézd csak, a kötél.)

Allez, à demain.

(Viszlát, holnap látjuk egymást.)

Pas de chance, tu peux le dire.

(Nincs szerencsénk, mondhatom.)

Ferme la, tu veux!

(Pofa be, hallod!?)

Que voulez-vous, c'est la vie.

(Bizony, ilyen az élet.)

Vous êtes gentil, sortez!

(Kérem, távozzon!)

Donc, si vous voulez, c'est vraiment une catastrophe.

(Így aztán, bizony, ez kész katasztrófa.)

Ma télé, j'n'ai rien à dire! (reklám)

(Ami a televíziómat illeti, oké.)

Moi, qu'est-ce que tu veux, j'ai pas osé.

(Én meg, mi tagadás, nem mertem.)

Tu parles d'une séduction!

(Szép kis csábítás!)

⁴³ Ld. Grétsy László A szóhasadás című monográfiáját (1962).

Tu viens à la fin?
(A végére jössz?)

Tu viens, à la fin?
(Na, jössz már!?)

Enfin il est venu.
(Nagysokára [mégiscsak] eljött.)

Enfin, il est venu.
(No igen, aztán eljött.)

C'est pas vrai.
(Ez nem igaz.)

C'est pas vrai! il est encore là.
(Hihetetlen! még mindig itt van.)

Utóbbi esetben a magyarban is van lehetőség a kijelentés kettéhasítására, hangsúlyeltolással:

Ez *nem* igaz.

Ez nem *i-gaz*!

A határozó nyomatékának megvonásával a kijelentéspárok hosszú sorát állthatjuk elő.⁴⁴

Nagyban vásárolt.
Felőlem jöhetett.
Tudtommal távozott.
Véletlenül vesztett.

Nagyban *v*ásárolt,...
Felőlem [ugyan] *j*öhetett.
Tudtommal *t*ávozott.
Véletlenül *v*esztett.

A beszélők gyakran nem vesznek tudomást a kötött kijelentésben álló szó jelentéséről. A fiatal férj felajánlja a (kiolvasott) újságot a feleségének:

— Tu le veux? (Akarod?)

— Si tu veux (Jó, nem bánom [Ha akarod]).

Egy televíziós vita keretében az egyik szereplő megállapítja, hogy:

— Les cas les plus difficiles à déceler sont ceux qui se situent entre le *normal* et l'*anormal* (Legnehezebb felismerni a normális és az abnormális határesetét.)

— *Je trouve ça normal* (Szerintem, ebben nincs semmi meglepő) — mondja a műsorvezető.

Tanulságosak a modalitás-váltó kötött kifejezések. A felszíni jelentéshez tartozó kérdő modalitás leplezheti a kötött kijelentés értelmének megfelelő felszólító vagy kijelentő módot. Michel Martins-Baltar rendszeresen elemezte a *La locution* kollokvium keretében a kötött francia mondatok modális metaforáit (1994b).⁴⁵

⁴⁴ Ld. Fónagy–Magdics (1966), Fónagy (1973). — Harald Weydt számos német példán mutatta be, hogy a nyomaték hiánya különbözteti meg gyakran a németben is a módosító szókat, a lexikális jelentéssel nem bíró 'árnyalókat' (Abtönungspartikeln) a határozószótól (1969: 45 kk.). A franciában, a hangsúly mobilitása ellenére, nem hozhatók létre ilyen módon mondatpárok.

⁴⁵ []-ben szerepel a szó szerinti fordítás. Martins-Baltar eljárásától eltérően a francia helyzetmondásokat a megfelelő magyar helyzetmondatokkal fordítottam, tekintet nélkül a kijelentések eredeti (értelem szerinti) modalitására.

KÉRDŐ →

Pour qui tu te prends?
[Kinek képezed magad?]

Voulez-vous me passer le sel?
[Ide óhajtja adni a sót?]

Veux-tu te taire?
[Akarsz (el)hallgatni?]

Tu m'écoutes quand je te parles?
[Figyelsz rám, ha beszélek hozzád?]

KÉRDŐ →

Veux-tu me parler sur un autre ton?
[Nem akarsz más hangon beszélni velem?]

Ça te regarde?
[Ez a te dolgod?]

Y a le feu?
[Tűz ütött ki?]

A quelle heure est ton train?
[Mikor indul a vonatod?]

Tu te prendrais pas pour le centre
du monde?
[Talán a világ közepének tekinted magad?]

KIJELENTŐ →

Tu fais ce qu'on te dis.
[Azt teszed, amit mondanak neked.]

On se calme.
[Megnyugszunk.]

KIJELENTŐ →

Tu as une langue.
[Van nyelved.]

Fallait le dire avant.
[Előbb kellett volna mondani.]

FELSZÓLÍTÓ

Ne add a bankot! / Nyugi-nyugi!

A só[tartó]t legyen olyan szíves.

Fogd be a szád!

Figyelj rám, ha beszélek hozzád!

KIJELENTŐ

Kikérem magamnak ezt a hangot.

Semmi közöd hozzá.

Nem kerget a tatár.

De sürgős.

Nem te vagy a világ közepe.
Mert azt hiszed, te vagy a világ közepe.

FELSZÓLÍTÓ

Tedd, amit mondok!

Nyugi-nyugi!

KÉRDŐ

Nem tudsz beszélni?

Most mondd?

ÁLLÍTÓ	→	TAGADÓ
Tu recommends? [Újra kezded?]		Nem hagyod abba?!
C'est bientôt fini? [Nemsokára bevégzed?]		Nem hagyod abba!?
Tu comprends le français? [Értesz franciául?]		Nem értesz magyarul?
Rends-toi ridicule. [Tedd magad nevetségessé!]		Ne nevettesd ki magad!
A qui la faute? [Ki hibája?]		Nem az én hibám.
JELEN IDŐ	→	MÚLT IDŐ
Pierre, j'te parle!		Péter, szóltam hozzád.

Nem szabad megfelejtkezni arról, hogy a homonímia a felsorolt esetek egy részében (talán java részében) nem azonos a homofóniával. A bosszankodó, elutasító *Ça va* 'Hagyj békén' dallama, ejtémódja lényegesen különbözik a „Comment allez-vous?”-ra adott válasz homonim (homográf) *Ça va*-étól. A kijelentés ismétlése is módosítja a kijelentés értelmét: a *Ça va, ça va!* írott formában is elutasító, kedvetlen: 'Jól van, jól van, hallottuk már'. Jean Tardieu szótárában (1951) a *Bon!* „Fin d'un épisode, charnière d'un récit.” A *Bon, bon, bon!* „Acquiescement (on renonce à une prévention, on a un doute). Admettons! D'accord! *Ça va*, n'en parlons plus!”⁴⁶

C'est la meilleur gyakori kötetlen kijelentés. Bajosabb kötetlen kijelentésként értelmezni a *Ça, c'est la meilleure-t* (? *Ça, c'est la meilleure* 'Ez itt, ez a legjobb'). A helyzethez kötött felháborodott felkiáltó mondat ('Hallatlan!') kiszorította a használatból. *A quoi jouez-vous?* 'Mit játszik?' szerepelhet jelentésének megfelelő helyzetekben. Egyenes szórenddel *A quoi vous jouez!* helyzetmondattal: bizalmatlanságot, gyanakvást fejez ki („A quoi vous jouez, chef?” 'Miben töri a fejét, főnök?'). A *C'est malin* egy percen belül szerepelhet szó szerinti pozitív jelentésében ('Nagy ravasz vagy!') és ironikus negatív előjelű helyzetmondatként ('Na ezt jól megcsináltad!').⁴⁷ A *Honnan tudod?* mint kötetlen kijelentés semleges kérdés. Mint helyzetmondattal 'kontrafaktív' (Lyons 1977: 793–807), eleve feltételezi, hogy amit a másik fél tudni vél, nincsen

⁴⁶ Un mot pour un autre. Paris: Gallimard.

⁴⁷ A kémelhárítóknál ezredesi rangot betöltő Monoklis (Paul Meurisse klasszikus alakítása) megdicséri a szárnysegédjét, Poussin hadnagyot, hogy olyan helyet választott, ahonnan zavartalanul figyelhetik az ellenfél hadmozulatait: *C'est malin*, ismeri el. Poussin megbotlik, zajt okoz és magukra irányítja a figyelmet és a puskatüzet: *C'est malin!* ismétli a Monoklis ellentétes előjellel (Le Monocle rit jaune, 1964).

úgy, ahogy gondolja. Úgy gondolom, hogy a *Te ezt honnan tudod?* rendszerint 'kontrafaktív': vitába száll a partnerrel. *Hát te honnét tudod / veszed* mindenképpen az. Nem szerepelhet egyszerű kérdésként.

Poliszémia

A helyzethez kötöttség nem köti gúzsba a kijelentést. A helyzetmondat ugyanolyan eleven, mint az élő nyelv minden eleme, minden szerkezete. Jelentése a helyzet adta kereteken belül szabadon váltakozik. Eleinte határozott névelővel egyes számban használtam az egyes helyzetmondatokkal kapcsolatban a 'kijelentés értelme' kifejezést. Kiderült már azonban a fordítási kísérletek során, hogy a francia helyzetmondat kódolt értelmét néha nem is olyan könnyű egyértelműen meghatározni. Ez részben az implicit tartalmak felszínre hozásának nehézségével magyarázható.⁴⁸

Nem egy esetben többé-kevésbé körülhatárolható, egymással rokon (összefüggő) jelentések egyidejű érvényéről, a helyzetmondat poliszémiájáról beszélhetünk. A semleges, kapcsolatkereső *Tu m'entends*-tól jól megkülönböztethető a gyerekhez (esetleg házastársnak) szóló fenyegető dallamú *Tu m'entends?!* Más jellegű, más helyzetre utal (az alaphelyzeten belül) a gyereknek szóló *Tu es pénible!*; leginkább „Nyughass már!” vagy „Légy veszteg!”, „Egy pillanatig sem tudsz nyugton maradni!”-val fordíthatjuk. A férjnek szóló *Tu es pénible* értelme: „Ugyan ne szekálj már!” — A *Tu as vu l'heure?!* szólhat valakihez, aki nem érkezett idejében, vagy (fenyegetőbben) a későn hazajövő gyereknek. De elhangozhat olyankor is, amikor vendégségben megfelejtkezünk az idő múlásáról.

Merci quand même-mel köszöni meg igyekezetünket az érdeklődő, akinek nem tudtuk megmondani, hol is van a keresett utca vagy középület. Nem kevésbé tipikus ennek ironikus változata, amikor a beszélő sérelemre reagál (véletlenül rácsaptuk az ajtót, nem láttuk, hogy mögöttünk áll). A *Laisse tomber* megfelelhet a magyar „Ugyan hagyd, ne bajlódj vele, nem érdemes”-nek; de lehet udvarias megnyugtató is: „Nem történt semmi” (kis kárt okozó összeütközésre). — *J'en ai vu d'autres* (a) 'Láttam már ilyet', 'Nem az első és nem az utolsó', (b) 'Voltam már nehezebb helyzetben is'.⁴⁹ — Az *Il a des problèmes*: „Úgy látszik baja van (a kocsijával, a kapuajtóval)”; másfelől: „kicsit ütődött”, „egy kerékkel több vagy kevesebb”. *Il est gonflé / C'est gonflé*

⁴⁸ A felszínre hozás metaforájával arra utalok, hogy elképzelésem szerint a fogalmi feldolgozásnak egy korábbi stádiumát tükrözi a helyzetmondatok értelme. A helyzetmondatok onto-, filo- és pszichogenézisére később vissza kell térnünk.

⁴⁹ Az angol *Help yourself* poliszémiáján alapul egy qui-pro-quo (helyzetkomikum) a *Swingtime* c. amerikai zenés-táncos filmben (Fred Astaire táncolta a főszerepet). Az ügyelő helytel kínálta az egyik vendégét. A vendég félreérti, és a *Help yourself* egy másik, talán gyakoribb, értelméből indul ki, és egy csokoládét vesz ki a tából. — Az exklamatív angol *Why-t* az *Alice in Wonderland* francia fordítója tizenötféleképpen adja vissza: *Ma fois — Certes — Tiens — Eh bien — Allons donc ...*

[szó szerint: fel van fújva] értelme a pozitív és negatív pólus között váltakozik. Kiemelheti egy személy meglepő képességeit, merészségét. De utalhat arra is, hogy többet vállal, mint amire képes. Hogy többet tesz szóban, mint tettben. Hogy nagyképű. Hogy felfújtt hólyag.⁵⁰ — Ugyancsak kétélű a *quand tu t'y mets / quand il s'y met*. Lehet pozitív értelmű: „Tu réussi *quand tu t'y mets* (Ugye megy, ha akarod / Ugye, hogy tudod, csak akarni kell)”. Gyakori, alighanem gyakoribb, a gúnyos változata: „Tu ne fais que des conneries, *quand tu t'y mets* (Hülyeséget hülyeségre halmozol, ha egyszer belejöttél)”. — *Ça va chercher gros* vonatkozhat egy (legális vagy illegális) vállalkozás várható hatalmas nyereségre; de utalhat a vállalkozással járó (börtönévek számában mért) nagy kockázatra is. *Ça me dit rien* jelezheti, hogy az illető az említett nevet még sosem hallotta, de jelentheti azt is, hogy a szóban forgó dolog nem érdekli a beszélőt. — A *Mais je rêve* utalhat egyszerűen elcsodálkozásra, elámulásra. Gyakran azonban ennél specifikusabb attitűdöt tételez fel: elképesztőnek, rémálomnak nyilvánít egy kijelentést, magatartás vagy eseményt. Ez a specifikusabb értelme minden nehézség nélkül levezethető a tágabb, semlegesebb alapértelméből.

A *homonímia* (homofónia, homográfia) azonos nyelvi kategóriákon belül jelentkező formai egyezésekre vonatkozik. Két, alapjelentésében különböző, azonos hangzású vagy azonos módon írott szót tekintünk homofonnak vagy homografikusnak. A szó tágabb értelmében eltekintünk a nyelvi egység terjedelmétől, szerkezetétől, és homonimnek nyilvánítunk minden azonos hangzású nyelvi kifejezést, ha különbözik is a szerkezetük, ha nem is állnak ugyanannyi lexikális elemből (*kinéz Ernő : kinézer nő ; akarja : a karja*). A fentiekben kijelentésekre terjesztettük ki a homonímia fogalmát; és ami lényegesebb, ezek a homonim kijelentések nem jelentésük minőségében, hanem jelentésük (hírértékük) mennyiségében különböznek, jelentésük elvben (elhalványulásuktól eltekintve) azonos. Itt már elég messze járunk a homonímia eredeti jelentésétől. Tanácsosnak látszik a *pragmatikai homonímia* használata, vagy a 'pragmatikai' minősítő odaértése.

A *poliszémia* terminust a szó hagyományos értelmében használtuk. Terminológiai probléma csak akkor áll elő, ha az adott helyzetmondat értelmi árnyalatai nem vezethetők le egymásból, és így kénytelenek lennénk két egymástól függetlennek tekintett helyzetmondattal vetni egybe a kötetlen kijelentést.

⁵⁰ A francia televízió (TF 1) szatirikus sorozatában jegyzi meg a műsorvezető Barre miniszterelnök beszédét kommentálva: „*C'est gonflé quand même de sa part de dire ça*” [qu'il fallait serrer la ceinture], Barre terjedelmes alakjára, pocakjára célozva (1980. november).

Remotiváció

A beszédben és a beszédvizsgálatban a helyzetmondatok valóságos ‘titkos’ értelme áll a közlés előterében, háttérbe szorítva a kijelentés eredeti jelentését. Valójában a demotiváció nem semmisíti meg a kijelentés alapjelentését: felfüggesztve megtartja (az óhatatlanul ügyetlenül magyarított hegeli terminológia — *aufheben* — terminusa szerint). Világosan mutatják ezt a szójátéknak megfelelő ‘mondat-játékok’ (ld. 35–36. l.). Felkelti az *On aura tout vu* ‘Hát ez hallatlan!’ eredeti jelentését [Mindent látni lehetett], ha egy strip-tease filmnek adják ezt a címet. A bűnügyi filmekből, de a hétköznapi valóságból is, jól ismerjük a bábézkodóknak szóló klisé: *Circulez, il n’y a rien à voir* ‘Ne álljanak meg, kérem, nincs itt semmi keresnivalójuk! [szó szerint: nincs itt semmi látnivaló]’. A klisé eredeti jelentéséből indul ki a fenti címet viselő francia film plakátja, melyen a meztelen Jane Birkinre borítanak egy fürdőlepedőt. A különböző *polgári csökevények levetkőzése* a párnyelv kifejezésállományának egyik legelkoptatottabb eleme volt (az 50-es években). A teljesen elhalványult kép hirtelen felmerült a hallgatók tudatában, amikor egy fiatal lány szájából hangzott el az „Azóta már levetkőztem vallásérkölcsi csökevényeimet”. A *Je suis à vous dans un instant* ‘Tessék egy percig türelemmel lenni! [szó szerint: Egy másodperc múlva az Öné vagyok]’ akaratlanul, de kellemesen kétértelmű, ha egy csinos fiatal titkárnő biztat ezzel.

Potenciális kétértelműségüknek — a szó szerinti jelentés feltételes érvényének — köszönhetik ‘élénkségüket’ a képes helyzetmondatok.

— Jaj de aranyos — Hogy lehet egy gyerek ilyen *édes* — Jaj te mindjárt *megeszlek*.

(Karinthy: Gögicse, a Följelentem az emberiséget kötet 311. lapja).

mondja a néni „Bübükének” (aki később Réz Jeromosként mutatkozik be). Az *édes* metafora már a kóstolásra, ízlelésre utal. Az antropofágia nyíltan jelenik meg a következő kijelentésben, vicc-jelek közt. Az 2–3 éves kisgyerek nem mindig vesz tudomást az érvénytelenítő, demotiváló vicc-jelekről. Az álmok, a pszichotikus és neurotikus szimptomák tanúsága szerint a tudattalanban egy percre se vész el a kifejezés eredeti jelentése.⁵¹ A skizofrén betegek egyik nyelvi sajátossága éppen a tökéletlen vagy tökéletesen hiányzó demotiváció.⁵² A felfüggesztett eredeti jelentés látens jelenléte teszi lehetővé a szó szerinti jelentés alkalmi felkeltését, a szillépszist, elsősorban viccekben, kétértelmű célzásokban. „Séta a természet és egyebek *lágylén*” olvassuk Esterházy Péter regényében.⁵³ A kijelentés egyszerre sétál a kifejezés értelmének és (eredeti)

⁵¹ Freud: Das Unbewusste, GW 10: 296; SE 14: 198.

⁵² Kasanin (1946); Searles (1965: 401, 564, 588).

⁵³ Hahn-Hahn grófnő pillantása, Budapest: Magvető 1991, 37. lap.

jelentésének szintjén, egyidejűleg értelmezzük a tudatos (racionális) és tudatlan (archaikus) elaboráció szabályai szerint.

A képes kifejezést mesévé remotiválja Boris Vian: „Son coeur s'enfla démesurément, s'alléga, le souleva de terre, et il entra à leur suite (Keble úgy dagadt, olyan könnyű volt a szíve, hogy felrepült, s követte őket)” (Ecume des jours). Karinthy Sóhivatal c. krockija a *Menj a sóhivatalba* remotivációján alapul.

Az író ilyenkor tudatosan jár fel-alá a tudatszinteken. A köznapi beszélgetésekben, dialógusokban az eredeti tudatlan jelentés szerepe diszkrétebb, aktív jelenléte bizonyíthatatlan. Kisugárzása érzékelhető legfeljebb. A *C'est troublant* [Zavaró / Zavarba ejtő] kimondatlanul valami titkos és tilos cselekedetre, gondolatra, érelemre utal, mely nem tűr éles, nappali fényt, melynek nem szabad a tudat felszínére kerülnie. Gyakran sejtet perverz vonzalmat. Megkönnyíti a sejtetést a *trouble* szó poliszémiája (*des affaires troubles* 'kétes ügyletek, gyanús üzemek').

Nem tudatos a jelentéshasadás, a jelentés és az értelem különválása egyes nyelvtani szerkezetek esetében sem. *Tu ne me fais pas une maladie?* kérdezi Mairret főfelügyelőt a felesége. A mondat értelmes, tudatos értelmezése: 'Csak nem leszel [nekem] beteg?' A mondat érvénytelenített jelentése ugyanakkor a betegség pszichoszomatikus értelmezésén alapul: a nyelvi kifejezés szerint a beteg felelős a megbetegedéséért (*fais* 'teszel'); s mi több: a megbetegedése valakinek szól, mégpedig legközelebbi hozzátartozójának. A tévcselekedetek pszichoanalitikus értelmezését tételezi fel a mai francia köznyelvben gyakori, visszaható szerkezetbe foglalt *Il s'est fait écraser* 'Egy autó/villamos/vonat elütötte [szó szerint: elüttette magát]'.⁵⁴

Megfelelő kontextusban felélesztett jelentés a szójáték (kijelentés-játék) feltétele. *Faut pas rêver!* ('Légy józan!' / 'Hová gondolsz?!' / 'Ne túlozzunk!')-ban, rendes körülmények között nyoma sincs már az 'álm'-nak. A humorista feladata, hogy ennek ellenére, éppen ezért, előállítson egy olyan helyzetet, melyből előcsillan a szó eredeti jelentése.

Az *Hôtel Palace* című francia burleszk-sorozat egyik epizódjában a vendég álmot rendel a hotelportásnál. Ennél mi sem egyszerűbb egy szuper-szállodában. A vendég azt az álmot választja, melyben Marilyn Monroe-val ül a kádban. „Szeretném, ha még egy fiatal lány beleülne a kádba”, mondja a portáshoz közelebb hajolva a vendég. *Il faut pas rêver!* 'Ne álmodozunk!' inti a vendéget a portás.

A kijelentés kötött és egyszersmind kötetlen. A kettő konfliktusa váltja ki a komikus hatást.⁵⁴

⁵⁴ Freud: *Der Witz und seine Beziehungen zum Unbewußten* [1905] GW 6: 120; SE 8: 109. — Koestler (1964: 85); Fónagy (1982b: 34–44).

Vígjátékokban a 'mondatjáték' nem kevésbé gyakori, mint a szó szoros értelmében vett szójáték. A vita során a rendőrfőkapitány a százados szavába vág: *Là, je vous arrête* ([Itt megállítom] Félbe kell, hogy szakítsam), mire a százados: — *Mais je suis innocent* (De én ártatlan vagyok). A *Je vous arrête* más keretben ugyanis az 'Ezennel letartóztatom'-nak felel meg. Nem kevésbé érdekes, hogy más esetben a szerző észre sem veszi, hogy a kifejezést hol teljes, hol csökkent értelemben használja egymást követő mondatokban. *Je n'y pensais pas* (Nem gondoltam erre). Majd: *Pendant que j'y pense* ([Miközben erre gondolok] Míg el nem felejttem).⁵⁵

8. Kötött töredékek

A Saint-Cloud-i *La locution* konferencia keretében felmerült a részleges kötöttség kérdése.⁵⁶ A mondatok kötöttsége kétféleképpen részleges. Részleges *paradigmatikus* perspektívában: nem könnyű meghatározni, milyen mértékben helyzethez kötött a vissza-visszatérő kijelentés. Részleges a *szintagmatikus* tengely mentén is. A helyzethez kötöttség gyakran nem terjed ki a kijelentés egészére. A kijelentés egy része tipikus alaphelyzethez kötött, míg egyéb elemei az egyszeri konkrét helyzettől függő változók. A kötött töredék, terjedelmét tekintve, egybeeshet a szóval, szószerkezettel, a mellékmondatokkal. Státuszát tekintve több változós kijelentés-függvény. A változók kötetlensége viszonylagos. A kötött elemek korlátozzák és irányítják a beszélő választását.

A kötött töredék gyakran áll a kijelentés élén. Meg kell különböztetnünk a kijelentéstől független felhívást a kijelentés szerves részét képező kezdetektől. A felhívás kapcsolatot teremt a hallgatóval vagy felújítja, biztosítja a kapcsolatot, és kisebb vagy nagyobb feszültséget keltve ráirányítja a figyelmet a soron következő kijelentésre. Ilyen a francia *Dites donc, ..., Écoutez, ..., Tu sais, ...*; a magyar *Hát ide figyeljen, ..., Hát kérem szépen, ...* A fatikus *Nézze csak, ...* jellege módosul, visszanyeri bizonyos fokig a jelentését a *Nézzük csak, ...* bevezető formulában. Arra utal, hogy a szóban forgó kérdést gondosabban szemügyre kell venni.

Követhetik is a kijelentést konatív vagy fatikus elemek. A mai francia beszélgetésekben gyakori a kijelentés pragmatikus visszhangját képező megerősítő *...tu sais*: „C'est joli chez toi, *tu sais* [Szép itt nálad, tudod-e]”. A magyarban többnyire az utólagos megszólítás tölti be a 'pragmatikus visszhang' szerepét. „Igazán szép itt nálatok, öregem / drágám.” „Nagyon rég volt az már, tanár úr.”

⁵⁵ Raymond Castang: Ah! La police de papa c. filmje.

⁵⁶ Többen egymástól függetlenül választották éppen ezt a tárgyat (így Bárdosi Vilmos, Thierry Chanier *et al.*). A kötött töredékekről ld. Bolinger (1985)-öt is.

A bevezető rendszerint nemcsak a szó szűk értelmében vett fatikus vagy konatív funkciót látja el. Az elhangzottakhoz vagy a történetekhez kapcsolja, beágyazza a beszélgetésbe a kijelentést: „*Ça me rappelle* [Erről eszembe jut]...”. A „*Micsoda beszéd az, hogy...*” polemikusan, éles tagadással kapcsolódik az elhangzottakhoz (ld. még 41. lap). Az esküszzerű (commissive) *Ha megölsz, se...* rendszerint a beszélő valamire való képtelenségét hangsúlyozza. Prototípusa: „Ha megölsz, sem emlékszem rá”.

A bevezető eleve súlyt kölcsönözhet a kijelentésnek *A fő az, hogy...*; vagy előre kiemelheti a bevezetett kijelentés egyik vagy másik elemét. Hangsúlyozhatja, hogy a most elhangzó kijelentés érett megfontolás eredménye: *Toute reflexion faite* [Ha jól meggondoljuk]...

Előlegezheti a partner hitetlenségét „*Vous n'allez pas croire* (Nem fogja elhinni)”. A „*Tu peux rigoler* [Nevethetsz]” tartalmában, rendszerint szerkezetében is, a várthoz képest ellentétes tartalmú, a beszélő számára valószínűtlenül hangzó (*mais*-vel kapcsolt) közleményt vezet be. A magyar *Hiába nevelsz*-től eltérően nem tételezi fel, hogy a másik már nevet. Váratlan, a partner számára valószínűtlen közlést vezet be a *Fogadjunk, hogy...* Egyik tipikus változata, a *Fogadjunk, hogy nem találsz ki* helyzetmondat. Előlegezi, előre látja a vitapartner ellenérvét a *Je sais ce que vous allez me répondre* (Tudom, hogy mit mond majd erre), s ezzel eleve csökkenti a hatékonyságát.

Si vous saviez [Ha tudná]...-val a beszélő, ahogy ez a mondat jelentésből kitűnik, valami újat akar közölni a hallgatójával. Alighanem meglepően újat, ami gyökeresen megváltoztatja a hallgató elképzelését. Mint helyzethez kötött formula, ennél jobban leszűkíti a lehetséges, vagy legalábbis várható kijelentések körét. A közlés rendszerint szubjektív jellegű, szinte vallomás; dallama többnyire sóhajvívót ír le, s ilyenkor a szabad rész tartalma melankolikus, nosztalgikus. Jó példa (prototipikus?) a „*Si vous saviez, à quel point ça m'est égal* [...mennyire mindegy nekem]!”

Mi a feltételezett előzménye a francia *A vrai dire*-nek, és mennyiben köti meg a bevezetett kijelentés szerkezetét és tartalmát? Jelentéskörét, poliszémiai-átját magyar megfelelőivel — *Voltaképpen / Igazában / Őszintén szólva / Ami azt illeti* — kísérelhetjük meg jellemezni. A klasszikus retorika terminológiája szerint *korrekciót* vezet be. Egy előző kijelentés(ek)hez, és a kijelentés(ek) által jellemzett körülményhez fűz az eddigi felfogástól eltérő, azzal részben ellentétes kommentárt.

Jelentésében hasonló, de értelmében eltérő a *Pour tout vous dire* (Ha éppen tudni akarja) [Hogy mindent megmondjak]. A kötött töredéknek ezúttal nincsen korrekció-jellege. A beszélő elhatározza, hogy közli az eddig elhallgatott tényt. Az *Őszintén szólva* kopott, erőtlen. A *Megmondom őszintén* teljesen alkalmatlan. A hallgató, ahogy ezt hallja, joggal gyanút fog; sejtí, hogy a beszélő most távolodik csak el igazán a valóságtól.

Mit sugalmaz és mit zár ki a *Hát mit mondjak* bevezető? Formája szerint kérdőmódban bevezetett közlés, a beszélő intim véleményének kifejtését készíti

elő. A közlés valamilyen szempontból negatív jellegű. Prototípusa: „*Hát mit mondjak*, nem örültem neki / sikerült már jobban is.”

A (*Hát*) *véletlenül*-lel bevezetett kijelentések adverbatívok. Természetes keretük a vita. Rendszerint arra utalnak, hogy a vitapartner feltevése, feltételezése tévesnek bizonyul. „*Hát véletlenül ott voltam*”, „*Hát véletlenül nem felejtettem el neki megmondani*”.

A *Még jó, hogy*... kétféle kijelentést vezethet be: (a) komolyan gondolt és (b) ironikusan mondott kijelentéseket. „*Még jó, hogy emlékeztél, hogy 't'-vel kezdődik*”, mondja valaki, miután kiderült, hogy 'sz'-szel kezdődött a szó, melyet keresett a beszélő. De bevezethet (egyelőre) a kötött elem pozitív kijelentéseket is: „*Még jó, hogy hoztam esernyőt*.”

L'ennuyeux c'est / Ce qui m'ennuie (Csak az a baj / hiba [szó szerint: Az a kellemetlen]) megenged minden olyan alanyi alárendelt mondatot, mely közelebből határozza meg a beszélő számára sajnálatos körülményeket. Van azonban egy jellegzetes (gyakori) ironikus negatív változata a töredéknek, ahol a mellékmondat a másik fél számára kínos körülményre hívja fel a figyelmet. Tipikus, szinte prototipikus az a helyzet, amikor a beszélő, többnyire a detektív-főfelügyelő, olyan tényre utal, mely összeférhetetlen az elhangzott állítással (s így elesik az alibi).⁵⁷

Kétélű a „*Pendant que vous y êtes* (Ha már amúgy is ott van)...”. Alapjelentése szerint szívességkérés. A beszélő, enyhítő körülményként arra hivatkozik, hogy az illető, amúgy is olyasvalamit csinál, ami megkönnyíti a kérés teljesítését. „*Pendant que vous y êtes [dans la cuisine], apportez-moi une tasse de café!*” Ironikus változata 'ad absurdum' viszi a másik fél szavait vagy cselekedetét: „*Frappez-moi pendant que vous y êtes*” (Miért nem üt meg mindjárt?).

Et pourquoi pas váratlan komolyan gondolt vagy ironikus javaslatot vezet be. „*Et pourquoi pas lui dire les choses comme elles sont* (Miért ne mondanánk meg az igazat)?”; „*Et pourquoi pas la Lune* (Miért nem [kéred] mindjárt a Holdat)?”

Az *Ez mind nagyon szép*, akárcsak a francia *Je veux bien*, ellentétes mellékmondatot vezet be, mely megszorítja vagy feltételekhez köti a beszélő egyetértését. A *Je me dois d'ajouter* [Hozzá kell tennem] jelzi, hogy a megelőző kijelentés kiegészítésre, esetleg korrekcióra szorul, ha a pontosabb körülhatárolás nem is módosítja a kijelentés igazságértékét. Korlátozóbb a *Valljuk meg*. A kötött rész erősen leszűkítheti a szabad változók körét. „*Korábban keljen fel, aki engem / nekem / velem ...*” A változó értéktartományát azok az események képezik, melyeket a beszélővel szemben (az ő kárára) akartak elkövetni.

⁵⁷ „*L'ennuyeux c'est qu'à San Francisco depuis des années personne ne dit Francis*”, mondja a hős, Jonathan Hart, valakinek, aki San Francisco-inak tünteti fel magát, és *Francis*-t mond 'San Francisco' helyett (az amerikai filmsorozat francia változatának, a *L'amour de risque*-nek egyik epizódjában).

A *Qu'est-ce que vous avez à...* esetében a kipontozott helyre a beszélő által sérelmezett, indokolatlannak, bosszantónak (inkább, mint bántónak) érzett tevékenység kerül. „*Qu'est-ce que vous avez à me regarder comme ça?* (Miért néz így [= ilyen szemrehányóan / ilyen kihívóan?])”, „*Qu'est-ce que vous avez à me reprocher* (Mit követtem el maga ellen [szó szerint: Mit hány a szememre])?”

A francia kiemelő szerkezet — *Ce que ... c'est ...* — keretet képez, eleve nyomatékokat kölcsönöz a mindenkori változónak. A *Ce que j'aime en vous, c'est* [Főleg azt szeretem magában, hogy]... főként ironikusan használható. „*Ce que j'aime en vous, c'est votre sens d'humour* [Főleg a humorérzékét szeretem]” a humorérzékét hiányolja, vagy azt tetteteli, hogy viccnek fogja fel, amit a másik fél komolyan mondott, tett vagy tervezett (Mintegy: „Jó viccei vannak!”).

Kitöltendő keretet alkot az *Il a fait / Ils ont fait tout ... sauf...* [Mindent megtett(ek), csak azt nem, hogy...]. „*Il l'a cherché partout, sauf...* (Mindenütt kereste, csak a ... -ban nem)”. „*Je comprends tout, sauf* [Mindent megértek, csak azt nem, hogy...]”. — Tág teret hagy a „...-ni, azt tudsz, de ... azt nem”. Mindkét ige a partner valamilyen tevékenységére utal. A beszélő a másodikat tekinti csak lényegesnek, érdemlegesnek. Tipikus változatok: „Beszélni / ígérni azt tudsz, de valóban tenni valamit, azt nem.”

Egy főnév vagy főnévi szerkezet számára hagy csak helyet a *Je ne vois pas ce que ... a y faire* [Nem tudom, hogy ... hogyan kerül ide / mit keres ebben az összefüggésben]. *Et le/la/les ... qu'est-ce que tu en fais* [Hát a ... -ra/-re nem gondolsz, szó szerint: Hát a ... -val/-vel mit csinálsz]? Még szűkebb keretet hagy a *C'est pas ... qui l'étouffe* [Hát nem a(z) ... viszi a sírba [szó szerint: fojtogatja].] Az üres helyre pozitív, intenzív érzelmek kerülhetnek csak: *amour maternel / filial, patriotisme*.

Változókkal kiegészülő helyzetmondattal csoportot alkotnak a tautologikus kijelentések. A magyarban az „*Ami/aki p az p*” a hagyományos keret. A változó többnyire melléknév — „*Ami igaz, az igaz*”, „*Ami biztos, az biztos*”, „*Ami szép, az szép*”, „*Aki hülye, az hülye*”, „*Aki lusta, az lusta*”, „*Aki gyáva, az gyáva*” —, de lehet ige is: „*Aki akar, az akar*”, „*Ami elmúlt, az elmúlt*”, „*Ami megtörtént, megtörtént*”. A változó szemantikai lehetőségei korlátozottak. (?), „*Aki elkeseredett, az elkeseredett*”, (?), „*Aki leesett, az leesett*” alighanem apragmatikus. A melléknévek és igék jelentéstartományának meghatározása további feladat. Szemantikai tesztek híján nem ismerjük a szemantikai preferenciákat és korlátokat. Feltehető, hogy a ritmus is közrejátszik. A két-szótagú szavak valószínűsége nagyobb, mint a négy- vagy ötszótagúaké.

Az sem lehetetlen, hogy a kijelentések maguk is kötöttek, nemcsak a keretük. Kétségtelen, hogy a visszatérő kijelentések meghatározható és szavanként eltérő helyzetekhez kötöttek. A tautológia többnyire fokozó jellegű. „*Ami szép, az szép*”, vagyis ‘nagyon szép’. „*Aki hülye, az hülye*”, tehát nagyon hülye. Az eleve fokozott melléknévek nem illenek jól a keretbe: (?), „*Ami elragadó, az elragadó*”, *, „*Aki legbutább, az legbutább*”. A tautológia funkciója a kiemelés

(‘kétségtelenül igaz’, ‘nagyon szép’). A fokozás nem meríti ki az *Ami igaz, az igaz* értelmét. Bizonyos kontextust tételez fel. Megengedő jellegű. Valaki más véleményéhez kapcsolódó utólagos helyeslés. Feltételezi, hogy voltak/vannak ellenérvek, melyek ellenére belátjuk, hogy mégiscsak így van a dolog. (A beszélő önmagával is vitatkozhat, mérlegelheti az esélyeket.)

A „Biztos, ami biztos” kijelentésnek nincsen fokozó jellege. Ellenkezőleg. A beszélő nagyon is számol a helyzet bizonytalan voltával. A lehetséges negatív fejleményekkel szemben akarja ‘bebiztosítani’ magát.

Akár zártnak, akár nyitottnak tételezzük fel a szerkezetet, világos, hogy a tautológia látszólagos, pontosabban a mondat jelentéshez kötött, s ez nem meríti ki és nem határozza meg a kijelentés értelmét.

A tautologikus kijelentések nyelvhez kötöttek. A *Ce qui est p, c’est p* érvényes keret a franciában is, de többnyire nem tölthető ki a magyarnak megfelelő kijelentésekkel. A magyar *Aki gyáva, az gyáva*-nak (jelentésében) megfelelő „*Celui qui est lâche, est lâche*” pusztán tautológia, és mint kijelentés atipikus. „*Ce qui est sûr, est sûr*” szinte elfogadhatatlan. És viszont: a francia tautologikus kijelentések a magyarban visszásak vagy más értelműek. A végleges negatív állásfogalmat leszögező *Si c’est non, c’est non*, magyarra fordítva — *Ha nem, akkor nem* — enyhe módosítással — *Ha nem, hát nem* — a francia kijelentéssel ellentétben belenyugvást fejez ki. A franciában nem kevésbé gyakori az időhatározós keret — *Quand c’est fini, c’est fini* [Amikor vége, akkor vége], *Quand il faut y aller, il faut y aller* [Amikor menni kell, akkor menni kell] —, melyet magyarul feltételessé kell átalakítani.⁵⁸

A franciában produktív tautologikus keret a *Pour un p, c’est un p*. „*Pour une surprise, c’est une surprise* [Ez meglepetésnek meglepetés]”, „*Pour une tuile, c’est une tuile* [Ez pechnek pech]”. Megfelelő keret híján módosítanunk kell a magyar fordításban a szerkezetet: ‘Nahát ez aztán meglepetés’, ‘Ilyen az én szerencsém! / Na ezt jól megkaptuk’. A magyarban az *Ez p-nek p* előfordul, de más kontextusban. „Ez pirosnak piros, de nem cseresznye”, „Ez cseresznyének cseresznye, de olyan savanyú, mint a meggy”. Meghatározott helyzethez, tudományos eladáshoz vagy vitához kötött az *il/elle vaut ce qu’il/qu’elle vaut*. „*Je vous propose une solution, elle vaut ce qu’elle vaut* [Javosolok egy megoldást, annyit ér, amennyit ér]”. „Na, majd megnézem magamnak azt a...” változói azok a személyek vagy tárgyak, melyek (mások által pozitívan vagy negatívan értékelt) minőségéről a beszélő saját szemével akar meggyőződni.

A variációs lehetőségek lényegesen nagyobbak, a kötött elemek meghatározása is több nehézséget okoz más esetekben.

A DRÁMAÍRÓ: Hagyj békén!

A FELESEÉG: Én békén hagylak, fiacskám, csak az igazgató is hagyjon békén.

⁵⁸ Hacsak nem tekintjük feltételes kötőszónak a *quand*-t.

Módosul a szerkezet az asszony következő mondatában:

A FELESEÉG: Én fiacskám, békén hagylak, de engem nem hagynak békén a bankok.

(Karinthy: A téma. Hököm színház 2. k.)

Az állandó keret nagyon tág. A beszélő a maga részéről („ami engem illet”) nem ellenzi, amit partenere tett, tesz vagy tenni kíván, de attól tart, hogy ez nem elegendő. Könnyen lehet, hogy más nem lesz ilyen megértő / engedékeny, vagy hogy a körülmények kedvezőtlenek lesznek. További fejtörést kívánna a keret pontos meghatározása, és csak azután kerülhetne sor a változók érték-tartományának kipuhatolására. A példával azt akartam csak illusztrálni, hogy a kötött töredék több kijelentést köthet össze és foglalhat egységbe.

A kötött elem megelőzheti, követheti vagy bekeretezheti a kötetlen elemeket.

Kifejezetten fenyegető a *Je vous dirai une bonne chose* [Mondok valami jót],... még fenyegetőbb, mint magyar megfelelője: *Hát ide figyeljen...!*

Csaknem mindig ironikus kijelentéssé egészül ki a *Ce que j'aime en vous* bevezetés: egy hiányzó jótulajdonságra, így a humorérzék hiányára utal. „Ce que j'aime en vous, c'est votre sens d'humour (Főleg a humorérzékét szeretem).” Gyakran ezzel a formulával vetik el a másik fél kijelentését (javaslatát, okoskodását): a beszélő úgy tesz, mintha a kijelentést tréfának fogná fel („Vic-celsz”).

A kötött elemek máskor bekeretezik a változókat vagy a kijelentés vázát képezik.

Okozati összefüggést fejez ki a magyar „Aki a-t mond, mondjon b-t is”-re emlékeztető francia *Qui dit p, dit r...* „Et qui dit nouvelle technique dit nouveaux problèmes (Az új technika új problémákat vet fel [Aki új technikát mond, az új problémákat mond].” Az üres helyet betűvel jelölt változó tölti ki a megfelelő magyar mondatban.

A franciában eljárásá alakult, vagy legalábbis alakulófélben van a *J'y VERBE_{intr}* (présent/imparfait), *sans y VERBE_{infinitif}*; vagy *Je le VERBE_{trans}* (présent/imparfait) *sans le VERBE_{infinitif}*, vagy *Je suis ADJECTIF*, *sans l'être*. Különösen gyakori a „Je le connais, sans le connaître”, „J'y pensais, sans y penser”, „Je savais, sans le savoir”, „Je suis nationaliste, sans l'être” (ld. még 49. lap). — Mi az igék jelentéstartománya? Feltehetőleg nem léphetnek túl a kognitív jellegű igék körén. Grammatikus (pragmatikus)-e még a kijelentés, ha a *voir* vagy a *présentir* ige tölti ki az üres helyett? Csak azt tudom, hogy nincsenek ilyen adataim.

Eljárás-e vagy egy(-két) mondathoz kötött a gyengítő-relativizáló ismétlés: *on se connaît, on se connaît; bonjour-bonsoir* [ismerős, ismerős; Jó reggelt, jó estét = Köszönő viszonyban vagyunk]?

Jóval tágabb a magyar *Ami* MELLÉKNÉV (a), az MELLÉKNÉV (b), ha vannak is a többinél valószínűbb változók: „Ami szép, az szép”. De kitölthető másképp is a keret [ld. 39. lap].⁵⁹

Keretszerű kötött töredék minden kitöltendő kérdőív, vagy a kérdőívet utánzó kijelentés.⁶⁰

Hol végződik a szokás? Hol kezdődik a nyelvi jelleg? Jó példa erre az angolban teljesen automatikussá váló udvarias megerősítés, hiteladás: *I am sure you do / I am sure you don't*. Még nem tart ott, ahol a tag-question (...do you, ...don't you). De már gyakran hiba komolyan, „szó szerint” venni. A fordításban gyakran helyesebb elhagyni.

Helyzetmondat-töredékeknek tekinthetnénk a kötött névszói (jelzős) és igei (határozós) szerkezeteket (Bally *séries d'intensité*-it, ld. 10. lap), ezen belül a kötött hasonlatokat. Kötött töredékek a több szóból áll körülményhatározók is: „Je vous la laisse [le revolver] à toutes fins utiles (Tartsa magánál a revolvért, még jól jöhet / sose tudja az ember [szó szerint: minden hasznos célra])” — „Ils étaient là au grand complet (Ott voltak teljes létszámban)”. Szép példákat találhatunk kötött töredékekre Karinthy nehezen ébredő diákjának fantáziáiban, amikor megkísérli felidézni az előző napokban tanultakat:

Vörösmarty, mint tudjuk, klasszikus tisztaságban tartotta a nyelvet, *szavai kristályos tökéletességgel* — kicsinálnak a szavai?

(Reggel hétkor, a Tanár Úr, kérem című kötetben).

Ebben az esetben a keretbe illeszthető határozói szerkezet bizonyult időállóbbnak.

Kötött töredéknek tekinthetjük a két változót összekötő és egymásra vonatkoztató konstans szerkezeteket. A sajtó, a televízió, a rádió nyelvében gyakran visszatérő az ekvivalenciajelként használt *devient synonyme de*. „Les moutons deviennent synonyme de fortune [A legyek a vagyon szinonímájává válnak]” (TF 1, 1994. december). Ebbe a kategóriába sorolható a kötőszóvá alakuló, több szóból álló összekötő szerkezetek népes családja. A kapcsolatos, ellentétes vagy megengedő mellérendelés szerepét tölti be a *Quoi qu'il en soit... / Toujours est-il que...* (Mégis / Elég az hozzá) vagy az *A ce moment là* (Erre [fel]). A *sans oublier* (nem is szólva [el ne felejtjük]) gyakran játssza a kapcsolatos kötőszó szerepét.⁶¹ A lezárást és újrakezdést jelzi az *elég az hozzá*, a *ráadásul még* vagy a terjedelmesebb *s mint aki dolgát jól végezte*. Ebbe a csoportba tartoztak a múltban a már kötőszóvá tömörült szerkezetek (*ám bátor* → *bár*, *hiszem* → *hiszen*, *de hiszen* → *dejszen*, *találom* → *talán*).

⁵⁹ „Ami nem illik, az nem illik” (Karinthy: Hököm színház 2: 391).

⁶⁰ „Hogy én, Gerő Félix, köz- és váltóügyvéd, adjak a cselédemnek kilenc után kimenőt, mert a Mari kisasszony vőlegénye beszélni akar velem.” (Karinthy: Óriási jó ember. Hököm színház 2. k.).

⁶¹ Il [= Florimond Rongé] a écrit une cinquantaine d'opérettes, *sans oublier* les trois cent chansons” (Fr 3, 1979. december).

9. A helyzetmondat és a szó

Ismételten felvetődik a kérdés: a kijelentés vagy a kijelentés központjában lévő szó okozza-e a nyelvi szokások közötti eltérést. Magyar bűnügyi filmek közönsége azt akarja megtudni, hogy *ki a gyilkos*. Francia kommentárokban ez a kérdés rendszerint így fogalmazódik meg: *quel est le nom de l'assassin*. Ezt semmiképpen sem fordíthatnánk „...hogy hívják a gyilkost”-tal. A magyarban ez azt jelentené, hogy tisztázódott már, hogy ki a gyilkos (ismerjük a kilétét, emlékszünk cselekedeteire, szavaira), csak éppen a nevét (az igazi nevét) nem ismerjük. Ennek alapján helyzetmondatnak minősítjük a francia kifejezést. Nyitva marad a kérdés, vajon a nyelvi szokásban keresendő-e az eltérés, vagy a francia *nom* szó jelentése tágabb, és magában foglalja az ‘identitás’ fogalmát.⁶²

Kétségtelen, hogy a helyzetmondatok, kötött töredékek hajlamosak arra, hogy szóba sűrűsödjének. Tudjuk, hogy ez a tendencia nem érvényesül azonos mértékben és azonos módon a különböző nyelvekben. A szintetikus hajlamú germán nyelvek készségesebbek, mint az analitikus román nyelvek. A német elől jár a kijelentések szóba-sűrítésében. Ezzel is összefügghet, hogy a kijelentés és a szó dialektikus egységének gondolata egy német tudós, Philipp Wegener nyelvelméletének áll a középpontjában. Wegener szerint az elemi mondatok (monorémák) szintéziséből állnak elő a komplex mondatok, és ezek szóba sűrűsödhetnek a fejlődés folyamán; ezek az összetett szavak egy komplexebb mondat elemei lehetnek: az eljárás rekurzív (1885: 96–104).

A helyzetmondatok gyakran mondatrész-értékűek — jelző, határozó, állítmány vagy kötőszó jellegűek — és nemegyszer szóvá alakulnak át a fordítás során a célnyelvben.⁶³

„Proto-jelzőnek” tekinthető a *Ça vaut le prix*, azonos értékű a német *preiswert*-tel. A magyar *sótlan* csak (előregyártott) mondatlallal adható vissza: *Cela manque de sel*. „Monte Cristo *n'est pas un homme de tout repos* [nem minden szempontból megnyugtató ember]”,⁶⁴ azaz nyugtalanító. *Il est difficile*-nek a *válogatós* melléknév felel meg a magyarban. *Il ne manque pas d'air* (Van képe) → ‘arcátlan’. *Il ne mache pas ses mots* ([Nem rágcsálja a szavait], ami a szívéen, az a nyelvén) → ‘szókimondó’. *Il n'y a pas de commune mesure* (Nem lehet egy napon említeni [Nincs erre közös mérték]) → *incomparable* (hasonlíthatatlan). *Le mot qui fait tilt* (A célba találó szó) → ‘találó’. Az *Il y a quelque chose qui ne tourne pas rond* [itt valami nincsen rendben] a ‘(kissé) gyanús’-nak felel meg. Ha megbeszélte időpontról van szó, az *exact* a beszéde-sebb *montre en main*-nel helyettesíthető („A 15 h 45, *montre en main*”).

⁶² Nem találtam ilyen kiterjesztés nyomát a *Le nouveau Petit Robert*-ben (1993). — Egy másik változat a ‘gyilkos kiléte [azonossága]’ felől tudakozódik: „*quelle est l'identité de l'assassin*”.

⁶³ Igyekeztem egy előző cikkemben (1983) illusztrálni a szavak, mondatok szintváltásait.

⁶⁴ Az Fr 3 televíziós csatorna kommentátora, 1979. december.

Nem kevésbé gyakoriak a 'proto-határozók'. A *probablement* határozószóval helyettesíthető a *comme toute semble l'indiquer* (minden jel arra mutat) klisé.⁶⁵ A 'valószínűleg' kedvelt köznyelvi parafrázisa: *il y a des chances*.⁶⁶ A *Ça coule de source* (Tiszta sor [forrásból fakad]) hol a *naturellement* (természetesen, nyilvánvaló módon) határozószóval, hol *évident*-nal fordítható. A *difficilement*-ra redukálható az *a eu mal à* igei szerkezet: „La normalisation a eu mal à s'imposer (Nehezen állt helyre a rend [nehezen sikerült felülkerekednie a normalizációnak])”.⁶⁷ *Je trouve que... → Szerintem*. A magyar *remélhetőleg* francia megfelelője helyzetmondat: *Il faut espérer*. A *sajnos*-nak felel meg a *l'ennui est que...*⁶⁸ A fokozó szerepét tölti be a fiatalok beszédében a *des masses* vagy a *tout plein*: „Moi j'y crois pas *des masses* (Nem nagyon hiszem) [Nem hiszem tömegesen]”; „Tu es gentil *tout plein* [Nagyon aranyos vagy]”. „Il faut déménager, et *le plus tôt, c'est le mieux* (El kell költöznünk, minél előbb, annál jobb)” színtelen ekvivalense a *très vite* (hamarosan). A *superflu* 'felesleges' kifejtésének tekinthető a *Je n'en ai plus que faire* [már nem tudok mit kezdeni vele]. Az *apparemment* 'látszólag'-nak megfelelő helyzetmondat a kijelentésbe ékelt *on dirait*. A *ça va chercher dans les* [Ez...-ra/re rúghat] igei szerkezet mint kötött kijelentés pontosan megfelel, ha pénzről, időről van szó, az *à peu près* 'körülbelül'-nek. Szinonimája ebben a kontextusban a *Je ne sais pas* (Nem is tudom)-nak, mely ugyancsak megfelel a 'mintegy', 'körülbelül'-nek: „On habite là depuis, *je ne sais pas*, une dizaine d'années”.⁶⁹ Az *enyhén szólva* tartalmazza a *C'est le moins qu'on puisse dire* [Ez a legkevesebb, amit mondani lehet] helyzetmondat minden tartalmi elemét, beleértve ironikus jellegét. Ugyanez áll a *par le temps qui court*-nak megfelelő *manapság*-ra. „Elle est riche, et elle est jolie, *et ça ne gêne rien* [Gazdag és csinos is, ami korántsem árt]” → „Gazdag és ráadásul csinos is”.

Votre fantaisie vous a joué un tour [megtréfálta a képzelete], mondja Marek felügyelőnek hitetlenül a felettese: 'Képződik' mondhatná magyarul (ha nem kellene számolnia a szinkronizálás kötelmeivel). Az „Oui, j'ai une *petite idée (là-dessus)*”, a „*Ça me rappelle quelque chose*” igévé sűrűsödik a magyarban: *sejtem, rémlik*.

Modális partikulára redukálható a *vous n'avez qu'à*. „Vous n'avez qu'à le dire” → „*Csak* szóljon!”⁷⁰ „Dites Mademoiselle B. *comme tout le monde*” → „*Csak* hívjon Mlle B.-nek [mint mindenki]!”

65 „...c'était un attentat néo-fasciste *comme tout semble l'indiquer* (Antenne 2, 1980. augusztus).

66 „La Dame de fer (= Margaret Thatcher) va se rouiller avec le temps, *il y a des chances*”, mondja Jean Amadou a C'est pas sérieux műsor keretében (TF 1, 1980. március).

67 TF 1, 1979. október.

68 „L'ennui est qu'il [= a kutya] a maintenant faim.” (Conan Doyle: Le chien de Baskerville filmváltozata (TF 1, 1980. július)).

69 Telefonbeszélgetés, 1978. júniusában készült felvétel.

70 Még kifejtettebb az angol *all you have to do*.

Szóba kerültek már a kötőszó felé haladó kötött töredékek (42. l.). Teljes mondatok is betölthetik ezt a szerepet: *Quoi qu'il en soit* [Akárhogy is van] lényegében megfelel a 'mégis'-nek. A hét morfémából álló *Mais ce qui se passe c'est* [De ami itt történik, az...] semmivel sem mond többet, mint a magyar *ugyanis*. A 'par conséquent'-nak felel meg a *ce qui fait qu'il y a* (így aztán)... A kötött *Il faut dire toutefois* [Meg kell azonban mondani], akárcsak a *toujours est-il* [akárhogy is van] ellentétes kötőszó, 'mégis' értékű.⁷¹ Az *ugye* kérdőszó szerepét játssza a *c'est bien ça?* mondat. A *bárcsak*-ot fejt ki, vezeti kijelentésre vissza az angol „*I wish I had time for books*”; és az elliptikus francia feltételes mondat: „*Si j'avais le temps pour lire des bouquins!*” A *nehogy* a fentebb idézett „*C'est pas la peine (de le dire à ma femme)*” ekvivalensének bizonyult (ld. 18. l.). A *Pedig* segítségével sok esetben sűrűthetjük egy szóba a *contrairement à ce qu'on pourrait penser* mondatot.

10. A hiányzó szó betöltött helye

Minden nyelv szókincsében vannak „üres helyek”. A hiányokra fordítás során derül fény. Az angol vagy német szöveg fordítója csodálkozva tapasztalja, hogy a francia szókincsben nincsen az *öngúny*-nak (*selfirony* / *Selbstironie*-nak) megfelelő francia szó. A fordító kénytelen a szót „felemelni” (Klaudy 1994: 307 kk.), a szavak szintjéről a kijelentés szintjére áttérve pótolni a hiányt. Egy német bűnügyi filmsorozat a *Tatort* címet kapta. A sorozat francia szinkronverziójának címe: *Sur les lieux du crime*. Emlékszem, milyen sok szóra volt szükségem ahhoz, hogy a *hiánycikk* szót 'lefordítsam' franciára vagy angolra. Anouilh Répétition-jának angol fordítója egyetlen összetett szakszóval, *curtain calls*, adja vissza, „lesüllyeszti” szószintre (Klaudy 1994: 317) a francia eredetiben hat szóval körülírt jelenséget: „LE COMTE: Je veux parler de *l'ordre des saluts pour les acclamations*” (ld. 49. lap). Felhasználja az angol szókincsben már meglévő *iron law*-t, hogy egy szóba foglalja a „la grande loi de tout ce petit monde” kifejezést. A *Meinungssache* lényegében tartalmazza a hat szóból álló, rögződően lévő *On peut avoir un avis là-dessus* [Az embernek lehet erről véleménye] kijelentést. Az *understatement* egyenértékű a *C'est le moins qu'on puisse dire* helyzetmondattal (ld. 44. lap).

Minden nyelvben szép számmal akadnak olyan kifejezések, nyelvi alkotások, melyek sikeresen tömörítenek egy-egy szóba komplex helyzetekre vonatkozó gondolatsorokat. Ritkán ismerjük a nyelvi művek szerzőjét. Kollektív alkotásoknak tekinthetjük őket, akárcsak a népdalokat, népmeséket. Ezek a neologizmusok rögzítik és a nyelvközösség tagjai számára hozzáférhetővé teszik

⁷¹ További angol, francia, német, magyar példákkal illusztráltam a nyelvi szintek váltását egy előző cikkemben (1983).

a nyelvi változások legújabb eredményeit. Cocteau-tól származik, úgy tudom, az *il faut savoir jusqu'ou aller trop loin* mondás (tudni kell, meddig mehetünk túl messzire), melyet számos kül- és belpolitikai helyzetre vonatkoztattak a televízió és rádió hírmagyarázói. Még népszerűbb a *fuite en avant*, mely a menekülés paradoxális formájára, az előrefelé menekülésre, előre szökésre vonatkozik.⁷² Az idővel való versenyfutásra utal a *course contre la montre*. Egy másik idő-paradoxon az önmagát megelőző eseményt jellemzi: „du Don Juan *avant la lettre*”, „un romantisme *avant la lettre*”,⁷³ „il étaît Schubertien *avant la lettre*”,⁷⁴ azaz: Schubert követője volt, mielőtt Schubert megszületett volna.

Kijelentéseket sűrítő szó az angol *lip-service* és *name-dropping*, melyekre nincs megfelelő szó sem magyarban, sem franciában. Mindkét szót ki kell fejteni, meg kell határozni a tartalmát egy vagy több kijelentéssel. *Lip-service*: ‘Dicsérő szavakkal legyezni (önző célból) valakinek a hiúságát.’⁷⁵ Rokoner-telmű a durvább ‘benyálás’-sal. — *Name-dropping*: ‘Neves, befolyásos emberekre hivatkozni, mintha azok közeli ismerőseink (barátaink) lennének.’ A 13. században keletkezett nyelvi mű a francia *crève-coeur* összetétel. Előtérbe, pontosabban Aragon verseskötetének címlapjára került a negyvenes években. Az összetételnek képes szólás felel meg a magyarban. „C'est un *crève-coeur*, mais il faut choisir” → „Az embernek meghasad a szíve, de választani kell”. A *coup de foudre*-t a hét szóból álló mesebeli *Meglátni és megszeretni egy pillanat műve volt* formulával fejezhetjük ki.

Nincs feltétlenül szűzösszettelre szükség a sűrítéshez. A francia *bronzé*, *bronzage*, az angol *tan* („Look at my tan!”) tartalmazza a német „Schau' wie schön braun ich bin”, és a magyar „Jól lesültem”, „Szépen lesültél” lényeges szemantikai elemeit. A *ça date* jelentésén [kora van] túl arra céloz, hogy *eljárt felette az idő*. A *ça situe* [elhelyez] olyan körülményekre utal, melyek alkalmassak arra, hogy társadalmi szempontból előnyös fényt vessenek valakire.⁷⁶ A *référence* is lehet mondat értékű: „C'est pas une *référence*” ‘Ezzel nem sokat mondtál [= azzal, hogy X-re hivatkoztott]’. Az *état d'âme* érzelmes lelkiállapotot tételez fel a gyarkan visszatérő tagadó mondatokban: „C'est le flic à l'état pur. Il n'a pas d'état d'âme [Tipikus rendőr, nincsen lelkiállapota]”, azaz: érzelmi szempontok nem befolyásolják a cselekedeteit. A *stréber* szó is mondattá alakul: *il fait du zèle*. A magyar *szabadidejében*-nek nagyjából megfelelő az *à ses minutes perdus*. A „Ne te mets pas dans des états pareil [szó szerint: Ne

⁷² „Fuite en avant du gouvernement iranien” (TF 1, 1980. augusztus), „Fuite en avant du gouvernement Begin” (TF 1, 1980. augusztus). „Alceste, une fuite en avant de la société” (Télé 7 jours, n° 1051, 1980. július).

⁷³ France Musique, 1980. január.

⁷⁴ France Musique, 1982. október.

⁷⁵ „Színlelés, álhűség, nem őszinte tiszteletadás” Országh László Angol–magyar szótára szerint.

⁷⁶ „On lui téléphonera pendant le dîner de la part du Ministre, *ça situe*.”

hozd magad ilyen állapotba]”: *Nyugi(-nyugi)*, mondhatnánk röviden bizalmas regiszterben.

Máskor a hiányzó francia szót váltjuk át mondatra a magyarban. *Je passais* → *Éppen erre jártam*. „On va au restaurant ou on grignote?” „Vendéglőbe megyünk vagy csak (éppen) bekapunk valamit?”. „J’ai un creux” → „Egyszerre csak rámjött az éhség / korog a gyomrom”. „Je suis un peu barbouillé” → „Kevereg a gyomrom / Másnapos vagyok”. „Laisse la un peu mariner” → „Hagyd, hadd főjön egy kicsit a saját levében.” A *se ressourcer*-t nem tudjuk képes szólással fordítani: ‘visszatérni az eredetekhez, hogy az ősi forrásból merítsünk erőt és ihletet’.

A mondat és a szó dialektikus kapcsolata nem korlátozódik a helyzetmondatokra. Kötetlen vagy annak tűnő — pusztán főnévből és igéből álló magyar mondatok (*Házát épít — Levelet ír*) feleúton állnak a kijelentések és az ezeknek megfelelő összetételek között: *házépítés — levélírás* (Kiefer 1988).

11. A helyzetmondatok funkciói

Abból a szemantikai hiányból (‘Bedeutungsentleerung’, Kronasser 1952) indultunk ki, mely a kötött helyzetmondatot a kötetlenségtől megkülönbözteti. Nem esett szó arról, hogy mi mindent köszönhet a nyelv, a beszéd, a társadalmi élet a helyzetmondatok hiányosságának. Tudjuk, hogy minden fogalomalkotás áldozattal jár: el kell tekintenünk — gyakran szubjektív szempontból lényeges — jegyeitől, hogy a valóságos összefüggéseket megragadjuk. Azt mondhatnánk: a helyzetmondatok egy fokkal tovább mennek az absztrakcióban. Ez így nem lenne helyes. Azt bátran mondhatjuk azonban, hogy a szemantikai veszteség révén a tanulmányozott kötött kijelentések pragmatikus szempontból lényeges tényekre irányítják a figyelmet: a *pragmatikus absztrakció* eszközei.

Az adott feltételek mellett visszatérő kijelentések kibontakoztatják a mindennapi életünk alapjául szolgáló helyzetek hálózatát. A nyelv ‘ritualizálódása’⁷⁷ megkönnyíti az egyén tájékozódását, beilleszkedését a társadalmi életbe.⁷⁸ A nyelvi hálózat kiterjesztése, differenciálása állt a reformkor kultúrprogramjának központjában, ettől várták írónk, politikusaink a „nemzet csinosodását”.⁷⁹

⁷⁷ John Haiman (1991, 1994) szerint az ismétlődés minden fajta ritualizálódás alapja.

⁷⁸ A *Vous pouvez me dépaner?* különböző helyzetekben kifejezésre juttatja, hogy a beszélő valamilyen rutinszerű segítséget kér. A kijelentés konkrét jelentését egyértelműen meghatározza a keret. Így, ha a fél bankja pénzküszlő részlegének tisztviselőjéhez fordul kezében tartva az üres csekkfüzetét, a kijelentés értelme: kérek egy olyan utalványt, melyre csekkfüzet nélkül is felvehetek pénzt.

⁷⁹ „Kebleitek lelkesedésétől, mint gyöngyelő forrás nedűjétől, fakadand tartóssá a magyar társalgás életvirága”, olvassuk az *Eletképek* 1844-es kötetében (Zolnai 1993 [1940]: 30 alapján idézem). A szalónok vendégei bőven meríthettek csiszolt kijelentéseket a korabeli társal-

Ennek árnyoldala, hogy a helyzethez rögzített mondatok segítségével nyilatkozni tudunk a konkrét helyzet ismerete, elemzése nélkül is. Az 50-es években a nyelvjáráskutatás során készült beszédfelvételeket hallgatva meglepett a beszélők 'kétnyelvűsége'. Szabadon, színesen, változatos dallamformákkal meséltek a férfiak és asszonyok a falubeli szokásokról, hagyományokról, babonákról. De ahogy a nyelvjáráskutató politikai vagy ideológiai vonatkozású kérdést vetett fel, a hanglejtés megmerevedett és jól vagy rosszul használt szólamokból állt a válasz.⁸⁰

Az ábrázoló funkció elhalványulásával alakulnak át a helyzetmondatok a társalgást szervező pragmatikus jelekké; így a *bien justement* [no éppen]-nel 'lép be' és veszi át a szót a mind ez ideig passzív fél. Eredeti jelentésük elkopásán keresztül jutnak metanyelvi funkcióhoz, s válnak pragmatikus mondathatározóvá egyes kifejezések (így a hangsúlytalan *biztosan*).

A konatív funkció dominanciáját biztostja a jelentés háttérbe szorulása az anaforikus, figyelemfelhívó, feszültségkeltő kifejezésekben: *Eh bien voilà* [Nos, íme], *Je vous dirai une (bonne) chose* [Hát mondom magának valamit], vagy: *Disons le tout de suite* [Szögezzük le].

Az ábrázoló funkció feladása jellemzi a beszédet, előadást tagoló — többnyire egyszótagú — kifejezéseket. A gondolategységeket elhatároló *Bon*-ok egyúttal meghatározzák az előadás ritmusát.

A csökkent jelentésű kitöltő szavak (*mots de remplissage*) áthidalják a kínosnak érzett szüneteket.⁸¹ Az elhalványult közhelyek lehetővé teszik a társalgás illúziójának fenntartását.

Speciális szerepet játszanak azok a bevezető jellegű semmitmondó kijelentések, melyek meghosszabbítják a gondolkodási időt. *C'est une très bonne question* [Ez nagyon jó kérdés], halljuk gyakran politikusok szájából interjúk folyamán. Az újságíró egy francia politikus véleményét kéri ki a libanoni helyzettel kapcsolatban. *Le problème est simple* [Egyszerű a dolog], kezdi a politikus. Rövid szünet után így helyesbít: „*La question est simple, le problème est très compliqué*” [A kérdés egyszerű, a probléma annál bonyolultabb].⁸²

Epikus közhelyek egységes veretet, sajátos műfaji jelleget kölcsönöznek az elbeszélésnek, otthonos atmoszférát teremtenek, funkciójuk a metrumhoz hasonlítható: vissza-visszatérésük megnyugtatja, elringatja az olvasót. Megkönnyítették az énekes dolgát, akinek az Odüsszeia esetében 12.196 verssort kellett memorizálnia.

gókból (Mivelt és érzékeny társalkodó 1832, Társalkodási csínkönyv 1845, A finom társalgó 1855).

⁸⁰ „Die Topoi häufen sich, wenn der Arbeiter auf Fragen veranlaßt wurde, sich zu Dingen außerhalb seines persönlichen Erlebnisbereiches zu äußern”, írja Uta Quasthoff (1973: 66).

⁸¹ Maeterlinck szerint a csönd indiszkrét: megakadályozza, hogy szavakkal leplezzük intim gondolatainkat (*Le silence, a Le trésor des humbles* kötetben).

⁸² Michel Rocard, a *Question à domicile* műsor keretében (TF, 1989. április).

Ökonómikus szempontból tekintve: az alacsony hírérték-szint, az ábrázoló funkció háttérbe szorulása jelentékeny energiamegtakarítással jár. Bonyolultabb ökonómia szempontjából a dolog az elliptikus helyzetmondatok esetében. A kijelentés java részének elhagyása mechanikai megtakarítást jelent. Ugyanakkor a hallgatónak ki kell következtetnie azt, amit a beszélő homályban hagyott. Az elliptikus helyzetmondatok abban különböznek az írói vagy költői ellipszistől, hogy a megfejtést maga a nyelv szolgáltatja (az ellipsis kódolt).

A jelentés elhalványulása növeli a szinonim kifejezések számát. A helyzetmondatok jelentékeny része a beleegyezés, vagy ellenkezőleg, a tiltakozás eszközévé válik. Ez egyúttal azt jelenti, hogy lehetőség nyílik az 'igen' vagy 'nem' igen árnyalt kifejezésére.

Csaknem ugyanilyen népes a 'szordino' funkciót betöltő, árnyaló, tompító (vagy elkenő) kifejezések száma:⁸³ *d'une certaine manière* [bizonyos módon, némiképp], *si vous voulez* [szó szerint: ha úgy akarja],⁸⁴ *si l'on peut dire* [ha lehet ezt így mondani, úgyszólván].

A francia helyzetmondatkincs rendelkezik egy olyan formulával, mely állít és egyúttal tagad: *Je le savais sans le savoir* [Tudtam, anélkül, hogy tudtam volna] — *Je le pense, sans le penser* [Gondolom, anélkül, hogy gondolnám] — *Je le connais sans le connaître* [Ismerem anélkül, hogy ismerném] (ld. 41. lap).

Kevésbé nyelvhez kötöttek a kitérő válaszok: „Qu'est-ce qui te le fait penser [Miért gondold]?” — *Comme ça* [Csak úgy]. „Pourquoi?” — *Pour rien* [Csak], és a konkrét válasz elkerülését megengedő üres általánosságok: „Ben, *c'est la vie* [Ilyen az élet]”, „*Ja, das sind so Sachen* [Hát igen, van az úgy]”.

Specifikusabbak talán a válasz megtagadásának kliséi. „Comment vous l'expliquez? [Mivel magyarázza ezt]”, kérdezi a detektív. — „Je ne l'explique pas [Nem magyarázom]”. Vagy: *Je me comprends* [Szó szerint: Én értem magamat. Tudom, amit tudok.]

Az ábrázoló funkció feltűnő gyengülése megkönnyíti a hiperbolikus kijelentéseket, valószerűtlenségeket, tündérmesébe való abszurdításokat: „Comment il s'appelle déjà? *Je ne connais que lui* [Hogy is hívják? Pedig csak őt ismerem]”. Vagy: felkérésre adott készséges válasz: *Comme si c'était déjà fait* [Mintha már meg is történt volna].⁸⁵

⁸³ *Quantificateurs flous* [homályos kvantorok] Martin (1992: 30) szerint, *hedges* az angol terminológiában.

⁸⁴ Ld. 28. lap.

⁸⁵ Egy hasonló mondás szerepel epikus közhelyként egy közép-afrikai népmesében:

— Far-li-mas, elérkezett a nap, amikor fel kell, hogy vidítsál.

Far-li-mas:

— A teljesítés megelőzi a kérést.

A tudatos demotiváción és a szavak mágikus hatalmában való rejtett hiedelmen alapul az eufemizmus és a kakofemizmus, a szépítő és csúfító szándékú kötött mondatok. (A mágikus formulák szükségképpen kötöttek.)⁸⁶ A káromkodások, átkozódások mágikus eredete (rontó jellege) nyilvánvaló.

Ez biztosítja a babonák verbális utóéletét. Mágikus rituálékat, varázsigéket őriz nem egy helyzethez kötött kijelentés: *Egészségére* (étkezés végén, tüsszentésre). — *Nicht verschreien* [El ne kiabáljam]! — *Gyorsan lekopogom* — *Nem csuklott tegnap este* (amikor róla beszéltek)? — *Pincez, ça rate jamais* [Csípje meg magát, az mindig beválik] — Valaki pénzérmét talált: *Apád, anyád ide jöjjön* — Az ártó mágia emlékét őrzik a konvencionális 'átkozódások' (*Qu'il crève* [Dögöljön meg]!, „Akasszák fel a nevenapján!”, „A hollók vájják ki a szemét!”). A bosszankodás kifejezésévé szelídült *A fene egye meg!* A jótékony szómágia körébe tartoznak a konvencionális jókívánások, és az ezekből tovább halványult köszönések, és a valóságot megszépítő eufemizmus.

A jókívánásokat tartalmazó köszönések és egyéb udvarias formulák a jótékony (fehér) mágiára vezethetők vissza, amikor a beszélő bízott még a formula hatékonyságában.

Akadnak ábrázoló funkcióhoz kötött helyzetmondatok is. Ilyenek az előregyártott tréfák: Valaki nekimegy az asztalnak: *A bútor marad*. Valaki leejt egy 10 frankost: *Ça ne pousse pas* [Nem hajt ki]. A szórakozott gyerekek: *Un jour tu va perdre ta tête* — *Egyszer a fejedet fogod elhagyni*. Kevésbé elterjedt a durvább, pofont vagy az odadobott tárgyat kísérő *Ezt kapd el, ne a náthát*.

Egy fokkal differenciáltabbak az ironikus kommentárok. A lift nem működik: *On n'arrête pas le progrès* [Semmi sem tarthatja vissza a haladást]. Az ügyetlenkedőnek: *Mais tu fais exprès* [Ezt direkt csinálod?]. A rosszkor betoppanó férj: *Je ne suis pas de trop?* — Nem zavarok [szó szerint: Nem vagyok több a kelleténél]? A nehéz felfogású partnernak, aki például csak nem akarja tudomásul venni, mit csinál a nő a háta mögött: *Faut-il que je vous fasse un dessin* [Rajzoljam le, hogy megértse végre]? „Sokkal jobban él, mint mi / Sokkal műveltebb nálam”-ra: *Ce n'est pas une référence*. → 'Ezzel nem sokat mondtál' [szó szerint: ehhez nem lehet viszonyítani]. Egy távollevő személy valamilyen képességét vonja kétségbe a *Cela se saurait* 'Az már kitudódott volna'.⁸⁷ Ezek a visszatérő tréfás vagy ironikus kifejezések pontosan meghatározott helyzetekhez fűződnek, és így nem maradhatnak ki a jövőendő helyzetszótárból.

Egyre halványodó az olcsó bölcsességek ábrázoló ereje: *Il faut se faire une raison* (Bele kell ebbe törödni. Így van ez, és nem másképp), *Ce sont des choses qui arrivent* (Megesett ez már mással is), *La catastrophe est pour tout*

⁸⁶ Ld. 16. lap.

⁸⁷ „Si Barth Cordell était capable de faire quelque chose, cela se saurait [Ha B.C. képes lenne bármire is, az kitudódott volna]” (Philippe Labro: *L'héritier* c. filmjében).

le monde (Mindenkit érhet baleset); hagyományos szülői intelmek (ld. 103. l.): *Egyszer a fejedet fogod elhagyni*, fenyegetések: *Elvisz az ószeres*.⁸⁸

A szállóigéknek, közmondásoknak sajátos helyet biztosít kötött formájuk (metrum, alliteráció, rím, parallelizmus) és vonzóbb szemantikai szerkezetük (így képes jellegük).

Veszedelemesebbek a politikai közhelyek. Az elkoptatottságuk nem enyhíti, sőt magában hordozza a veszélyt: a gondolkodás automatizálásához vezet vagy már abból folyik. A veszély fokozott parancsuralmi rendszerekben, ahol a közhely egyúttal az egyén magatartását szabályozó utasítás.⁸⁹

A helyzetmondatok közhelyszerűségét szó szerint vehetjük: közösek, közösségek, mindenki számára egyaránt adottak. A 'köz-hely' a nyelvközösség minden tagjának rendelkezésére áll közös alap.

Ugyanakkor a rétegnyelvi, szakmai közhelyek lehetővé teszik csoportok nyelvi elkülönülését. Az újkeletű helyzetmondatok a fiatalok számára teremtenek rezervátumot.

⁸⁸ Meglepő a messzemenő, a nyelveken túli megegyezés a szülői intelmek és fenyegetések esetében. Mintha nemzetközi konferencián tanítanák a legeredménytelenebb és a legkárosabb intelmeket.

⁸⁹ Igyekeztünk ezt egy korábbi kiadványunkban bemutatni (Fónagy-Soltész 1954).

B. Dinamika és változás

1. Kijelentés-metafora

Közhelyet kreatíven is lehet alkalmazni. A klisé-torzítás ennek az egyik módja. B.L. észreveszi, hogy obszesszíven dúdolja Mozart Rondo alla Turca-ját: „*Hányszor mondom magamnak, hogy hagyjam abba!*?”⁹⁰ De nem kevésbé kreatív és hatásos a változatlan klisé *exportálása*, átvitele gyökeresen más helyzetekre. B.L. előszeretettel vitt át pártkliséket privát, intim helyzetekre. „Hol maradt a *forradalmi éberség?*” vetette fel, amikor azt hallotta, hogy egy eminens káderünk zsebében a feleség kompromittáló levelet fedezett fel.

Egy középkorú francia professzor a határidő leteltével ad vissza egy könyvet, és egy, a gyereknyelvből kölcsönzött helyzetmondattal kér elnézést: *Je ne recommencerais plus* ‘Megígérem, jó leszek’.

Ezek az egyéni alkotások csak akkor hagynak nyomot a nyelvben, ha mások is átveszik, ha a metafora rekurrensé válik. Utaltam a *Ne bougez pas* poliszémiájára. A kijelentés alapértelme a kiinduló helyzetből adódik. Valaki egy széket kap fel, hogy odahozza nekünk. Mire mi udvariasan tiltakozunk: *Ne bougez pas* ‘Ne fáradjon’. Itt mozgással járó fizikai munkától akarunk valakit megkímélni. De áttevődhet a kijelentés olyan helyzetekre, ahol szellemi támogatást hárítunk el. A Mardi cinéma keretében Ceccaldinak nem jut eszébe egy városnév: „*Ne bougez pas!*” mondja valakinek, aki súgni akart (‘Ne súgjon!’). — A *C’est pas grave* eredetileg a bocsánatkérést követő udvarias megnyugtatósként volt használatos: ‘Nem történt semmi’. Használják már ennél szélesebb körben is, udvarias ajánlat barátságos elhárítására is: ‘Nem, nem. Csak hagyja’ vagy ‘Köszönöm, nagyon kedves. De jó lesz nekem így is’.⁹¹

A *nous deux maintenant* mondja az injekciós tűvel közeledő ápolónő. A mondat eredeti kerete a ring vagy a ringen kívül folyó párharc. Ugyancsak a ringhez fűződik, a boxolók teljesítményének értékléséhez, pontozásához az *il a marqué des points*: a ring többnyire a politikai aréna, a jó pontok részleges sikerekre vonatkoznak.⁹² A futballmeccs-közvetítés volt az eredeti kerete a *La balle est maintenant dans le camp des ...* ‘A labda most a ... csapat téréfélén van’. Ma jóval tágabb keretben alkalmazható. A kívánt feltétel: két szemben álló fél, az őket szembeállító vita (harc) tárgya, a vita / a küzdelem

⁹⁰ További példák és némi elmélet egy korábbi publikációmban (1987: 106 kk.).

⁹¹ Fiatal lány a metrón nálánál idősebb nőnek:

— *Asseyez-vous, il y a une place derrière.*

A magát (joggal) elég fiatalnak tartó hölgy (enyhén bosszankodva):

— *Non, non, c’est pas grave, merci.*

(1988. július).

⁹² „L’imam Khomenein a *marqué des points*” (Antenne 2, 1979. december).

kronologikus tagoltsága, hol az egyik fél lép egyet, hol a másik. A nyilatkozat egy ilyen lépést követ, leszögezi, hogy most a másikon a sor, rajta áll, hogyan és hogy egyáltalán tovább folyik-e a vita / a küzdelem. Eredetében különbözik a kártyaasztalt idéző, hasonló értelmű *Alors à vous de jouer*. Az autóversenyző az egyik vagy másik autómárkát képviseli. Errel utal a *roule-t-il pour X?*⁹³ A *J'ai déjà donné* 'Már adtam' az adománygyűjtőknek vagy az újévi adománykérőknek. Szolgálhat, ironikus átvitel, más természetű, indokolatlannak érzett kérés vagy előnytelen javaslat visszautasítására is. Ezt az átvitt jelentést tágitja tovább a (közvetlennél közvetlenebb beszédmódot tettető) reklámyelv: „Corriger ma silhouette? *Merci, j'ai déjà donné*” 'Hogy vigyázzak a vonalaimra? Nem, köszönöm, ebből nem kérek' (szó szerint: 'Már adakoztam').

Kvantitatív, eufemisztikus átvitelek következtében tágult ki a *C'est pas la peine* jelentése. A tanú kénytelen bevallani, alibi végett, hogy az éjszakát a barátnőjénél töltötte. „*C'est pas la peine de le dire à ma femme*”, mondja Maigret főfelügyelőnek a kihallgatás végén. A kijelentés már nem utal fáradtságra, nem is udvarias tiltakozás ('Ne fáradjon'), értelme: 'De *nehogy* megmondja a feleségemnek.' — Ugyanígy módosíthatja a kijelentés globális jelentését a kvantitatív metafora, a kijelentés hiperbolikus használata. „*C'est pas la peine de les [= les Russes] enfoncer*”, mondja egy fiatalember (1993. május), azaz: „*Nem okos dolog még mélyebbre taszítani az oroszokat*”, „ez visszafele sülnhetne el”, tette hozzá. — A *Ne vous gênez pas!* kijelentés alig használható ma jelentésének megfelelő értelemben, mint udvarias megnyugtató. Elsősorban, talán kizárólag ironikus rendreutasítás: (a) valaki tükröben néz egy öltözködő nőt; (b) valakit rajtakapnak, amint az illető fiókjaiban kutatgat; (c) felteszi a lábát az asztalra. — Ironikus áttételében rögződött az *On peut rien vous cacher* [szó szerint: Nem lehet semmi sem titkolni maga előtt. Azaz: Te mindenre rájössz]. Olyankor szokás mondani, amikor valaki nyilvánvaló tényt 'fedez fel'. — A *Van benne némi részem*-et nem lehet illő szerénységgel mondani, mert némi iróniával enyhített kifejezése az ellenkezőjének ('Nem csekély részem van benne').

Sorozatos kvantitatív metaforák eredménye, hogy a *Je vous en prie* 'Én kérem Önt erre', a 'Köszönöm' által kiváltott kötelező reakció.⁹⁴

Kiegészítést igénylő mondatbázisok ugyancsak átvitelrel tágitják jelentéskörüket. A „*Que fais tu de + NOMINÁLIS SZERKEZET*” eredeti jelentése: 'Mit csinálsz + NOMINÁLIS SZERKEZET-val/-vel?' Jelenleg 'Hát a NOMINÁLIS SZERKEZET, arra nem gondolsz?'-nak felel meg. *Que fais-tu de leur courage personnel* [Mit teszel a bátorságukkal]? veti fel a kérdést a Walkűrök francia

⁹³ „Roule-t-il pour Giscard? Ça se saurait.” (TF 1, 1980. november). — „Je ne roule pas pour Mitterrand. Je ne roule pour personne” (Jacques Chirac, interjúban, TF 1, 1981. április).

⁹⁴ Emlékszem, hogy első franciaországi vakációm idejében a francia udvariasság és kedvesség iskolapéldáját láttam ebben: kéri, hogy szívességet tehessen nekem.

változatában Wotan, Frickával vitatkozva, mi legyen a vérfertőző testvérpár, Siegmund és Sieglinde sorsa. „*Achtest Du nicht* [Feleded, hogy]...” áll az eredeti szövegben.

A szó jelentésszerkezete a szó használatát meghatározó szabály, használati utasítás. A jelentésnek elvben fednie kell a szó lehetséges alkalmazásait. Az értelem és a jelentés közötti ellentmondás, ami a helyzetmondatok jellemzője, éppen ezért aberráns jelenség. A nyelvnek törekednie kell, hogy valamiképpen felszámolja ezt a rendellenességet. A jelentés (signification) és értelem (sens) közötti feszültség (disszonancia) feloldásának legegyszerűbb módja ezek szerint a kijelentés globális jelentésének módosítása, a kijelentés értelmének megfelelően. Az új globális jelentés a rögzített kijelentés egészére vonatkozik, és nem érinti a kijelentésben szereplő szavak jelentését.

2. A szavak jelentésének módosulása

A disszonancia feloldásának másik, a lexikológust közelebből érintő módja a helyzetmondatokban kulcspozíciót betöltő szó jelentésének módosítása, új jelentéssel, ‘jelentésárnyalattal’ (acception) való kiegészítése, vagy az egyik vagy másik jelentésének törlése. Az ilyen változás szinte előrelátható.

Az érzéklést jelentő szavak közül a *voir* felvette a ‘megért’, ‘belát’ jelentést. Ebben döntő szerepet játszottak a helyzethez kötött mondatok. Ez ugyanúgy vonatkozik az angol *look* vagy *listen*-re. A szavak jelentésszerkezetének módosulása következtében a fordító habozás nélkül viszi át ezeket a szavakat az auditív csatornáról a vizuálisra, és viszont.

Sir G.:

Oh — *look here* — Can you
tell me...

Sir G.:

Oh — *écoutez* — pouvez vous
me dire...

(Priestley: *They came to a city*, 1. felv.)

Paris:

Voyons, Hector!

(Giraudoux: *La guerre de Troie n'aura pas lieu*, 2. felv., 4. j.)

Paris:

Listen, Hector!

A jelenben folyó jelentésváltozások esetében könnyebben és pontosabban figyelhető meg ez a folyamat. Az ilyen konatív helyzetmondatok hozzájárultak a *look*, a *listen*, az *écouter*, a *voir* ige jelentésszerkezetének kibővítéséhez.

Bátran kiindulhatunk abból a feltevésből, hogy egy régebbi felmérés alapján várthoz képest az igen gyakori szavak jelentése módosult, pontosabban: kitágult. Ha a valóságban bekövetkezett változásokat nem vesszük figyelembe (és nyelvi felmérésnél nemigen tehetünk egyebet), akkor a következtetés indokolt.

A jelentés kipuhatólása, rövid úton, nem könnyű feladat. Néhány részlet emelnék ki egy folyamatban lévő vizsgálatból. Feltűnően gyakori a fiatalok beszédében a *C'est fou* kifejezés. „*C'est fou, ce qu'il y a du monde* [Bolond dolog, hogy itt mennyi ember van]” mondja egy fiatal lány a barátnőjének (1984. április). „*C'est fou ce que vous êtes délicat*” egy asszony, ironia nélkül egy neki udvarló középkorú úrnak. „*C'est fou ce que tu peux être jeune* [Bolond dolog, hogy milyen fiatal vagy]”, mondja a fiú az apjának.⁹⁵ Ezt a benyomást megerősítették a szemantikai tesztek. A *C'était extraordinaire* szinonimái közül a *C'est fou* volt a leggyakoribb.⁹⁶ A *C'est fou* gyakorisága és jelentésének jelenlegi kiterjedése arra készítette az egynyelvű szótárak szerkesztőit, hogy felvegyék FOU címszó alatt az 'énorme, excessif, extraordinaire, immense, prodigieux' jelentést is (így Robert 1985 és 1993), mely nem szerepel Littré (1873–1885) szótárában.

Egy másik példa: GÉNIAL. Robert szótárának 1973-as kiadása szerint 'qui a du génie; inspiré par le génie'. A szó használata nem mozog már ebben a szűk körben.

Egy fiatalasszonytól megkérdezi az újságíró, nem zavarta-e, hogy a Don Giovanni-t kétszer is adták az év folyamán. „Au contraire”, felelte az asszony, „*c'est génial*” (1987. szeptember).

Ötven évvel ezelőtt ezt a megjegyzést az operára vonatkoztatták volna a hallgatók. Az asszony a kétszeres adást, a televízió műsorpolitikáját helyezte.

Jelenleg *C'est génial* az attitűdök széles skáláját fedi. *C'est génial*, kiált fel egy fiatal lány, amikor hallja, hogy meghívták egy bulira.⁹⁷ Egy fiatal lány leállít egy kocsi. „Hova megy?” — Biarritzba. „Je vais aussi à Biarritz. *C'est génial*.”⁹⁸

— Je veux aller au petit coin. Vous avez de la monnaie? [Pisilnem kell.

Van aprója?]

— Oui.

— *C'est génial*.⁹⁹

A jelentés kibővülése következtében¹⁰⁰ kötetlen kijelentésekben is szerepel már 'kitűnő' jelentéssel is a szó. „Le temps n'est pas *génial* en Guyanne

⁹⁵ M.G. Sauvajon Tchao című televíziós játékában.

⁹⁶ Egy első teszt keretében 21 egyetemi hallgatónak kellett a „*C'était extraordinaire*”-rel egyértelmű mondatokat javasolnia (Fónagy 1995).

⁹⁷ A La boum-ban, Claude Pinoteau 1980-ban bemutatott filmjében.

⁹⁸ Claude Miller Mortelle randonnée című filmjében.

⁹⁹ Cours après moi, shérif!, Hal Needham filmje (1977).

¹⁰⁰ A Robert szótár 1985-ös kiadásában számon tartja az 'astucieux, bon, ingénieux, lumineux' jelentést; a legújabb kiadásában (1993) már szerepel az 'extraordinaire' jelentés is.

[Guyanne-ban az idő nem zseniális]”, mondja a meteorológus (Antenne 2, 1986. május). „Le son n’est pas *génial* [A hang nem zseniális]” állapítja meg a televíziós készülékkel kapcsolatban egy 16 éves fiú (1989. június). „Ce qu’il y a de plus *génial*, c’est d’entendre les gens rire [Ami a legzseniálisabb a dologban, az, hogy hallani az emberek nevetését]”, mondja Josiane Balasco, a Mardi című sorozat egyik adásában (Antenne 2, 1984. szeptember). — Egy orvos, az ajtóból visszaszólva: „Si dans quinze jours c’est pas *génial*, téléphonez [Ha két héten belül nem zseniális a helyzet, akkor telefonáljon]!”

A televízió és a rádió előregyártott tréfái alaposan kitágították a *complice* [cinkos] és a *complicité* [cinkosság] szó jelentéskörét. Eredeti jelentése szerint a *complicité* valamilyen illegális vagy bűnös cselekedetben való közös részvételt jelent. A *complices*, cinkosok azok, aki együtt követik el az ilyen cselekedetet. Eredetileg a *complicité*-nek pozitív tevékenységekre való kiterjesztése alkalmi, ironikus metafora volt, mellyel a riporter mintegy elismerte, hogy végső fokon ezekben a cselekedetekben is van valami bűnös vagy illegális. Az utóbbi húsz év folyamán¹⁰¹ lekopott ezekről a szavakról az idézőjel (vagy a gúnyjel). Minden adón a lehető legkomolyabban vonatkoztatták legális, pozitív tevékenységekre ezt a két szót. Szakszó lett mind a kettőből. „Ce programme a été réalisé avec la *complicité* de X.Y.” (France Musique, 1992. február). Egy disszertáns köszönetet mond a CNRS¹⁰² kutatásvezetőjének „de sa *complicité*” [bűnrészességéért] (1976-ban). Gyakran használják a szót ‘segítség’ értelemben. „Grâce à la *complicité* des archéologues, on a réussi à construire un instrument de pierre [Az archeológusok bűnrészességével sikerült egy kőszerszámot előállítani]” (TF 1, 1986. október). Utalhat kölcsönös segítségre, egymást kiegészítő tevékenységre (‘complémentarité’) is. „Az EDT írófej az Ön telefonjának bűnrészese” (Radio Classique, 1986. február). „Il s’y faisait une *complicité* de la technique et du jeu”, mondja az előadó Jean Villars alkotásairól szólva (TF 1, 1982. május).

Hasonlóképpen, a *proposer* [javasolni] szó jelentése is módosul a rádió és a televízió segítségével. Az ige kezdetben a következő műsorszámot bejelentő kötött kijelentésekben szerepelt mint udvarias, formális javaslat: „Nous vous *proposons* de revenir à Jean-Sebastian Bach [Javasoljuk, hogy térjünk vissza Johann Sebastian Bach-hoz]” (France Musique, 1982. június). Vagy: „Nous vous *proposons* tout de suite un policier [Mindjárt egy bűnügyi filmet javasolunk]” (Antenne 2, 1981. október). Ez a korai kiterjesztés a következő meghatározáson alapulhatna: „távollevő személyeknek javaslatot teszünk, melyet a dolog természeténél fogva nem áll módjukban sem elfogadni, sem visszautasítani.” Ez a meghatározás sem fedi a szó újabb használatát, mely múltban élt személyeknek tulajdonítja a javaslatot. „Le rondeau ‘à la Turca’, *proposé* par Mozart [Az Alla Turca rondó következik, javasolta Mozart]” (Radio Classique,

¹⁰¹ A datálás a helyzetmondatok esetében mindig hipotetikus: nem rendelkezünk francia helyzetszótárral. Maguk a lexikológusok sem szenteltek nekik eddig figyelmet.

¹⁰² Centre National de Recherches Scientifiques, az MTA-hoz hasonlítható intézmény.

1986. augusztus). Ezekben a mondatokban a *proposer* 'komponálni', '[zenét] szerezni' értelemben áll. Maga a mű is tehet javaslatot: „C'est la première version qui *propose* une reprise exacte du premier mouvement [Az első verzió proponálja az első tétel pontos másolatát]” (France Musique, 1982. február).

A továbbiakban a *proposer* kiterjedt más alkotó vagy nem is alkotó foglalkozásokra „Ceci à cause des coupure électriques *proposées* par l'EDF¹⁰³ [Ennek okai az EDF által proponált áramszünetek]” (Radio Classique, 1988. március). További határátlépések eredményeként a *proposer* egzisztenciális operátorként szerepel: „Bastia *proposera* 12 degrés [Bastia 12 fokot javasol]”, ami egyszerűen annyit tesz, hogy Bastiában előreláthatólag 12° meleg lesz. „Ce qu'on *propose* à l'enfant, c'est le sens actuel des mots” írja egy nyelvész (privát levél, 1981. április), amivel azt akarta mondani, hogy a gyerek a szüleivel folytatott beszélgetések során a nyelvi kifejezések aktuális értelmét örzi meg, nem pedig a szavak alapjelentését.

Ezen a ponton, a kopula szerepében, találkozunk a *proposer*-val a tőle jelentésben jó messze eső *être au rendez-vous*. „Le soleil n'était pas au rendez-vous [A nap nem jött el a találkára]” nem tréfás metafora; a szakmai nyelv eleme, terminus technicus, a televízió időjárásjelentésében: 'nem süttött a nap', 'borult volt az ég'.

Nem felelős a televízió a *malin* szó jelentésváltozásáért. A változás a *C'est malin!* keretében történt. A szó eredeti jelentése 'qui se plaît à mal [aki örül a rossznak]'.¹⁰⁴ Rekurrens mondatokban („Il est trop *malin* pour être attrapé”, Littré i.m.) a rosszban örömet lelő ember szellemi képességei kerültek előtérbe, a 'malin', aki túljár más eszén. A szó felvette a 'fin, rusé [fondorlatos, ravasz]' jelentést. Ugyancsak helyzetmondatok keretében következett be az újabb fordulat. A *C'est malin*-t egyre gyakrabban használták ironikus célzattal, 'Na ez aztán ügyes volt', 'Ezt jól megcsináltad'. Ebben a keretben kapta a szó negatív értelmét, vált önmaga ellentétévé. S ezt megőrzi egyre gyakrabban az irónia keretén kívül is, „Les gens de Paris III sont assez *malins* pour laisser perdre ce poste (A Paris III-beliek, amilyen ostobák, még képesek elveszíteni ezt a státusz-helyet)”, mondja egy másik párizsi egyetemen dolgozó tanár. A szó itt a *maladroit* (ügyetlen) vagy *bête* (ostoba) szinonimája. A szónak nemcsak értelme változott meg, de változóban van a jelentése is. Az egyik kijelentésben 'ravasz, furfangos' jelentéssel szerepel („Il se croit *malin* [Azt hiszi, hogy túljár mindenki eszén]”), egy másik alkalommal ennek ellenkezőjét jelenti.¹⁰⁵

¹⁰³ Electricité de France.

¹⁰⁴ Littré (1873–1885: 3. k., 410).

¹⁰⁵ Gyakran mindkét jelentést egyesíti a *C'est malin*-ben: 'ostoba, de nagyon okosnak hiszi magát.'

3. Nyelvtani szerkezetek módosulása

Szóba került már a nyelvtani szerkezettől, pontosabban a nyelvtani szabályoktól való eltérés mint a rögződés ismérve. Kérdés, hogy az ilyen esetekben melyik utat választja a nyelv: (a) izolálja-e a rögzített kijelentéseket, vagy (b) igyekszik-e a nyelvtani szabályok módosításával legalizálni a határsértéseket.

(1) Az esetek egy részében a nyelv igyekszik egyes kijelentésekre korlátozni a szabálysértést. Így csak egy-két mondatban léphet egyelőre az első személy a második helyére (ld. 18. l.). A prototípus a *De quoi je me mêle* [Mibe ártom magam]?¹⁰⁶ A rendreutasító, fenyegető magyar *Értem?!-re* emlékeztet. A felszínen első személyű kijelentést kísérheti, értelemszerűen, második személyű névmás. *De quoi je me mêle, toi?!* háritja el, a hagyományos Mardi cinéma keretében, Ceccaldi Macha Méril személyes jellegű hozzászólását (1985. február 26). Harmadik személyre is vonatkozhat az első személy. Egy fiatal háziasszony a szerelőre panaszkodik: „Il m'avait promis pour vendredi de la réparer. On est mardi, rien. *J't'en fous, j't'en fiche*”, 'il s'en fout', 'il s'en fiche' helyett. „La bonne paie! *J't'en fiche*”, mondja egy filmben a munkás, akinek magasabb bért ígértek.¹⁰⁷ Szöveghez kötött az első személy a „Ni vu, ni connu, *j't'embrouille* (Köd előttem, köd utánam, csiri bü, csiri bá)” mondatban, ahol többnyire egy illegális eljárásra utal (így bejelentetlen, 'fekete' munkával vagy vámmentesen becsempészett áruval kapcsolatban). De a keret tágítható. Első személy jelezheti a másik személynek tulajdonított hátsó gondolatokat. Ezúttal az eljárás csak szövegtípushoz van kötve, de nem konkrét kijelentésekhez.

(2) A tárgyias igéhez tartozó tárgy eltörlése kezdetben néhány igéhez volt kötve: *connaître, aimer*. „Oui, j'connais”, „J'aime” a prototípusok. Különösen gyakori volt a törlés előrevetett, a mondatból kivetett tárgy esetén: „Eh bien, Rodin, *on n'aimait pas du tout*” mondta a múzeumból kijövet egy fiatalasszony. „Mesmer, *connais pas*”, mondta Mitterrand az újságírónak, aki megkérdezte, mi a véleménye a De Gaulle kormány új miniszterelnökéről.

Fokozatosan tágult a hetvenes, majd a nyolcvanas évek folyamán az igék jelentésköre. Jean Dubois 1967-ben felállított egy szabályt: a törlés („non-achèvement”) akkor lehetséges, ha az alany élőlény és a mondat láthatatlan tárgya élettelen, érzékelhető objektum. Ez a szabály ma legfeljebb tendenciának tekinthető. Az *Il abandonne* esetében az odagondolandó tárgy többnyire a 'la course'. A megszorítás másfelől elégtelen.¹⁰⁸ Leggyakoribb a törlés a *verba sentiendi et dicendi* körébe tartozó igék esetén, de nem korlátozódik ezekre.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Mint a helyzetmondatok egyik grammatikai ismérve került szóba.

¹⁰⁷ Claude Loursin a *Les cinq dernière minutes* sorozat egyik 1973-ban bemutatott filmjében.

¹⁰⁸ A „Pierre nous attriste”-ból törléssel adódó **Pierre attriste*, azt hiszem, nem grammatikális kijelentés.

¹⁰⁹ „Mir Laine, *j'enlève*” [Mir Laine, már viszem is] (1987. április). — A varrónő: „De ce côté,

(3) A lexikális és grammatikális kötöttségek kombinációjának¹¹⁰ szép példája a főmondat nélkül álló feltételes mondat. *Si on les écoutait* esetében a hiányzó főmondat tartalma negatív: semmi esetre sem szabad hallgatni rájuk. Ha múlt időbe tesszük át a mondatot, *Si on les avait écouté*, a hiányzó mondat tartalma ellenkezőjére változik: hallgatni kellett volna rájuk. (A magyarban a szórend módosulása juttatja kifejezésre az implikáció változását: 'Ha rájuk hallgatnánk', 'Ha hallgattunk volna rájuk'). A mondat értelme egyaránt függ az igeidőtől és a mondat szövegétől.

A hiányos feltételes mondatok (ld. 22–23. l.) többé-kevésbé grammatikalizáltak. Négy típust különböztethetünk meg: (1) a felhívó jellegűt (*Si on allait boire un pot* [Ha innánk egy pohár bort/sört]); (2) az óhajtot (*Si tous mes clients étaient comme vous* [Ha minden vásárlóm olyan lenne, mint maga]); (3) a felkiáltót (*Si je suis content* [Hogy meg vagyok-e elégedve!]); (4) a fenyegetőt (*Si vous le prenez sur ce ton là* [Ha ilyen hangon beszél velem!]).

(4) A felszólítás erélye a kijelentés drasztikus lerövidülésében juthat kifejezésre. A redundáns *ne*-n kívül a disztinkatív *pas* tagadószó is elmaradhat. Csak a meredeken eső dallam, a gyors pergés, a feszes ejtés képviseli a felszólító módot. Prototípusa a *T'occupe!* 'Törődj [a saját dolgoddal]!' — Felkiáltó-felszólító *Arrête!* esetében nem tudjuk, hogy a törölt tárgy a személyes névmás volt-e, *Arrête*[-toi]; vagy egy főnévi tárgy, például *Arrête* [ton cirque / ton cinéma]. A törlést ikonikusnak tekinthetjük: a harag (csak) nyelvi elemek megsemmisítésében jut kifejezésre.¹¹¹

A helyzetmondatokban gyakori határozószó szófajt válthat: modális partikulává alakulhat át. Szinte kétségtelen, hogy ez a metamorfózis, a modális partikulák kialakulása, helyzetmondatok segítségével jöhet csak létre.

(5) A *quand-même* szófajváltása világosan mutatja, hogyan alakul át modális partikulává helyzetmondatokban a határozószó.

Pontosabban: jelentéshasadásra került sor. A *quand-même* változatlanul tovább szerepel, mint teljes értékű határozószó szabad mondatokban, de helyzetmondatokban átalakult modális partikulává. A kettő egymás mellett áll — homonimákként, vagy tág értelemben vett poliszemián belül. Világosan különböznek egymástól. A határozószó szintagmatikus szinten szerepel, és egy megelőző kijelentéshez vagy annak valamelyik eleméhez fűződik, jelezve, hogy a mondottak ellenére fennáll egy bizonyos körülmény, melyre a *quand même*-mel bevezetett tagmondat utal. A modális partikula kilép a linearitásból, elhagyja a szintagmatikus tengelyt és a paradigmikus térben utal egy szavakban ki

j'allonge?" (1981) — „Donc *j'annule* [la réservation]?" kérdezi az utazási irodában dolgozó fiatal lány a klienstől (1982). Ld. Fónagy (1985).

¹¹⁰ Maurice Gross (1975) az elsők között mutatott rá a lexikális és grammatikai szabályok szoros kapcsolatára.

¹¹¹ Az idézett francia felkiáltó-felszólító kijelentésekben érezhetőbb a törlés, mint a magyar „Nem hagyod abba?!“ esetében.

nem fejtett körülményre. A kijelentésből való kilépés következtében gyakran tölt be metanyelvi funkciót.

Ugyanakkor: a modális partikula mindig megőriz valamit eredeti nyelvi funkciójából, de a szemantikai jegyek az ezeknek megfelelő pragmatikai jegyekké alakulnak át. A *quand-même* pragmatikai szintre viszi át a szembenállást.

A *quand-même* modális partikula kialakulásának első fázisában¹¹² világosan megőrizte ellentétes jellegét, melyet a nyelvi síkról (Bühler (1934) nyelvelméletében: 'Sprachfeld') átviszi pragmatikus szintre, a deiktikus térbe ('Zeigfeld' Bühler szerint).

(1) A *quand-même*-mel bevezetett állítás szemben áll az elfogadott nézetekkel.

Az újságíró megkérdezi a teherautót vezető nőt, vajon szerepet játszik-e ez esetben a nem. „Je pense *quand-même* que les femmes sont plus résistantes [Mégis azt tartom, hogy a nők ellenállóbbak]”, feleli a vezető. (Antenne 2, 1980. október). Azaz: ellentétben azzal, amit sokan hangoztatnak.

(2) A beszélő a feltételezett ellenvetésekre válaszol.

„J'aimerais vous parler d'un groupe de français, puisque nous sommes *quand-même* en France [Egy francia csoportról beszélnék, mivel mégiscsak Franciaországban vagyunk]” (France-Musique, 1981. április). Azaz: indokolja, miért választott éppen egy francia csoportot, s nem egy angolt vagy németet.

(3) A kijelentés egy, a várakozástól merőben eltérő fordulatra utal.

„Ça m'a donné un choc *quand-même* que tu m'appelles 'Madame' [Mégiscsak meghökkentett, hogy 'Madame'-nak szólítottál]”, mondja Jean Bertho a másik műsorvezetőnek, Jean Amadou-nak (TV 1, 1980. május).

(4) A beszélő kiemeli azt, ami elkerülhette mások figyelmét.

„Il faut *quand-même* se souvenir que le gouvernement français a condamné dès le début l'intervention [Nem szabad mégsem megfejtkeznünk arról, hogy a francia kormány kezdettől fogva ellenezte a beavatkozást]” (Antenne 2, 1980. április).

¹¹² Meglehetősen nagy, két évtizedre kiterjedő, de statisztikai vizsgálatához elégtelen anyag alapján alakítottam ki ezt a sorrendet, lényegében a fejlődés belső logikáját követve. Ellenőrzésre szorul, hogy ez hogy viszonylik a jelentésváltozatok gyakorisági eloszlásához az idő függvényében.

(5) Ellenérzés: személyes, érzelmi ellentét.

„Je trouve *quand-même* un peu anormal ces fréquentes visites [Mégiscsak furcsának tartom ezeket a gyakori látogatásokat]”, mondja egy anya a lányának egy számára nem rokonszenves fiatalember látogatásaival kapcsolatban (1979. január).

A *quand-même* használata meghaladhatja a fent jelzett határt (ellentétesség).

(6) A kiemelés, kihangsúlyozás eszköze, a <!> funkcióját tölti be.

Egy fiatalasszony Párizsból egy 600 lakost számláló faluba költözik, ahol igen jól érzi magát. „On habite maintenant chez des gens qui sont *quand-même* très sympa [Most olyanokkal lakik mégiscsak együtt az ember, akik igazán rokonszenvesek]” (Antenne 2, 1980. február).

A hiteles fordítás világosan tükrözi a modális partikula fokozó szerepét:

Vous êtes gentil *quand même*. You are *very* sweet.
(Anouilh: La répétition)

(7) Határjelző szerepet játszhat: egy új gondolatot vezet be.

„Expliquons *quand-même* aux auditeurs que... [Magyarázzuk meg mégis a hallgatóknak, hogy...]” (France-Musique, 1980. október).

(8) Olykor szinte meghatározhatatlan a partikula funkciója. A partikula 0-jelentése teszi érthetővé, hogy a *quand-même* nemegyszer ‘kiesik’ az angol vagy német fordításból, vagy hogy, ami még meglepőbb, belekerül a francia szövegbe, anélkül, hogy az eredeti szöveg erre szemmel látható alapot adott volna.

Egy úrutazó nyilatkozatában szereplő „much more difficult”-öt a francia fordító „plus difficile *quand-même*”-mel adja vissza (TF 1, 1981. április).

„The police can't do anything against the mafia” — mondja egy interjú keretében az amerikai filmszínész. „La police est mise en échec par la mafia *quand même*” — fordítja a francia újságíró.

Ugyancsak a partikula 0-jelentése teszi lehetővé, hogy a fordító hozzáfűzheti egy angol mondat francia változatához akkor is, ha erre az angol mondat semmiféle alapot sem ad.

Nem nehéz olyan kijelentéspárokat alkotni, melyeket a *quand-même* szó-fajváltása különböztet meg egymástól.

(a) Je crois qu'il était matinal *quand-même*.

(b) Je crois qu'il était matinal, *quand-même*.

(a) 'Azt hiszem, mégis koránkelő maradt' az előbbieken vázolt körülmények ellenére. (b) 'Nagyon is koránkelő volt' vagy: 'Mégicsak azt mondanám, hogy koránkelő volt'. — Ezúttal is, mint a fenti mondatok jórésében, a 'mégiscsak' tükrözi leginkább a francia modális partikulát; a 'mégis' jóval ritkábban szerepel modális partikulaként.

Nem kevésbé világos a határozószó és a belőle kivált modális partikula közötti különbség a *toujours* vagy a *déjà* esetében. — A *toujours* előbb mint határozószó, majd mint modális partikula szerepel egy film dialógusában.

A detektívfelügyelő:

— Monsieur Carella, est-ce que je peux vous demander, pourquoi vous vous lavez *toujours* la main? [Carella úr, megkérdezhetném, miért mos mindig kezét?]

— Oui, tu peux *toujours* le demander. [Igen, csak kérdezd.]
(Philippe Labro: Sans mobile apparent)

A *déjà* 'már' időhatározószóról levált egy 'bizonytalansághatározó' modális partikula.

— Il a combien de fille *déjà*? [Mondd csak, hány lánya is van?]
(Jean Herman 1971-ben, Félicien Marceau L'oeuf című regénye alapján készült filmjében)

Más időhatározószó is partikulává gyengülhetett, így a *maintenant* sem szerepel mindig eredeti jelentésében, eredeti szófaji keretében.

A házmester most tudja meg, hogy a lakója nem lett öngyilkos: gyilkosság áldozata. „Quelqu'un l'aurait tué *maintenant*? [*Valaki megölte most?]"
— kiáltja felháborodottan.

(a Peau de vin című bűnügyi filmben, 1993)

Természetesen nem azt akarja mondani, hogy most ölték meg. Magyarban talán így hangozna: „Most meg kisül, hogy valaki megölte!” vagy „Rádásul még azt állítják, hogy megölték.” A *maintenant* meghökkenést, felháborodást kifejező modális partikula.

4. Evolutív szempontból tekintve

Maria Schubiger mutatott rá először arra, hogy a német modális partikuláknak jellegzetes dallamformák felelnek meg az angolban (1958, 1965). Robert D. Ladd (1980) ezt a megfelelést azzal magyarázta, hogy a dallamformák jelentése nem különbözik a szegmentális struktúrájú szövegektől. Valójában nem a dallam emelkedik ilyen esetekben a szavak szintjéig: a modális partikulák

jelentésszerkezete közeledik a dallaméhoz. Jó példa a dallam és szöveg találkozására a magyar *hiszen*-dallam. Így az „[Hiszen] *Ott voltam*”-ban az első szótagról hat félhangot esik a dallam, majd a második szótag mély szintjéről kiindulva három félhangnyit emelkedik. A dallam-klisének megfelelő tartalom ugyanolyan pontosan meghatározott, mint maga a dallam, mellyel a beszélő némi méltatlankodással utasítja vissza azt az állítást, mely szerint nem volt ott (ahol lennie kellett volna). A dallam jelentése pontosan körülhatárolja a kifejezett attitűdöt, de ezzel még nem válik helyzetek, tárgyak, lelki tartalmak fogalmi gondolkodáson alapuló ábrázolásává. Tükrözi, de nem ábrázolja (nem jelenti) sem a helyzetet, amelyre a beszélő utal, sem az attitűdöt, melyet a helyzet kiváltott.

Ugyanez áll a *hiszen* modális partikulára. Elegendő egybevetni a *hiszem* igével, melyből a kifejezés és a tartalom egyidejű kopásával keletkezett, hogy világosan lássuk a különbséget, s hogy le tudjuk mérni a *hiszem*-et a *hiszen*-től elválasztó szemantikai (szemiológiai) távolságot.

A mindennapi beszélgetésekben szabadon váltakoznak a modális partikulák, a dallamformák, az indulatszavak, a vokális vagy manuális gesztusok. A francia televízió egyik bemondónője ismételten bakizik. Először *Oh là!*-val reagál; a következő bakinál *Décidément...!*-nal gyakorol önkritikát (1980. október). A denti-alveoláris csettintőhang, a *ccc*-cegés, a magyarban az *Ejnye* szinonimája; a franciában kételyt, tagadást implikál és a *Voyez-vous ça* [Nocsak. Nono]-val kommentálható. A vokális gesztus egybenöhet a modális partikulával, így egy bizonyos, meghatározott jelentésű *Evidemment* [evidamã?] esetében, ahol a gesztus, a beszédfonal elvágása ad közvetlenül érzékelhető kifejezést az adverbatív tartalomnak [Hát persze így nem fog menni], mely a kijelentésnek ezt az emotív változatát, a helyzetmondatot, a kötetlen mondatként szereplő *Evidemment!* [Hát persze! Természetesen]-től megkülönbözteti.

Evolutív szempontból a helyzetmondat a kötetlen mondatához képest, akárcsak a modális partikula a határozószóhoz vagy igéhez képest, regresszív. A fogalmi gondolkodásból kiindulva halad az attitűdök, érzelmi állapotok tükrözése irányában. Világosan követhető a regresszió, ha nyomon követjük a határozószóból emfaticummá átváltozó *quand-même* által befutott állomásokat (ld. 60–62. l.). Jól tanulmányozható a metamorfózis, ha egybevetjük a magyar határozószók hangsúlyos változatát a megfelelő hangsúlytalan határozószókkal és modális partikulákkal.¹¹³

- | | | | |
|--------|-----------------------------|-----|---|
| (1)(a) | <i>Szépen</i> írd le. | (b) | <i>Szépen leírod</i> , azután megyünk a moziba. |
| (2)(a) | <i>Véletlenül</i> vesztett. | (b) | <i>Véletlenül vesztett</i> . |
| (3)(a) | <i>Nekem</i> fizethet. | (b) | <i>Nekem fizethet</i> . |

Mind a három esetben jól látható, hogy egy mondatrész kiszakad a mondatból, elveszti pontosan körülhatárolt jelentését, szabadon lebeg a pragma-

¹¹³ Ld. Fónagy–Magdics (1966), Fónagy (1973).

tikai térben, ahol egy megközelítő pontossággal körülhatárolható szubjektív tartalmat fejez ki, a beszélő attitűdjét a mondatban megmaradt tartalommal kapcsolatban (anélkül, hogy minden esetben 'mondathatározó'-nak lenne minősíthető). (1b) Nincsen szó szép írásról. A papa szeretne szépszerével megszabadulni a terhes feladattól. (2b) A játékos nem véletlenül vesztett, nem is szándékosan. Arról van csak szó, hogy a beszélő valakivel szemben leszögezi, hogy az illető vesztett. Egy ironikus 'véletlen'-re utal: 'hát véletlenül tévedsz', 'véletlenül nekem van ezúttal igazam'. (3b) Nem nekem fizet az illető. 'Nekem ugyan mindegy, hogy fizet-e vagy sem, még ha fizet is, akkor sem teszem meg.'

Ugyanez áll az előbb említett *toujours* vagy *déjà* határozószóra. A modális partikula, mint a helyzetmondat általában, a kognitív elemzésnek egy korábbi szintjére ereszkedik vissza; de megtart valamit a szó eredeti tartalmából. Így a *toujours* mögött ott kísért egy 'mindig lehetséges elvben, de még sincs így'; a *déjà* háttérében egy 'már tudtam egyszer, de most nem emlékszem rá'. A *maintenant* modális partikulában kifejezésre jutó felháborodás mögött ott sejthető a 'most meg azt hallok / most már csak az hiányzik / most képes lenné az állítani, ...'. A modális partikula szemiotikai regressziójából következik, hogy kevésbé explicit a határozószóknál vagy igéknél. Tágabb tere enged az értelmezésnek. A modális partikuláknak nincsen a szó 'igényes' értelmében vett jelentésük. Pontosabban: értelmük sajátos jellege nem felel meg a lexémák jelentésstruktúrájának. A kognitív analízisnek egy korai fokához térünk vissza, s így a szavak lexikális jelentésén alapuló értelmezések többé-kevésbé önkényesek: ezen a fokon nincsen lehetőség egyértelmű (explicit) kijelentések megfogalmazására. A modális partikuláknak nincsen szófajuk, szófajstruktúrájuk. Beilleszthetők a kijelentésbe, de nem elemei a mondatnak. A kijelentés keretében is megőrzi a mondat tagozódását megelőző 'mondat-szó' (monoréma, holophrase) jellegüket.

A modális partikulák a spontán, igénytelen beszélgetésekben a leggyakoribbak (Weydt 1969: 93 kk.). Az eddig vizsgált indoeurópai, finnugor, sémi, amero-indián nyelvekben, a baszkban, a kreolban (Fernandez 1994), görög szövegekben hasonló szerepet töltenek be, mint a németben vagy magyarban. Minden valószínűség szerint univerzálisak.

Mindezek alapján nem meglepő, hogy a helyzetmondatok értelmezése kevesebb időt vesz igénybe, vagy hogy a betegek súlyos szemantikus afázia ellenére is képesek klisémondatokat produkálni.¹¹⁴ Azt is tudni véljük, hogy a klisémondatok elemzését a nem-specifikus jobb agyfélteke végzi.¹¹⁵

Az ontogenezisben a helyzethez kötött monorémák megelőzik az ábrázoló funkcióval bíró, egy- vagy többtagú mondatokat.¹¹⁶ A látszólag tárgyra vagy

¹¹⁴ Ahogy ezt már Jackson (1887) kifejtette.

¹¹⁵ Lancker (1972), Krashen (1976).

¹¹⁶ Harris *et al.* (1988).

személyre utaló 'szavak' valójában helyzethez kötött kijelentések. Az egy év körüli (0;9 és 1;5) korú gyerekek *Anyii!*-jai tapasztalatom szerint (1972) nem vonatkoztak az anyára, nem jelentettek 'anyá'-t: többnyire segélykérő felkiáltások.¹¹⁷ Friedrich Schlegel szerint az állat helyzetek világában él; csak az ember világa 'tárgyilagos' a szó szoros értelmében: csak az embert veszik körül tárgyak (1962 [1795]: 237 kk.).

A pszichogenézis rendszerint rekapitulálja az ontogenézist.¹¹⁸ A kijelentés egy tartalmi mag fokozatos kibontakozása. Humboldt világosan látta, hogy a mondat egésze nem az eleve adott szavakból áll össze, hanem, ellenkezőleg, a szavak válnak ki egy eleve osztatlan egészből.¹¹⁹ Plasztikusan írja le ezt a folyamatot Heinrich von Kleist. Gondolkozás közben jön meg a gondolat, ahogy evés közben jön meg az étvágy. Kleist részletesen leírja, hogy alakul ki fokozatosan tagolódva egy alakatlan, ködösen gomolygó halmazból (nebulából) a megformált gondolat. „Legnagyobb meglepetésemre, a folyamat végén tisztán, világosan állnak előttem az eszmék” (1878 [1805], 284).

Elmélet helyett két modellfélét javasoltam a múltban a helyzetmondatok pszichogenézisének jobb megértése érdekében (1982a: 118–120). Az egyik 'modell' allegorikus ihletésű: a Beszélő és a Nyelv dialógusára utal. A Beszélő csak nagyjából tudja (sejti), mit akar mondani és mire szeretne kilyukadni. A Nyelv ajánl néhány alternatívát. A Beszélő ezekből kiindulva pontosabban tudja megfogalmazni kívánságait. A Nyelv erre konkrétabb megoldásokat javasol. Ez megkönnyíti a Beszélő dolgát, aki most már csak azt várja a Nyelvtől, hogy gondolatainak árnyaltabb kifejezést kölcsönözzön.

A másik 'modell' az autóút. A vezető szabadon kiléphet korán, az első adódó alkalommal. Vagy vár és csak egy idő elteltével tér le az autóútról. Ha igen korán 'lépünk ki', helyzetmondatot produkálunk. Minél jobban kitoljuk a 'kilépést', annál tagoltabb, pontosabb lesz a kijelentés. A kilépést leginkább a (posztromantikus) költői nyelv odázza el, mely nem enged sem a horizontális, sem a vertikális kötöttségeknek (ld. 10. lap). A költői kifejezésmód esetében joggal beszélünk 'költői nyelv'-ről. A költő alapvetően eltérő módon használja a nyelvi eszközöket. A valóság konkrét ábrázolására törekszik, az egyszerű akarja megragadni, saját élményét fejezi ki, és ezt nem teheti mások szavaival. A mindennapi életben nem keressük a *hapax legomenon*-t, a még soha el nem hangzott kifejezéseket: tipikus helyzetekben gyors, gyakorlati szempontból adekvát nyelvi reakciókkal érzük be. Helytelen, szinte agrammatikus (legalábbis apragmatikus) lenne ilyen helyzetekben a hagyományostól eltérő,

¹¹⁷ További példákra és a kérdés irodalmára utalok *Situation et signification* című könyvemben (1982a: 106 k.).

¹¹⁸ Ld. Ehrenzweig (1953).

¹¹⁹ „In der Wirklichkeit wird die Rede nicht aus ihr vorangegangenen Wörtern zusammengesetzt, sondern die Wörter gehen umgekehrt aus dem Ganzen der Rede hervor” (Einleitung zum *Kawi-Werk*, 1907 [1836]: 72).

költőien precíz jelzőket, hasonlatokat keresni. Helytelen, a helyzethez nem illő — hamis, komikus — lenne ez a nyelvi magatartás.

Egyetemen vagy kutatásban dolgozók számára egyszerűbb, ha kétes értékű modellek helyett saját tapasztalataikból indulnak ki. A dékán (vagy az osztálytitkár) véleményt kér egy kandidátusról. Tudjuk, hogy a végső válasza igen-e vagy nem. Ez volt az első döntés. A javaslatát meg kell indokolnia. Itt két szempont kínálkozik: a jelölt szakmai eredményeiről kell egyfelől nyilatkoznia, másfelől a jelölt magatartásáról kell véleményt mondania. Mindegyiken belül további választási lehetőségek adódnak. Ezeket végighaladva jut el a végső célhoz: elkészült a jelentéssel. Ha alaposan jár el, számos bináris döntés kerül sor. Ha beéri azzal, hogy hozzávetőlegesen támasztja alá a véleményét (melyben amúgy is megbízik a dékán vagy az osztálytitkár), akkor beérheti mintegy tíz bináris választással (Fónagy 1982a: 116–117). Így járunk el volta-képpen minden írott vagy mondott nyilatkozat esetében. Kibarkochbázzuk a helyesnek vélt megoldást.

C. A helyzetmondatok fordításához

1. Jelentés és értelem

A kijelentés kötöttségének egyik ismérve, hogy a fordító, látszólag ok nélkül, eltér a forrásnyelvi szövegtől, pontosabban: az annak megfelelő, a nyelvi igényeket kielégítő (grammatikus) célnyelvi mondatról. A fordító műhelyitkai hozzásegíthetnek a helyzetmondatok lényegének jobb megértéséhez.

Etienne Dolet, a fordításelmélet előfutára,¹²⁰ azt a mindmáig — elméletben és gyakorlatban — követett tanácsot adja a fordítóknak, hogy ne az egyes szavakból induljanak ki, hanem a kijelentések értelméből. Ennek az elvnek különös jelentősége van, ha helyzetmondatok fordítására kerül sor.¹²¹ A fordító nemegyszer a jelentést megkerülve¹²² adja vissza a célnyelvben a kijelentés eredeti értelmét.

Ha csak arról lenne szó, hogy egy senki által sem vitatott fordítási elvet különös gonddal kell követni helyzethez kötött visszatérő mondatok esetében, elegendő lenne a fordításelmélet irodalmára utalni.¹²³ Talán ki sem kellene térni a fordításra, ha csak arról lenne szó, hogy gondosabban kell követnünk a kötetlen kijelentésekre vonatkozó elveket. A kötött és kötetlen kijelentések közötti eltérés azonban nem kvantitatív, hanem kvalitatív, és így a fordító sem érheti be azzal, hogy még jobban ügyel az aktuális jelentés és az alapjelentés, a jelentés és az értelem közötti különbségre. Kötetlen kijelentések aktuális értelmébe jelentésük keretében változik a kontextus szerint; a kijelentés értelmét jelentéséből kiindulva keressük. „Ami a fordítás során változatlan marad, az nem a jelentés, hanem az *értelem*. Tehát nem a nyelvi jel használati szabálya, hanem a nyelvi jelnek és a valóság bizonyos szeletének, tárgyának, eseményének, jelenségének aktuálisan, itt és most, tehát bizonyos közlési helyzetben megvalósuló kapcsolata, viszonya” — írja Klaudy Kinga (1994: 105).

A kötött kijelentés értelmébe (funkciója) lényegében független a jelentéstől: közvetlenül a helyzetre utal — a helyzetet jelenti. A kijelentések értelmét a

¹²⁰ *La maniere de bien traduire d'une langue en avtre*, 1540. — Alig akad olyan fordításelméleti tanulmány, amelyik nem ezt az elvet vallja (ld. Vinay–Darbalnet 1964 [1958]; Nida 1964; Albrecht 1973).

¹²¹ Egy előző cikkben (1982c) igyekeztem a fordítás szempontjából csoportosítani a helyzetmondatokkal kapcsolatos adalékokat.

¹²² „Notons tout d'abord qu'il y a, grosso modo, deux directions dans lesquelles le traducteur peut s'engager: la traduction *directe* ou littérale, et la traduction *oblique*” (Vinay–Darbalnet 1964 [1958]: 46 kk.).

¹²³ Mounin (1963), Nida (1964), Revzin–Rozencvejg (1964), Albrecht (1973), Brislin (1976), Guenther–Guenther-Reutter (1978), Wilss (1982), Bart–Klaudy (1986), Svejcer (1988), Albrecht (1988), Klaudy (1994).

helyzet határozza meg, az a tipikus helyzet, mely automatikusan kiváltja a kijelentést. A kifejezés jelentésének elemzése csak megzavarhatja a kijelentés helyes értékelését.

A fordító a helyzetmondatok fordításánál hasonlóképpen jár el, mint a kötött minősítők fordításánál. A minősítőt a minősített főnévből vagy igéből kiindulva fordítja, és eltekint a minősítő (jelző, határozó vagy hasonlat) jelentésétől. A helyzetmondat esetében a helyzetből indul ki, és eltekint a mondat jelentésétől.

Hogy a helyzet és nem a kontextus¹²⁴ határozza meg a kötött kijelentések értékét, kitűnik abból is, hogy a kijelentés értelmét (funkcióját) nem módosítja, ha nem rendelkezik már jelentéssel. Nem egy lényeges (fatikus, konatív vagy expresszív) funkcióra éppen azért tesz szert a kijelentés, hogy jelentése háttérbe szorul vagy megsemmisül (ld. 48. l.).

Ugyanez áll a kötött kijelentés hangulati jellegére és stiláris értékére, mely messzemenően független a szöveg jelentésétől. A stiláris értéknek a jelentéstől való függetlensége a helyzetmondatok egyik ismérve (ld. 20. l.). Csak a helyzethez kötött kijelentésnek lehet inherens ironikus jellege. Idéztem olyan kijelentéseket, melyek mindig ironikusak; semmiféle helyzetben sem nyerik vissza 'komolyságukat', semleges jellegüket (ld. 20. l.).

Felvethető a kérdés, nem kellene-e megkülönböztetni, másképp nevezni kötetlen kijelentések kontextustól függő konkrét jelentését, értelmét egyfelől, és másfelől a kötött kijelentések helyzethez kötött értelmét. Azt hiszem, hogy ez nem szükséges, és nem is lenne célszerű. Mindkét esetben a kijelentés konkrét (egyedi, alkalmi) tartalma áll szemben a kijelentés eleve adott absztrakt jelentésével. Ezt az alapvető ellentétet bonyolítja, de nem mossa el a helyzetmondatok sajátos jellege. A helyzetmondatokat az különbözteti meg a jelentés és értelem viszonyát tekintve a kötetlen kijelentésektől, hogy jelentésük kisebb szerepet játszik értelmük meghatározásában, és hogy ezúttal számolnunk kell egy közbülsővel, a helyzetmondatok *absztrakt pragmatikus jelentésével*. Ez az absztrakt pragmatikus jelentés határozza meg a kijelentés implicit tartalmát, mely a jelentés alapján nem előrelátható (ld. 47. l.), és a kijelentés stiláris jellegét. Az absztrakt pragmatikus jelentés határozza meg a kijelentés kiterjedését körülhatároló tipikus helyzeteket. A konkrét kijelentés ezeken a határokon belül kötődik a konkrét helyzethez, mely meghatározza a kijelentés konkrét értelmét.

Ahol fedí egymást két nyelvterület helyzethálózata, gyakran jönnek létre a két nyelvben egymásnak megfelelő helyzetmondatok. Néha a jelentés szintjén is ekvivalensek. *Ça ne fait rien ≈ Nem tesz semmit — Il ne manquait plus que ça ≈ Már csak ez hiányzott. — Tout cela est bien joli, mais... ≈ Ez mind*

¹²⁴ Karl Bühler nyelvelméletében (1934) világosan elválnak a kettő. A 'helyzet' a mutatómezőre (Zeigfeld) utal, a 'kontextus' a nyelvi mezőre (Sprachfeld). A határt elmossa a 'kontextus' metaforikus kiterjesztése a beszédhelyzetre.

nagyon szép, de... — Tu plaisante ≈ Viccelsz — Faites ce que vous voulez ≈ Csináld, amit akarsz — C'est ce que tu dis ≈ Mondod te. — Que le diable l'emporte ≈ Az ördög vigye el.

Az ilyen egyezések nem kivételesek. De gyakoribb, hogy az azonos helyzetre vonatkozó helyzetmondatok jelentése nem egyezik. A két nyelvben azonos jelentésű mondatok értelme gyökeresen eltérhet, különböző helyzetekre vonatkozhat; s ugyanakkor két teljesen eltérő jelentésű kijelentés értelme, helyzetértéke (a kijelentést kiváltó helyzethez való viszonya) azonos lehet.

You didn't hear the end of it [Nem hallotta a végét] mondja villámló szemmel Rodolpho, a híres olasz tenorista, a Marx fivérek egyik filmjében (melyet Botrány az operában címmel adtak nálunk) a fiatal Ricardónak, aki szíve hölgye védelmében arculütötte az énekest. A francia *Vous n'avez pas entendu la fin de l'histoire* [szó szerint: Nem hallotta a történet végét]¹²⁵ pontosan visszadja a mondat jelentését, csak a kijelentés értelme, fenyegető jellege veszne el teljesen. A kijelentés értelmét adja vissza maradéktalanul a film francia szövege: *Ça va pas se passer comme ça* (Na megállj [Ez nem így megy majd])!

Hol kisebb, hol nagyobb a francia és magyar helyzetmondatok jelentése közötti távolság.

Tu es content de ta journée? [Meg vagy elégedve a napoddal?] → *Jól telt a nap?*

Où étais-tu passé? [Hova tűntél?] → *Hol jártál? / Hol voltál ilyen sokáig?*

Tu n'as pas le droit de siffler [Nincs jogod füttyörészni] → *Nem illik füttyörészni / Ne füttyöréssz!*

J'ai ma conscience pour moi [Mellettem áll a lelkiismeretem] → *Nekem nyugodt a lelkiismeretem.*

Alors tout est à craindre [Akkor mindentől tarthatunk] → *Mindenre fel kell készülni!*

Tu vois ça de très près! [Egész közlelről nézed!] → *Tartsd szemmel! / Le ne vedd róla a szemed!*

Ça ne peut pas attendre? [Nem várhat a dolog?] → *Olyan sürgős?*

Où t'as été élevé?! [Hol nevelkedtél?] → *Nem volt gyerekszobád?*

On dit cela [Ezt mondja az ember] → *Soha nem lehet tudni.*

On va y arriver! [Odaérünk] → *(Türelem.) Fog ez menni.*

Qu'est-ce qui t'arrive? [Mi van / történik veled?] → *Megbolondultál?*

De qui se moque-t-on? [Kin nevetnek?] → *Hülyének nézel?*

J'ai un creux [Ürt érzek] → *Kopog a szemem az éhségtől.*

J'ai un trou [Lyukam van] → *Nem jut az eszembe.*

A francia kötött kijelentésnek gyakran nincs megfelelője a magyarban (ld. 7. l.). Számolnunk kell azzal is, hogy a magyarban kötött kijelentéseknek kötetlen kijelentések felelnek meg a franciában: azaz nincs megfelelés a kettő

¹²⁵ Itt és a továbbiakban szögletes zárójelben [] áll a szó szerinti, kerek zárójelben () az értelem szerinti fordítás.

közt. *Ez hasonlít rá*, mondjuk, amikor valaki ismét helytelenül járt el, és ezt jellembeli fogyatékoságként értékeljük. A „megfelelő” francia kijelentés, *Ça lui ressemble* nem helyzetmondat, nincsen határozott konnotációja; ellentétben a magyar kötött kijelentéssel és ellentétben a francia mondat tagadó formájával. A *Ça ne lui ressemble pas* helyzetmondat: a beszélő csodálkozik, hogy X így viselkedett, hiszen ez nem szokott vele elfordulni. Amikor valaki a róla alkotott képnek megfelelően viselkedik, elhangozhat a teljes mértékben kötött: „Il a dit qu’il sera là à six heures, c’est déjà sept heures et demie”. *C’est le contraire qui m’aurait étonné* [Az ellenkezője lepett volna meg], mondja valaki a jelenlévők közül. A magyarban viszont a tagadó forma, *Ez nem hasonlít rá* nem helyzetmondat, legalábbis jóval kevésbé az, mint a pozitív forma.

Nem szabad meglepednünk arról, hogy a rögződés folyamat, hogy a helyzethez kötődés fokozatos. A kijelentés ‘apragmatikus’ jellege sohasem olyan egyértelmű, mint az, hogy grammatikusnak tekintendő-e vagy sem. Óvatossági jelek közé kellett volna tennem a kötöttségre vonatkozó megállapításaim jó részét. Még az olyan kijelentések sem képeznek kivételt, mint az időjárásra vonatkozók. Az *Il fera beau demain* ugyanolyan kurrens (kötött), mint az *Il fait beau*. Az *Il fera mauvais* kifogástalan, csak éppen nemigen mondják. Tapasztalatom szerint helyette vagy az „Il fera pas beau demain”, lép vagy a ‘rossz idő’ fogalomkörébe tartozó specifikus prognózis: „Il y aura du vent”, „On aura de la pluie”, „Il y aura de la neige”.

2. ‘Hamis barátok’ a kötött kijelentések közt

Helyzetmondatok fordításánál akkor tévedünk legkönnyebben, amikor a megoldás kézenfekvőnek látszik: (a) amikor az azonos értelmű francia helyzetmondat alig tér el a kifejezés szintjén; vagy (b) amikor a két kijelentés a kifejezés szintjén azonos, de a kettő értelme lényegesen eltérő.

Ha magyar és francia kijelentés tartalma (funkciója) azonos, de a kifejezés szintjén kissé eltérő lett, a jelentést pontosan reprodukáló fordítás hamisan cseng.

Si vous avez deux minutes [Ha van két perce]... Az udvarias, elliptikus kérdés így hangzik a magyarban is, azzal a kis különbséggel, hogy a *deux*-t *egy*-re kell redukálni. *Pas faire deux choses à la fois* egyértelmű, de nem azonos az *Egyszerre csak egyet*-tel. — *Ne m’en parlez pas* jelentése és értelme szerint megfelel a magyar *Ne is mondja*-nak. A *dire* és a *parler* szinonimák, a *Ne le dites pas* ennek ellenére nem felel meg a magyar mondatnak. Más helyzetet idéz fel: „Ne árulja el a titkot!” — *A Penses-tu!*? nem felel meg a helyzetmondatnak is tekinthető magyar *Gondolod?*-nak. Értelme szerint: *Hová gondolsz?* (vagy: *Deehogy / Ugyan*). — A rendőr kérdően, kissé hitetlenül néz Madame

Duverdet-re (Jane Birkin), mikor a jegyzőkönyv felvételénél az asszony születésének évét írja. Mire Madame Duverdet: *Ne cherchez pas!* 'Ne keresse' azaz: *Ne törje a fejét!* — *Où j'ai pu le mettre?* keresi valaki bosszankodva a félre rakott tárgyat. A magyar helyzetmondásban többnyire elmarad a feltételes mód, *Hová is tettem? / Hová dugtam? / Hová a fenébe raktam?* (esetleg: *Hová rakhattam?*). A fenyegető *Je vous le souhaite* [*Kívánom is Önnek] igét cserél, de nem távolodik el a kijelentés jelentésétől: *Ajánlom is!*

Lexikális betoldást¹²⁶ igényel a magyarban a „Les gens s'y prennent au dernier moment” ahhoz, hogy gördülékeny, ismerősen csengő helyzetmondat legyen: „Mert *mindig* az utolsó percre hagyják”, „Mert *mindent* az utolsó percre hagysz”. „C'est le comble!” → „Ez *mindennek* a teteje.” Mint kötetlen kijelentés betoldás nélkül is tökéletes. Gyakori egy-egy modális partikula betoldása.

„Vous n'êtes pas du tout semblable
à ma rose.”

(Saint-Exupéry: Le Petit Prince)

De hiszen ti nem is hasonlítotok
az én rózsámhoz.

(A kis herceg, Rónay György ford.)

„Enfin!” → „*Na végre!*” — „Posez ça sur la table” → „Tegye *csak* le az asztalra.” — „Je blague” → „*Csak* vicceltem”.¹²⁷ „Ça tu pourrais savoir” → „Ezt már *igazán* tudhatnád.”

A *Tu penses pas ce que tu dis*-nek szó szerint megfelelő „Nem gondolod, amit mondasz” mint kötetlen kijelentés sem állja meg a helyét: meg kell toldani az állítmányt egy határozószóval: „Nem gondolod *komolyan*, amit mondasz”.¹²⁸ — Két nőről beszélgetve mondja (a kevésbé markáns másodikról) az egyik férfi: *Rien à voir*. Analóg helyzetben explicitebb lenne a kijelentés: *Nem lehet egy napon említeni*. — *C'est pas à moi que cela arriverait!* mondja a gépíró, mikor hallja, hogy a titkárnőt drága vendéglőbe hívta meg a főnök. Az „Ilyesmi velem nem történik / nem történhet” inkább negatív helyzetekre utal. Ezért egyértelműbben fogalmazná meg a kijelentést a magyar gépíró: „Nekem persze nincs ilyen szerencsém”, „Engem *persze* nem hív meg a főnök”, „Engem *persze* legfeljebb a könyvelő hív meg”.

A magyarban lerövidül a *Tu sais ce que je pense?* → *Tudod mit?* A fordításban elmarad a francia szövegben szereplő 'üres' morféma, így a *là* (mint modális partikula): „C'est *là* une adaptation d'un passage de l'Évangile” [= Bach 70. kantáta] → „Ez az Evangélium sorainak az adaptációja”, az enyhítő

¹²⁶ Klaudy (1994: 125–132).

¹²⁷ Mesében, elbeszélésben gyakori kötőelem a *hát*. Kétféleképpen fordítható. Vagy csak a mellérendelő funkciójára redukáljuk: „Belépett a konyhába János. *Hát* kit pillant meg a tűz mellett?” → „*Et* qui voit-il auprès du feu?” Vagy kifejtjük implicit pragmatikus tartalmát: „Devinez qui était la personne qu'il voit assis auprès du feu?” Csak kifejtéssel fordítható, ha a mondat végén áll: „Ott voltam *hát!*” → „*Mais bien sûr* que j'étais là!”

¹²⁸ Ugyanakkor a *Csak nem gondolod?* kifogástalan helyzetmondat.

un peu: „Je vous demande *un peu*...” → „Kérdem én...”. Mutató névmássá csökken a pszeudo-hasonlító mondat: „C'est pas *plus difficile que ça*” → „Ilyen egyszerű.”

Könnyen megtéveszthet a hiánytalannak látszó elliptikus helyzetmondat (ld. 21. l.). Francia elliptikus helyzetmondatokban üresen hagyott helyet gyakran ki kell tölteni a megfelelő helyzethez kötött magyar kijelentésben. A deiktikus mezőben (Bühler 1934) lefolyt eseményre utal a francia *La preuve!* A magyarban legalábbis egy *Ímé*-re lenne szükség („Ímé a bizonyíték” / „Kell ennél jobb bizonyíték?”). *Pardon pour l'autre jour* → „Ne haragudjon, hogy tegnap ideges voltam / nem fogadtam el a meghívását /...” De megfelel ugyanazeknek olyan magyar helyzetmondat is, ahol az időpont marad meghatározatlan: *Ne haragudjon / Elnézést kérek a történetekért*. Nem rendelkezünk az *A ce point-là?*-nak megfelelő helyzetmondattal. A magyarban nem utalhatunk ilyen globálisan a szóba került tényre. A kérdésnek utalnia kell a csodálkozást kiváltó jelenségre: „Ilyen nagy sikere volt? / Ennyire elmérgesedett a helyzet? / Ilyen beteg? /...”.

A helyzetmondatban odaértett pozitív vagy negatív minősítő gyakran nem maradhat el a célnyelvben. „Je vous ferai un prix [Javasolok egy árat]”, mondhatja a francia kereskedő. „Le faccio un *buon prezzo*”, mondja az olasz. — „C'est la journée”, mondhatja franciául a peches ember. „Ma nincs jó napom” vagy inkább: „Ma nincs szerencsém.” — Betoldást, kifejtést igényel a francia *J'ai une situation!* hivatkozás. A *situation* a beszélő társadalmi helyzetére, reputációjára utal.¹²⁹

Az apa nem örül, hogy a fia első dolga volt, hogy bejelentse a rendőrségen apja titkárnőjének (és szeretőjének) eltűnését. — *Pense à ma situation!* ‘Gondolj a társadalmi helyzetemre.’ — *Je ne vois pas le rapport* [Nem látom az összefüggést] ‘No és?’

Némi lexikális módosítást igényel a *qui ne me dit rien de bon* → *Nem sok jót ígér*. A jelentéshű fordítás, „nem mond nekem semmi jót” nem hoz létre kötött kijelentést. — „Vous êtes vexé?” kérdezi a lány a barátjától. — *Il faut autre chose pour me vexer*. A fordítónak el kell kissé távolodnia a jelentéstől, hogy a kijelentés értelmét jobban megközelítse, hogy ismerősen hangozzon: *Nem olyan könnyű engem felbosszantani / felhergelni* (esetleg: „Korábban keljen fel, aki engem fel akar hergelni”), és nem: „Más kell ahhoz, hogy felbosszantsanak”. — *Je voudrais t'y voir, toi*. A szöveghű „Szeretnék téged látni ilyenkor / ilyen helyzetben” apragmatikus. El kell valamennyire távolodni a jelentéstől: *Szeretném tudni, mit tettél volna a helyemben*. Vagy még egy lépéssel odébb: *Könnyen beszélsz! Mit tettél volna a helyemben?*

¹²⁹ Az eltérés ma már alighanem lexikális. A *situation* a franciában felvette a ‘társadalmi helyzet’ jelentést, ellentétben a magyar *helyzet*-tel. Ezt a jelentést szinonimájára, a *situáció* szóra hagyta.

Máskor enyhén módosul a helyzetmondat nyelvtani szerkezete. „Cet homme *ne m'inspire pas de confiance*”: „*Ez az ember nem kelt bennem bizalmat” helyett: „Csepp bizalmam sincs ebben az emberben”. Ha a kifejezés szabad kijelentésként sem állja meg a helyét — és ez a gyanú felmerülhet ezúttal is —, ha tehát agrammatikus a kijelentés és nem csak apragmatikus, akkor csak közvetve érinti a helyzethez kötött mondatok fordítását.¹³⁰ — A jelentéshez igazodó magyar fordításban, „Majd meglátjuk”, a *C'est ce qu'on verra* elveszti fenyegető jellegét. A megfelelő helyzetmondat jelentése enyhén eltérő: *Azt szeretném látni!* — A „Tu aurais *dû savoir*” elveszti, legalábbis látszólag, kötelező (deontikus) jellegét a magyarban: „Tudhattad volna” / „Igazán tudhatnád”. Valójában az episztemikus magyar *-hat/-het* kötelező érvénye nincsen egyes kijelentésekhez kötve (Kiefer 1983); bár feltehető, hogy helyzetmondatokon keresztül tett szert deontikus hatalomra. A deontikus modalitáson belül lép a *Nevetnem kell* a „Laissez moi rire [Hadd nevessek]” helyére.

Egyes esetekben szinonima-cserével válik csak egyenértékűvé a magyar változat. A *Ne vous fatiguez pas*-nak látszólag megfelelő *Ne fáradjon* más helyzethez tartozik: a felajánlott szolgálat udvarias elhárítása. Az értelemhű magyar kijelentés: *Ne strapálja magát*, azaz 'Kár a szóért'.

Láttuk, hogy sok esetben elegendő a kijelentés modalitását megváltoztatni, hogy megfelelő helyzetmondatot kapjunk, erre a módosításra viszont szükség van ahhoz, hogy a kijelentés valóban hiteles, természetes legyen (ld. 30. l.). *Arrête-toi pour une seconde*, szól rá a szülő a szünet nélkül kerepelő kislányra. Az adott helyzetben valószínűbb, s így megfelelőbb a magyarban az *Egy percre be nem áll a szád!* vagy *Maradj már veszteg!*, mint a jelentéshez közelebb álló: „Hagyd abba egy percig”. — Át kell váltani tagadóból állító módba vagy viszont (ld. 31. l.) A férfit előléptették, kétszeresére emelték a fizetését. *On n'a plus rien à se refuser*. A megfelelő tagadó modat — „Nem kell már semmit megtagadni magunktól” — grammatikális, de nem kurrens. „Most már megengedhetjük magunknak” lehetne a helyzethez illő magyar kijelentés.¹³¹ — „*Peut-être bien que le mouton a mangé la fleur*”, mondja Saint-Exupéry Kis Hercege (93. l.). A hipotézis kérdéssé alakul át a magyarban: „Csak nem legelte le a báránka a virágot?” (A Kis herceg 102. l.). A 'költői kérdés' könnyen

¹³⁰ *Ça lui apprendra*-nak formálisan megfelelő „Ez majd megtanítja rá” struktúrája a grammatikai szinten átszerveződik: „Ebből majd megtanulja”. Eugene Nida számos példán mutatja be, milyen mélyen módosul a mondat struktúrája, mikor a biblikus mondatot amerikai indián nyelvekre kell lefordítani (1964). I. Vaszeva kidolgozta a grammatikai átalakítások rendszerét (1980). Klaudy Kinga, ennek felhasználásával, behatóan elemzi magyar, német, francia, angol és orosz fordítások alapján a „grammatikai átváltási műveletek” típusait (1994: 186–196, 321–366).

¹³¹ A francia mondatot pontosan követő „Most már mindent megengedhetünk magunknak” túlmutat az anyagiakon, erkölcsi térre viszi át a nagyobb szabadságot. Hogy ezt elkerüljük, meg kell határozni, mik is az új lehetőségek: „Most már sok mindent megengedhetünk magunknak, vendéglőbe járhatunk / opera-bérletet vehetünk / ...”.

változik át valóságos értelmének megfelelő tilalommal (tagadó kijelentőmondat): „Je t'ai demandé quelque chose? [Kérdeztem tőled valamit?]” → *Nem kérdeztelek!*

(b) Nem kevésbé félrevezető fordításnál, nyelvtanulásnál az olyan francia és magyar kötött kijelentések, melyek a kifejezés szintjén alig vagy egyáltalán nem térnek el, de értelmük nemegyszer gyökeresen különböző.

„Je suis sérieux, moi” mint (többé-kevésbé fenyegető) helyzetmondat a magyar *Nem viccelek / Ez nem vicc*-nek felel meg, és semmi köze az „Én komoly ember vagyok” kötetlen kijelentéshez, és nem felel meg a „Komolyan mondom” helyzetmondatnak sem. „Vous n'allez pas voir le docteur [Nem megy orvoshoz]. *C'est pas sérieux*”-ben is messze elvinne a szöveghű fordítás, „Nem komoly (a) dolog”, a második mondat helyzet szerinti értelmétől: *Felnőtt ember létére!*

A gyanúsított azt állítja, hogy az 1 m 80 cm-es sírgödrot a kutyájának ásta. „Une tombe 1 m 80! *Et puis quoi encore!?*”, hitetlenkedik a detektív-felügyelő (William a *The man upstairs* francia filmváltozatában).

A franciának jelentésében megfelelő *Hát még mit nem!* értelme csak részben azonos. Közös elem a hitetlenség, az indulatos elutasítás. A francia kijelentés az állítás helyességét vonja kétségbe, a magyar jogtalan igényt utasít el.

Az *Ask any girl* című amerikai filmben a beszédes nőpartner egy nem oda tartozó közleményét — „But my uncle is still in Italy” — így hártja el a férfi főszereplő: *Who asked it?* A jelentésnek megfelelő magyar *Ki kérdezett?* helyzetmondat, de más helyzethez kötött: barátságatlan, sértő visszautasítás. A film francia felirata adja vissza helyesen a kijelentés értelmét: *Et alors...?* ‘Na és...?’ — A *Ça va vous coûter cher* mint kötött mondat egyértelmű fenyegetés. Nem fordítható „Ez sokba fog Önnek kerülni”-vel. Ekvivalense az *Ezt még megkeserüli!* — Priestley egyik színdarabjában (*They went to a city*) elhangzó *Don't be silly* [Ne légy ostoba]-t „Ne dis pas de sottise [Ne mondj butaságot]”-tal adja vissza, helyesen, a fordító. A *Ne sois pas stupide*, akár csak a magyar *Ne légy már olyan csacsi / számár*, más helyzethez tartozik. Nem szívélyesen bátorító, mint az angol kijelentés. Inkább: *Ugyan már, ne butáskodj.* — A *Je te dirai rien* mint kötetlen kijelentés „Nem mondom el neked semmit”-tel fordítható. Mint helyzetmondat *Csak menj a fejed után*-nal egyenértékű. — *Qu'est-ce qui t'arrive?!* nem felel meg az azonos jelentésű „Mi történt veled?”-nek. Értelme szerint: *Megbolondultál?* — Az *Ezt (el is) vártam* csak jelentésében felel meg a *Je m'y attendais*-nak. A franciában ez a kijelentés, a magyartól eltérően, félve sejtett negatív események bekövetkezésére utal. A magyar kijelentésnek *Je n'attendais pas moins de vous* felel meg.

Il faut s'occuper de cet enfant, mondja az igazgatónak a tanár egy feltűnően tehetséges hat éves kislányról. A kijelentés értelméhez közelebb áll a *Még hallani fogunk erről a gyerekről*, mint a jelentésének megfelelő „Foglalkozni

kell ezzel a gyerekekkel”. — Az asszony: *Et je vais m'acheter de jolies choses*. A férj: *Je te fais confiance*. Ez a helyzet nem válthatta volna ki a „Bízom benned” kijelentést. A hazai körülmények közt is kialakult a megfelelő: *Ebben egy percig sem kételkedtem*. — *Vous êtes servi*, ha a háziasszony mondja a vendégeinek: *Tálalva van*. Más helyzetben, valakinek, aki saját kárán tanulja meg, mit nem kellett volna tennie: *Tu es servi maintenant*. Ugyanebben a helyzetben magyarul: *Na, most megkaptad! / Hát, mit mondtam neked*.

Könnyen félrevezethetnek a teljes és a csökkent jelentésű francia mondatpárok (28 kk.), mint a titkárno kecsegtető kijelentése: *Je suis à vous dans un instant* [Egy pillanat és az Öné vagyok], aki csupán ‘egy pillanat türelmet kér’, és az ezzel ellentétes *Je vous laisse* [Elhagyom], mely ugyancsak az udvarias társalgás eleme (‘Most el kell mennem’).

3. Törléssel fordítani

Az angol társalgásban gyakori a kijelentést követő (*my*) *dear* megszólítás. Jelentésének megfelelő a hangulati értéke: barátságos, bizalmas. Az angol *dear* a köznyelv alsó szintjén jellegtelen vocativus. Ennek megfelelően, Priestley *They came to a city* című darabjának fordítója *ma chère, mon cher*-rel fordítja, amikor Lady L. használja, és elhagyja, amikor a munkásasszony, Mrs. Batley kijelentésében szerepel:

Mrs. Batley (pleased to be asked):	Madame Batley:
No, thank you, <i>dear</i> .	Non, merci bien.

A fordító itt elhagyja a *dear*-t; de megtartja, amikor rangosabb személyek használják:

Lady L.:	Lady L.:
You're not tired, are you, <i>dear</i> .	N'es tu pas fatiguée, <i>ma chérie</i> ?

Lehet, hogy a magyar fordító pragmatikai kompetenciájára támaszkodva (és az idevágó, a megszólítások elhagyásáról szóló szakirodalom ismeretében)¹³² elhagyná a *dear*-t Lady L. mondatában is, abból a feltevésből kiindulva, hogy ha Lady L. magyarul beszélne, nem használná a lányához szólva a . . ., *kedvesem* megszólítást. Annyi bizonyos, hogy egy kötött kijelentés vagy kötött töredék áttetszővé válhat. Lady L. nyelvében még attitűdöt tükröz. Ahhoz halvány a kifejezett érzelm, hogy a *kedves* szó használatát indokolná. Talán megengedhetné a *kislányom* megszólítást a magyarban, de lehet, hogy a hanglejtésre kellene bízni az érzelmi üzenetet. Mrs. Batley *my dear*-je nem

¹³² Klaudy (1994: 235).

tükröz semmiféle attitűdöt. Az angol olvasó számára Mrs. Batley társadalmi státuszát jelzi. Nem töltene be ezt a funkciót a franciában.

A fordító minden esetben elhagyja, zérussal fordítja a sztereotíp, helyzethez kötött nyelvi megnyilvánulásokat, ha ugyanaz a helyzet nem vált ki semmiféle nyelvi reakciót a célnyelvben. A francia szálloda szűk lépcsőházában elhangzott *Pardon*-ból és arre adott válaszból (*Passez donc*) indultunk ki. A francia beszélő *Pardon*-t mond akkor is, ha berekedt és megköszörülte a torkát. Ilyenkor félrevezető lenne, ha a fordító nem törölné a *Pardon*-t. A franciában ez a reakció általános, természetes, jellegmentes. Mivel a magyarban nem az, az *Elnézést*-t jellemző beszédsajátságként értelmezné az olvasó. Ugyanez áll minden udvariassági formulára, melyre adott helyzetben nem kerül a célnyelvben sor. Így arra a *Pardon*-ra is, mely automatikusan követi pingpongnál vagy tenisznél a 'necces', a hálót érintve irány változtató labdát — mindaddig, amíg ez nem válik automatikussá magyar nyelvterületen. Kevésbé egyértelmű a bókra, dicséretre mondott *Köszönöm* esete, amely bizonyos mértékig „betüremkedett” a magyar nyelvterületre, bár távolról sem olyan elterjedt, mint Amerikában, Angliában vagy Franciaországban. André Roussin *La locomotive* című darabjában Kostja, aki nemrég érkezett Oroszországból, hogy felkeresse a forradalom forgatagában elveszett menyasszonyát, aki időközben férjhez ment Ernest Petithez, nem ismeri a megköszönésnek ezt a formáját.

Kostja: Elle est toujours très belle.

Ernest: Merci.

Kostja: Pourquoi vous dites ça?

(*La locomotive*, 1979. augusztus).

A más anyanyelvű reakciója jelzi, hogy a *bien sûr* vagy a *bien entendu* elvesztette jelentését (persze) és eredeti funkcióját. A francia riporter megkérdezi Paul Badura-Skoda zongorművészt:

— Qu'est-ce que vous jouez encore, Mozart bien entendu [Mit játszik még, Mozartot persze]?

— Pourquoi *bien entendu* [Miért persze]?

(*France-Musique*, 1980. szeptember).

Sokszor nem tudjuk világosan elhatárolni a társadalmat a nyelvitől. Kétségtelen, hogy az angol társalgásban feltűnően gyakori és gépiesnek tűnő a hiteladás kifejezése — *I am sure you do* — *I am sure you don't* — *I am sure you are* — *I am sure you aren't* — *I am sure you will* — *I am sure you won't* — olyan esetekben, amikor nyilvánvalóan nincsen szükség a hiteladás kifejezésére. Ha az udvarias magatartás jele és nem a hiteladás kifejezése, a fordítónak az udvariasság kifejezésére a célnyelvben más, nem kevésbé kurrens kifejezést kell keresnie, az adott kijelentésen belül vagy azon túl, más alkalommal. Amikor

olyan kötelezővé, annyira jellegtelenné válik, mint a kérdő mondatok nyelvileg meghatározott toldaléka, akkor nyilvánvaló, hogy a fordításban egyszerűen el kell hagyni, akárcsak a „... , *do you / don't you*”-t.

Előzetes vizsgálatok híján a fordító pragmatikai érzékére (azaz: a halott beszélgetések és olvasott szövegek statisztikai–szemantikai elemzésére) kell bízni, melyik az a célnyelvben hiányzó kötött kijelentés, melyet leghelyesebb elhagyással fordítani. Ilyen az angol *If you ask me*, mint véleményt bevezető formula, vagy a telefonbeszélgetések keretében az udvarias *I am afraid*:

— May I speak with Mr. X?

— I am afraid he is not in.

Elhagyható lehetne sok esetben a dialógust lezáró *Je compte sur vous*.

— Il me faudrait un certificat de scolarité de votre fils (A fia iskolalátogatási igazolására lenne szükségem) — mondja a banktisztviselő.

— Je vois. Je tâcherai (Értem. Igyekezni fogok) — feleli a fél.

— *Je compte sur vous* [Számítok Önre].

Elhagyja többnyire a fordító a kijelentéshez csapódó, jelentéssel nem bíró pseudo-mondatot („... , *je trouve*”, „... , *tu veux*”, ld. 36. l.); a jelentését vesztett *voulez-vous*-t. A rendőr keresi lakásán a tanút. „Hol a férje?” kérdezi az asszonyt. „*Où voulez-vous qu'il soit! au bistro du coin*” → „Hát hol is lenne, a sarki bisztróban.”

4. Hiányt fordítani

A jelentésüket vesztett minősítők, szerkezetek, mondatok elhagyása nem okoz fejtörést. Nehezebben oldható meg az ilyen elemek beékelése, amikor erre az alapnyelv semmi alapot sem nyújt. A fent említett ‘gördülékenység’ létrehozása meglehetősen bonyolult feladat. A fordító ösztönös munkáját nem könnyű leképezni és formalizálni. Egy gépi program kidolgozásához ismernünk kellene a kontextusokat, melyek megengedik a beékelést és a beszédhelyzeteket, melyek ezt (többé-kevésbé) megkívánják. Nem illeszthető be bármely üres kifejezés bármely szabad helyre. Megkönnyíthetik a fordítást az alapnyelv kifejezőkészletében szereplő üres kifejezések, feltéve, ha a kétnyelvű szótár nem az üres kifejezések ‘jelentését’ próbálja meghatározni, hanem azt jelzi, miben különbözik az alapnyelv üres kifejezéseinek használata a célnyelviekéétől.

Mindez gyerekjáték egy másfajta, magasabb szintű, meghatározott értelemmel rendelkező ‘zérus’ fordításához képest.

Szinte természetesnek tekintjük, hogy a helyzethez kötött francia, angol vagy német kijelentéseknek egy-egy helyzetmondat felel meg a magyarban.

Ennek előfeltétele, hogy a francia, angol, német és magyar nyelvterületen egyaránt tipikus, rendszeresen visszatérő legyen a kijelentést kiváltó helyzet. Nem meglepő, hogy ez nincsen mindig így. A helyzethálózat másképpen alakul az egyes nyelvközösségekben. A hálózemek viszonylagos hiánya legalább olyan gyakori, mint a jelentésmezőben kimutatható fehér foltoké.¹³³

Más-más babonának van nyelvi utóélete a magyarban, németben, angolban, franciában (nem is szólva más kultúrközösségekről). Kínosnak érzett csend támad. *C'est un ange qui passe* [Egy angyal szállt el] mondja valaki francia miliőben. Magyar társas együttlét folyamán is előáll ilyen helyzet, de nincs a helyzethez (felszabadító hatású) kijelentés kötve. *El ne kiabáld!* mondják, ha valaki előlegezi a sikeres fejleményeket. Ezúttal a franciáknak kellene elmagyaráznunk a 'szokásmondást' (Kertész Manó). A francia *Touchez du bois!* használati köre részben fedi csak a szómágiára visszamenő magyar mondatét (vagy a megfelelő német *Nicht verschreien!*-ét). — *Hát van telepátia!* halljuk nemegyszer, amikor kiderül, hogy éppen aznap a reggelinél beszéltek X-ről, akivel most találkoznak össze véletlenül a Váci utcában. *La télépathie, ça existe* lehetne a megfelelő francia kijelentés. De ezt nem váltja ki szinte gépiesen a fenti helyzet, mint magyar nyelvterületen.

Ismételt véletlen találkozások helyzetmondatot váltanak ki a franciában: *On se quitte plus* [Nem hagyjuk már el egymást], de, tudtommal, sem a németben, sem az angolban, sem a magyarban.¹³⁴ — *Vous m'avez posé un lapin*, veti szemére a férfi barátnőjének, aki megfeledkezett a randevúról (teljesen másodrendű kérdés, hogy képes-e vagy képtelen a helyzetmondatra). — Valaki nem érti, vagy nem akarja elérteni, amit mondanak neki. *Faut-il que je te fasse un dessin?* A jelentésében megfelelő „Rajzoljam le talán?” nem vált kötött kifejezéssé a magyarban, ahol ez a „nehezen ért a szóból” logikus folyománya lehetne (Ha nem érti a szavakat, át kell térni a vizuális kommunikációra.) — Valaki megint bakot lőtt: *Tu n'en rate pas une!* [Nem szalasztasz el egyetlen alkalmat sem].¹³⁵ — Két tanár osztályzó-konferencián vitatkozik egy diáknak adandó osztályzaton. Véleményük gyökeresen eltérő. *On ne parle pas du même homme* [Nem beszélünk ugyanarról a személyről], mondja egyikük. — Franciaország gazdasági nehézségeiről vitatkoznak. „Olaszországban súlyosabb a helyzet,” mondja valaki. *Ce n'est pas une référence* [Ez nem referencia = Ehhez nem mérheted], feleli a másik. — Kérésre adott készsleges (hiperbolikus) válasz: *Comme si c'était déjà fait* [Mintha már meg is történt volna]. — *A Vous ne laissez rien au hasard* ironikusan utal egy tervezett, rendszerint illegális vagy bűnös akció különösen gondos előkészítésére. — Az öngyilkosjelölt búcsúlevelében még a temetésével kapcsolatban is pontos utasításokat adott

¹³³ Ld. 43–47. l.

¹³⁴ Esetleg: „Nem tudunk, úgy látszik, meglenni egymás nélkül.”

¹³⁵ Egyértelmű ezzel a helyzetek jórészében az elliptikus *Si tu t'y mets...*

a házmesternek: *Vous ne laissez rien au hasard* [Semmit sem hagyott a véletlenre], mondja a barátja. — A vesztésben lévő kártyásnak, általában a vesztő félnek szóló biztató tanács: *Soyez beau joueur* [Legyen jó vesztő]. — *Si vous me prenez par les sentiments...* [Ha az érzelmeimhez szól...] mondja valaki (főleg bűnügyi filmekben) az erőszaknak vagy a megvesztegetésnek engedve. — Valaki (teljes komolysággal) véd egy, a másik fél szerint képtelen álláspontot: *Toujours le mot pour rire* [Mindentre tudsz valami vicceset mondani]. — Megáll a lift két emelet közt: *On n'arrête pas le progrès* [Semmi sem állhat a fejlődés útjába]. — Valaki túl hosszasan habozik vagy (ismételten) meggondolja magát: *Il faut savoir ce qu'on veut* [Tudni kell, hogy mit akarunk]. — A férfi és a nő egy óvatlan pillanatban otthagyja a társaságot. Utána nagy kacarászás hallatszik a szomszéd szobából. *Dis-donc, ils n'ont pas l'air de s'embeêter* [Nézd csak, úgy látszik, ezek nem unatkoznak], mondja az egyik vendég. — *C'est pour aujourd'hui (ou pour demain)?* mondja a türelmetlen fél, így például a pincérnek a vendég.

Ilyen helyzetek magyar nyelvterületen is előállhatnak, de a magyar szólás-kincs nem rendelkezik (tudtommal) ezeknek megfelelő előre gyártott ironikus közhelyekkel. Nem meglepő, hogy az előregyártott francia tréfák¹³⁶ és helyzetmondattá kopott paradoxonoknak, aforizmák — *Savoir jusqu'où aller trop loin*¹³⁷ — nyelvhez kötöttek. Az olcsó bölcsességek nemzetközi érvénye sincs biztosítva: *Il faut se faire une raison* [Bele kell törödni / Hozzá kell szokni a gondolathoz] — *Il faut avoir le courage de ses idées* [Az embernek legyen mersze megvalósítani az elképzeléseit] — Nincs magyar megfelelő számos egy vagy több változós francia helyzetmondatra: *C'est pas FŐNÉVI SZERKEZET (l'humilité / l'amour filial / ...) qui l'étouffe* [Nem fojtogatja a FSZ]". Nincsen magyar megfelelő egyes kötött töredékekre. Ilyenek az ironikus kommentárok: *Cela se saurait* [kitudódott volna]: „S'il était capable de faire quelque chose, cela se saurait [Ha képes lenne bármire is, az már kitudódott volna]”, az ugyancsak ironikus „Que tu peut être con, si tu t'y mets [Hogy milyen hülye tudsz lenni, ha igyekszel]”. Specifikus francia litotész egy személy előbb még nem említett, de még lényegesebb pozitív sajátságának kiemelése hangfogóval: „la famille de la femme est très riche, et elle jolie, ce qui ne gêne rien [A családja igen gazdag, a nő meg csinos, ami nem rontja le a dolgot]. Nincs megfelelő kifejezés a már említett *fuite en avant-ra* (ld. 46. l.). Visszatérő (előre gyártott) tréfás specifikáció a *qui se respecte*: „Se reposer, manger, boire, dormir, c'est la seule occupation de tout lion *qui se respecte* [Pihenni, enni, inni, aludni, semmi mást nem csinál az oroszlán, aki ad magára]; vagy *a tout à fait la tête de l'emploi* [a foglalkozásának megfelelő fej], banktisztviselőről, rendőrrel vagy rablógyilkosról. Metaforikusan utal arra, mi valaki cselekedeteinek fő hajótereje az *il marche à...* (pl. *au whisky*).

136 Ld. 50. l.

137 Ld. 46. l.

Hogyan reagál a hiányra a célnyelv? Hogyan hidalja át az űrt a fordító?

Helyettesítheti, szerencsés esetben, a hiányzót egy hasonló formájú, hasonló tartalmú kijelentéssel. Így *J'ai un trou*-t részben fedi a „Kiment az eszemből”. A *Comme si c'était déjà fait*-féle hiperbola a *Már repülök is*. A *Tu n'en rate pas une* jobb híján „Ezt megint jól megcsináltad”-dal helyettesíthető. A 'rosszkor' benyitó férj francia bulvárdarabban: *Je ne suis pas de trop, hein?* [Nem vagyok felesleges / ötödik kerék?]. A darab magyar verziója esetleg beéri a *Nem zavarok?* formulával. *Ezzel nem sokat mondtál* helyzetmondat, és nem esik messze a *Ce n'est pas une référence*-tól. A *C'est pas... qui l'étouffe* „Nem fogja sírba vinni a...”-val pótolható. A *Vous ne laissez rien au hasard* nem esik messze a kevésbé kötött *Látom, mindenre gondolt*-tól. *Il faut savoir ce qu'on veut* → „Na, döntse el végre, mit akar!” *Soyez beau joueur* → „Nem tudsz veszteni” / „Egyszer te is veszthetsz”. Az *Il faut se faire une raison*-nak lényegében megfelelő magyar közhely: „Bele kell törödni / nyugodni”, „Nincs mit tenni. Ilyen az élet”, „Ne hagyd el magad, légy erős”.

Beérhetjük az egy-egy kontextusban megfelelőnek bizonyuló klisével:

- Je vais lui casser la gueule à ce salopard.
- *Rien que ça* [Csak ennyi]? 'De nagy legény vagy.'
- J'aimerais avoir une maîtresse comme Miou-Miou.
- *Rien que ça?* 'Alább nem is adod.'

Sokszor azonban le kell mondanunk a specifikus helyzetmondat esztétikai többletéről, és meg kell elégednünk az értelmével. Olyan kötött vagy kötetlen kijelentést kell keresnünk, mely formájában eltérő, de tartalmában egyezik a forrásnyelvével. *Toujours le mot pour rire* → „Viccelsz?” — Sok esetben könnyű szívvel lemondunk az 'esztétikai' többletről, így a kereskedő sztereotip tréfás-udvarias kérdése esetében: *Vous avez trouvé votre bonheur?* → „Megtalálta, amit kerest?”; *Ils n'ont pas l'air de s'embêter* → „De jól mulatnak (egyesekek)”. Anouilh Répétition-jának angol fordítója elhagyja az ironikus *le bon tour*-t és a kijelentés tartalmát adja vissza alakzatmentesen:

COMTESSE (à Hortensia)

Vous n'allez pas me jouer le bon tour de le laisser se coiffer de cette petite?

(3. felvonás)

You aren't going to play me the dirty trick of leaving him stuck with that child?

Lehetőség szerint igyekeznünk kell a nyelvet megelőzve olyan kötetlen kijelentést szerkeszteni, mely pontosan leképezi a forrásnyelvi tréfát vagy aforizmát, és 'kötöttnek' tűnik, ismerősen cseng; és talán alkalmas arra, hogy kialakítsa a célnyelvben a megfelelő helyzetet. Hiszen a helyzetet, ahogy ez tudatunkban tükröződik, voltaképpen a vissza-visszatérő kijelentés alakította

ki. „Nem a . . . fogja sírba vinni” lehetne a *C'est pas . . . qui l'étouffe* kijelentés-keret magyar változata. *Cela se saurait* → „Azt már csicseregnék a madarak”, vagy egyszerűbben: „az már kitudódott volna”. *Fuite en avant* → „Szökés előre”. *Si vous me prenez par les sentiments!* „Ha ilyen szívhez szóló érvei vannak!” A *Marche au whisky*-t pontosan tükrözi a „whiskyre jár”. „M. Dupont, *pour ne pas le nommer*” → „Ez Kovács úr volt, hogy neveket ne mondjunk” / „. . .hogy ne személyeskedjünk”. *On ne se quitte plus* → „Csak mindig összea-kadunk!”, esetleg „Úgy látszik, nem tudunk egymás nélkül megenni.” *On se la coule douce* → „Esznek, isznak, vígan élnek.”

A kötött töredékek közül „ha egyszer jól belejöttél”-t mondhatunk *si tu t'y mets* helyett; a *qui se respect* „aki méltó e névre” lehetne, legalábbis az idézett mondatban; ha kevesebbel is beérjük, „ráadásul csinos is”-t mondhatunk *ce qui ne gête rien* helyett, és „lerí rólá”-val fordíthatjuk a *tout à fait la tête de l'emploi*-t. „Un client comme toi, *ça se soigne* [Az olyan klienst mint te, azt gondozni kell]” esetében vagy beérjük a „Szép kis kuncsaft vagy!” klisével vagy megkísérlünk szólást szerkeszteni: „Az ilyen klienst, mint te a széltől is óvni kell / vattába kell pólyálni / tenni.” Az *il/elle a encore beaucoup de ressources*, a kontextusnak megfelelően, különböző kötött vagy kötöttként ható kifejezéssel fordítható. „Elle est âgée, mais elle a encore des ressources” eszembe juttat egy magyar kifejezést, melyet egy barátom hasonló helyzetben, egy ötvenes, elég vonzó nővel kapcsolatban használt: „még helyel-közzel ropogós”. Neologizmus, de szólásszerű. Nem alkalmazható olyan esetben, amikor egy idősebb író vagy tudós szellemi képességeiről van szó.

D. Néhány szó a helyzetszótárról

1. A betürendes szótár lehetőségei és korlátai

Nem esett szó mindeddig a mindannyiunkat talán leginkább foglalkoztató kérdéstről: milyen alapon és milyen módon készülhet egy kétnyelvű helyzetszótár?

De szükség van-e egyáltalán egy ilyen 'szótár'-ra? Neal Norrick (1979) szerint a lexikális komponens tartalmazhatná a szavak mellett a memorizált szószerkezeteket, kijelentéseket is. Ebben az esetben nem lenne akadálya, hogy az új alapokra épült lexikális komponens alapján olyan egy- és többnyelvű szótárak készüljenek, melyekben megtaláljuk a helyzethez kötött mondatokat is.

Nincsen akadálya, sőt nagy szükség is lenne arra, hogy az egyes címszavak frazeológiai készletét jelentékeny mértékben bővítsük.¹³⁸ Így elengedhetetlen, hogy a lexikon számoljon a *kötött minősítő*kkal (ld. 9. l.). A főnevek, melléknevek, igék címszavának tartalmaznia kell a rendszeresen vonzott minősítőket (jelzőket, határozókat, hasonlatokat). Jeleznie kell a minősítő kötöttségének fokát: mennyiben vált pusztán fokozó jellegűvé. Utálnia kellene a megfelelő célnyelvi szó hasonló jellegű minősítőire és fokozóira.

Így a SZERET címszóban fel kellene venni a magyar fokozóknak (*forrón, szenvedélyesen...*) megfelelő francia fokozókat (*beaucoup, passionément...*), különös tekintettel azokra, melyeknek a jelentése eltérő a magyarokétól (*éperdument* 'veszettül'). A *vachement* fokozónak ezért szerepelnie kellene, egyebek közt, az OKOS címszóban (*nagyon, rendkívül ~ → vachement intelligent*), jelezve, hogy ez a minősítő kollokvialis, az irodalmibb *autrement*-től eltérően. A KATASZTRÓFA címszóban számolni kellene a *spectaculaire* jelző gyakoriságával, mely kinőtt a magyar *látványos* jelentésköréből.¹³⁹ Nem nyilvánvaló a magyar szóhasználatból kiindulva, hogy az ALIBI betonból van, ha szilárd („un alibi en beton”). A TÁRGYALÁSOK címszóban szerepelnie kellene bilaterális politikai megbeszélések hagyományos minősítőinek, jellegük (pozitív/negatív) és hőfokuk szerint csoportosítva.

A kétnyelvű szótárak ennek alapján hozzárendelhetik az alapnyelv minősítőihez a célnyelv megfelelő — hasonló mértékben kötött, azonos intenzitású és azonos stiláris értékű — minősítőit, meghatározva kiterjedésüket: milyen szavakhoz, jelentéskategóriákhoz vannak kötve. Az ÉLES címszó jelezné, hogy a magyarban a késen kívül *éles* lehet a 'fény', a 'hallás', az 'elme', a 'kanyar', a

¹³⁸ Nagy különbség van ebből a szempontból már ma is szótár és szótár között. Az ideális szótárt olyanoknak képelném, mint Országh László Magyar-angol és Angol-magyar szótárának bővített, tökéletesített kiadását.

¹³⁹ Ezúttal sem könnyű elválasztani a tárgyi (szemléletbeli) és a nyelvi eltérést.

‘vita’, a ‘bírálat’, az ‘ellentmondás’ é.i.t. A francia nyelv ezekben az esetekben más-más fokozót használ, s ezeket a jelzős szerkezeteket a szótárnak fel kell tüntetnie.¹⁴⁰

Tartalmazhatnák a címszavak a szó csökkent jelentésű ‘pragmatikus homonimáit’ (27 kk.). Így a DRAME címszóban szerepelne az *Où est le drame?* kérdés, körülírva a kifejezett attitűdöt, feltüntetve esetleg disztinktív pragmatikai jegyeit: + (tettetett) csodálkozás, + fölényesség, + biztonság. A GÈNER címszó tartalmazná a feltételes, habozó hozzájárulást feltételező, a *Ce qui m’ennui*-jel azonos értelmű *Ce qui me gêne*-t, és az ige jelentését közvetlenebbül tartalmazó poliszemikus (tágkörű) *Là, vous me gênez*-t, mely egyebek között túlzó dicséretre reagál zavartan, de elháríthat túlságosan személyes kérdést is. A szemantikai távolság ellenére felvehető lenne DÉFENDRE alatt az „Et ce nouveau poste, ça marche? (És hogy megy a munka az új munkakörben?)” tudakozódásra felelő szerény, de öntudatos *Je me défends* [szó szerint: „Védekezem”].¹⁴¹

Hasonlóképpen járhatnánk el a homonim kijelentéspárokkal. VOULOIR alatt szerepelne a csökkent értékű *Si tu veux* a párbeszédekben betöltött szerepének megjelölésével: ‘vonakodó, feltételes hozzájárulás’; az „*il se veut tendre* [nagyon gyengédnek mutatja / hiszi magát]”. Feltüntethetnénk CELA (vagy ÇA) alatt az elliptikus *ça... [sa?]*-t is, mégha ezúttal nehezebb is meghatározni a kijelentés implikációit (ld. 21. lap).

A határozók és igék címszávaiban szerepelhetnének a róluk levált *modális partikulák*. Ezúttal is meg kellene határozni a kijelentésekben betöltött szerepüket: így a DÉJÀ címszóban megtalálná a magyar olvasó a *déjà* partikula jelentésének legelfogadhatóbb körülírását: ‘Tudnom kéne, de nem jut eszembe. Meg tudná mondani?’ (ld. 63. l.).

Nehezebb kijelölni a szótár magyar–francia részlegében azokat a címszavakat, melyekből kiindulva a magyar olvasó eljutna a fenti kötött kijelentésekhez.

Tartalmazhatnák esetleg a magyar–francia szótár címszavai azokat a redukált jelentésű, helyzethez kötött mondatokat is, melyekben a címszó központi helyet tölt be. Megnyugvással látjuk, hogy Eckhardt Sándor Magyar–francia szótára nem egy esetben él ezzel a lehetőséggel. A *Vous avez de quoi écrire?* helyet kaphat az ÍRÓESZKÖZÖK címszóban („Van valami íróeszköze?”). A *J’ai une petite idée là-dessus* bekerülhet az ELKÉPZELÉS címszóba („Lenne egy elképzelésem”); a FOGLALKOZÁS-ba a ‘Mi a foglalkozásá?’-nak gyakran megfelelő *Qu’est qu’il fait dans la vie?*; a SÜRGŐS címszóba az *On va au plus pressé* ‘Kezdjük a legsürgősebbel’; a *jouer la forte tête*-re utalhat a LEGÉNYKEDIK

¹⁴⁰ Ennek a követelménynek igyekszik megfelelni Eckhardt Sándor Magyar–francia szótára (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958).

¹⁴¹ Nem ritka a harmadik személyű változat: „Les acteurs qui ont joué le Cid *se sont bien défendus*” (France Musique 1981?). A zenei és színházi kritikus véleménye szerint a színészek jól oldották meg a nehéz feladatot.

címszó.¹⁴² Az *essayer dire* bizonyos helyzetmondatokban CÉLOZ-nak felel meg.¹⁴³ Előfordul, hogy egy francia modális partikulának akad pontos magyar megfelelője. Az *au juste*-nek megfelel a magyar VOLTAKÉPPEN. „Qu'est-ce que tu veux *au juste*?” → „Mit is akarsz *voltaképpen*?” Az *Au moins je suis fixé*-re utalhat a GONDOL címszóban szereplő ‘Most már tudja, mit gondoljon az ember’; vagy/és a TART alatt: „Így legalább tudja az ember, *mihez tartsa magát*.” Az agresszív *Voilà, vous êtes fixé!*-nek inkább a TUD-ban lenne a helye: „Most már tudja!”¹⁴⁴ A *Je ne suis plus d'attaque*-hoz visszavezethet az ERŐ vagy az ENERGIA, „Nincs már erőm / energiám”. Kevésbé keresnénk a RÉGI címszóban, bár a „Már nem vagyok a régi” tükrözi talán leghívebben a francia kijelentés értelmét. — Az *On va au plus pressé* taktikai elv szerint a legégetőbb feladat megoldásával kell kezdeni. A kijelentésre utalhat az ÉGETŐ vagy a SÜRGŐS címszó.¹⁴⁵ *J'ai pris un coup de vieux* [Meglegyintett az öregség] és a *Ça ne nous rajeunit pas*-ra utalhatna az ÖREGSZIK címszó: „Hát öregsünk, öregsünk”, vagy akár a FIATAL: „Hiába, nem leszünk fiatalabbak”.

A BÖKKENŐ utalhatna a *Ce qui m'ennui*-re és a *Ce qui me gêne*-re: ‘Csak az a bökkenő. . .’. Szerepelhetne ugyanakkor a ZAVAR ige címszavában is: „Csak az zavaró a dologban. . .”. Így egy címszóba kerülhetne a ‘Zavarba hoz’-zal fordítható *Vous me gênez*-vel. Ha ‘megállja a helyét’-tel fordítjuk az *Il se défend*-t, habozhatunk, hogy MEGÁLL vagy HELY alatt vegyük-e fel. Ugyanakkor kétségtelen, hogy első személyben szerénytelen a magyar „Megállom a helyemet” a ‘megfelelő’ *Je me défends*-hoz képest. („Köszönöm. Megy valahogy” / „Hát igyekszem. Egyelőre megy a dolog” lehetne az értelemszerű magyar változat.) Az igényes kétnyelvű szótárnak utalnia kellene erre a megszorításra. — A BÍZNI címszóba kerülhetne az *On lui donnerait le bon Dieu sans confession*, ha megfelelő fordításnak tekintjük a „Vakon bízott benne az ember”-t.

Mindez csak akkor lehetséges, ha a forrásnyelvi és a célnyelvi kötött kijelentések megfelelnek egymásnak. Gyakoribbak lesznek a szótárszerkesztő számára nehezen megoldható vagy meg nem oldható esetek. Egy fiatal nő (Martha Keller játssza a szerepet) a vonatban töltött éjszaka után tükörbe néz: *Oh j'ai une tête!*¹⁴⁶ Mit mondana magyarul? „Rémes!” Ez alig ad alapot arra, hogy a RÉMES címszóba felvegyük a kijelentést. De ha azt mondaná, hogy „Te jó Isten,

142 „Monsieur joue la forte tête?” → „Csak ne legénykedjen!” / „De nagyon legénykedik (az úr).”

143 Dino burkolt formában jelzi, hogy el akarja hagyni Paul-t, a férjét. Mire Paul: „Qu'est-ce que tu essaies me dire, chérie?” ‘Mit akarsz ezzel mondani, / Mire célzol, drágám?’ (Nadine Trintginant: *L'été prochain*, 1984).

144 Georges Lacombe darabjában (*Le dernier des six*, 1987) ilyen kevésbé kíméletes formában közli szeretőjével Anita, hogy időközben férjhez ment: „Voilà, vous êtes fixé!”

145 „On va d'abord au plus pressé.” → „Kezdjük azzal, ami a legégetőbb / legsürgősebb.”

146 Roger Piguat: *Le guépier*, 1975.

hogy nézek ki!”, nem lenne indokolatlan bevenni a KINÉZ címszóba (még ha német helyzetmondatok¹⁴⁷ hatására jött is létre a szó metaforikus jelentése). A kevésbé emotív *Je me demande*-ra való utalást sem olyan könnyű elhelyezni, mint ahogy az első pillanatban hihetné az ember. Lehetséges magyar parafrazisai: ‘nehéz / nagy kérdés’, ‘(csak azt) szeretném tudni, vajon...’, ‘Nem tudom, vajon...’, ‘Nem hinném’, ‘Még habozom’ é.i.t. Melyik címszóba kerüljön? KÉRD, KÉRDEZ, KÉRDÉS, GONDOL, HISZ, HABOZIK? A szerkesztő ilyenkor sajnálhatja, hogy nem fogalmi szótárt szerkeszt, ahol a ‘habozás, kétely’ rovatába kerülhetne.

Számolnia kell a szótárnak a nyelvi kifejezések szófaj- és szintváltó készségével (Fónagy 1983, Klaudy 1994: 314–320). A LEGALÁBB vagy a VALAMI utalhatna a *c’est déjà ça*-ra.¹⁴⁸

A dinamikus szinkronia elveit követő lexikonnak számolnia kell a kötött kijelentések keretében folyó szemantikai változással. Ennek alapján a szótárnak is számolnia kell a szinkron mozgásból adódó ellentmondásokkal. Így például nyilvántartja, mi a *malin* szó alapjelentése kötetlen mondatokban ‘qui a de la malignité, qui se plaît à faire du mal (kinek vérében van a rosszaság, aki szeret másoknak ártani)’, és mik az ebből levezetett jelentései kötetlen kijelentésekben: ‘qui a un effet néfast’, ‘qui a de la ruse et de la finesse pour se divertir aux dépens d’autrui (aki ravasz, agyafúrt, kárörvendő)’, ‘intelligens’. Ugyanakkor számolnia kell a lexikonnak és a szótárnak azzal is, milyen jelentést vesz fel a szó kötött kijelentésekben, így az ironikus *C’est malin* olyan személyre utal, aki legfeljebb okosnak hiszi magát, ravaszkodik, de ez többnyire rosszul sül el. ‘Azt hiszed, hogy most nagyon ravasz voltál’, ‘Na ezt jól megcsináltad’. Sőt, számolnia kell már azokkal a szórványos kijelentésekkel is, melyekben a *malin* ‘ügyefogyott, gügye, balfácán’ jelentéssel szerepel.

Ennek megfelelően a szótár magyar–francia részében a *malin*-re jelentésükben erősen eltérő címszavak utalhatnak: RAVASZ, AGYAFÚRT, KÁRÖRVENDŐ, GÜGYE, BALFÁCÁN. Ezzel még nincsen megoldva, hogy hogyan jut el a szótárhasználó az ironikus *C’est malin* ‘Na ezt jól megcsináltad’-hoz. Hol lenne célszerű szerepeltetni? MEGCSINÁL alatt?

Hogyan ragadhatja meg mozgásában a lexikon a szófajváltó *style*-t? A dinamikus szinkronia keretében főnévi minőségéből indulhatunk ki: „le style de l’époque Louis XV”. Megőrzi jelentését és főnévi státuszát a rövidített formákban is: „style Louis XV”, „style époque”. Újabban, fiatalok beszédében kilépett ebből a keretből: a „style balle de ping-pong (pingponglabda *méretű*)” kijelentésben határozó vagy hasonlító alárendelt mondat (*olyan nagy, mint egy pingponglabda*). Tompító modális partikula a „je viendrais *style* demain

¹⁴⁷ „Wie schaut du denn aus? Hast du dich im Spiegel gesehen?” — „Na, schön schau wir aus!”

¹⁴⁸ „Je peux manger, *c’est déjà ça* (Most legalább ehetek, az is valami).” — „Il n’a pas souffert, *c’est déjà ça* (Legalább nem szenvedett)”, mondja a detektív a tarkólövés láttára.

(„majd eljövök holnap-holnapután” / „majd felugrom hozzád talán holnap”); „On fait *style* qu'on n'était pas là” (18 éves lány, 1995. március) „*Úgy teszünk, mintha* nem lettünk volna ott”. Itt a fikció világába emeli a kijelentést a *style* (mint az *als ob*, ‘pretense’ operátorként működik). Hogy visszajuthassunk a *style*-hez ezekben a minőségeiben, a *style*-re kell utalnunk a HASONLÓ, a MINT-EGY, a MINTHA címszóban.

A BEUGRAT címszóban felvehető az *On s'est fait avoir* és az *On était piégé* is. Pontosabban mindkettő ‘enyhe’ változata. Mindkét kijelentés utalhat olyan, ‘súlyosabb’ helyzetekre, melyek kívül esnek a ‘beugratás’ körén. A HALLGAT címszóba jól beilleszthető a ‘Na aztán majd hallgathatunk!’-ként értelmezhető *Qu'est-ce qu'on va prendre!* Elképzelhető persze más adekvát fordítás is: „Na most aztán jön a letolás!”. Ebből a feltevésből kiindulva a LETOLÁS címszó kínálkozik. Ezzel nem merítettük ki a lehetőségeket. Népies keretben például elképzelhető az ‘Aztán ránk húzzák a vizes lepedőt’. Ebben az esetben a LEPEDŐ címszó (is) tartalmazhatná a francia kijelentést. A lehetőségek széles skálája illusztrálja a kétnyelvű szótárak tágkörű lehetőségeit, de egyúttal felveti a kérdést, mennyiben (milyen esetekben) alkalmas a helyzethez kötött kijelentések tárolására a lexikon és a szótár.

Ugyanakkor nehéz lenne olyan francia címszót találni, melyben jól elhelyezhető lenne a magyar *Annak régen rossz (volt)* és szinonimája: *Az megnézheti (megnézhetette) magát* (ld. 26. l.).

Az *Où est le drame*-ot ‘No és?’-sel fordíthatnánk. A ‘No és’ alkalmazási köre tágabb, mint a francia kijelentésé. A szótárnak ezt jeleznie kellene. A kijelentés csak a NO címszóban szerepelhetne. Eszébe jut-e a meghatározott helyzetből és az annak megfelelő attitűdből kiinduló szótárhasználónak, hogy a teljesen más jellegű NO-t lapozza fel? Nem kielégítő megoldás, és jobbat nemigen látok a szótár keretén belül.

A betűrendes kétnyelvű szótárak szerkesztési elveivel összeférhetetlen lenne a redukált *Si tu veux*-t HOZZÁJÁRULÁS vagy VONAKODÁS alatt szerepeltetni: a betűrendes szótár nem fogalmi (ideológiai) szótár. A *déjà*-t mint modális partikulát még fogalmi szótárban sem lenne könnyű elhelyezni. Végképp meg lennének akadva az elliptikus *Ça... [sa?]* esetében.

Minél távolabb esik a helyzetmondat jelentése a kijelentés értelmétől, funkciójától, annál nagyobbak lesznek a nehézségek, sőt annál valószínűbbé válik, hogy nem tudjuk őket megoldani, mivel nem gyakorlati, hanem elvi nehézségekkel állunk szemben.

Miért ilyen ‘aszimmetrikus’ a modális partikulák és általában helyzetmondatok magatartása? A lexikon más elemeivel, a szólásokat is beleértve, nincsenek a szótárszerkesztőnek ilyen nehézségei: a magyar–francia szótár készítésénél bátran támaszkodhat a francia–magyar szótárra. A helyzetmondatok eloszlása aszimmetrikus. A francia helyzetmondatnak nem felel meg minden esetben kötött kijelentés a magyarban, amint hogy a magyar helyzetmondatnak sem felel meg minden esetben kötött kijelentés a franciában. Máskor

szintet kell váltanunk. Az elhalványult, zérus felé konvergáló francia helyzetmondat 'lesüllyesztéssel' (Klaudy 1994: 317) modális partikulának feleltethető meg a magyarban: „Je t'ai jamais trompé, *autant que je sache*” → „*Tudtommal* sohasem csaltalak meg”. Az ironikus *ce qui ne gêne rien* szerencsés esetben *ráadásul*-lal fordítható (ld. 44. l.).¹⁴⁹ Indokolt a francia kijelentést a RÁADÁSUL címszóba felvenni. Nehezebb lenne a szótár magyar részlegében elhelyezni a *Vous m'en direz tant* interjekciót, melynek áttetszőbb szinonimája a *C'était donc ça!* A helyzetszótárban az 'érzelmek, attitűdök' fejezetben belül a 'meglepetés' alfejezetben szerepelhet, ahol 'Nahát'-tal fordítható (ami nem mentesít a helyzet definiálásától).

Ha a szinkron nyelvi jelenségeket evolutív szemszögből nézzük, az aszimmetriával kapcsolatos gyakorlati nehézségek érthetőbbé válnak, mélyebb értelmet kapnak. A modális partikulák és a helyzetmondatok jelentése más természetű, mint a lexikon alapelemeié, a szavaké vagy idiómáké. Jelentésük szervezettsége nem éri el a lexémákét. A 'lesüllyesztés' a szó szoros értelmében vehető. Ezúttal nem az egyik nyelvből lépünk át a másikba: többszázezer éves távolságot kell áthidalnunk. A 'helyzetmondatok' természetüknél fogva nem férnek bele a legtökéletesebb kétnyelvű szótárba sem.

Még nyilvánvalóbb, hogy képtelen feladatra vállalkozunk, amikor szótári keretben akarjuk elhelyezni a helyzetmondatokat, ha meggondoljuk, hogy a helyzethez kötött kijelentések jórészenek *nincsen jelentése*, csak meghatározott szerepe: a megszólítás, az üdvözlés (konatív funkció), a társalgás megszervezése, így a közlés elejének vagy végének jelzése, a beszédbe való bekapcsolódás, a verbális kapcsolat ellenőrzése (fatikus funkció).

A szembeállítás megkönnyíti a megkülönböztetést, de azzal a veszéllyel jár, hogy egységesnek képzeljük ilyenkor a szembeállított kategóriákat. Így megfelejtkezünk arról, hogy a kijelentés helyzethez kötöttsége lehetővé teszi csak, hogy jelentésétől eltekintsünk, de nem teszi ezt szükségszerűvé. Így például az egyetértés vagy ellenkezés kifejezéseiben a jelentés többé vagy kevésbé szorul háttérbe (ld. 26. l.). De még ha el is halványult, még ha láthatatlanná vált is a kifejezések jelentése, fogalmi magjuk, az egyetértés vagy egyet nem értés nem vész el, sőt egyre jobban előtérbe kerül.

Ez sem jelenti azonban azt, hogy 'szótárképesse', szótárban elhelyezhetővé válnak. Célszerűtlen lenne, ha az egyetértést kifejező — az *igen*-hez tartó — vagy az ellenkezést kifejező — a *nem*-hez tartó — kijelentések csak a szótárban szétszórva szerepelnének. Ez lehetetlenné tenné, hogy egymáshoz viszonyítsuk őket intenzitásuk és stiláris értékük szempontjából.

Nem tehetünk le arról sem, hogy a *fokozás* és *enyhítés*¹⁵⁰ szerepét betöltő nyelvi eszközökről, nyelvi eljárásokról egységes képet adjunk. Erre a betüren-

¹⁴⁹ „Sa famille est très riche, et elle est jolie, ce qui ne gêne rien”, ‘Nagyon gazdag a családja, és a lány ráadásul csinos is’.

¹⁵⁰ Az enyhítés egyik alapformája, az elhomályosítás (hedging) előtérbe került az utóbbi évtizedek folyamán (Brown–Levinson 1978: 121 k.)

des szótár nem nyújt lehetőséget. Nem utolsó sorban azért sem, mivel ezt a két funkciót részben lexikális elemek töltik be, részben szerkezeti sajátságok és prozodikus eszközök látják el.

A szótár elégtelensége az olyan esetekben a legszembeszökőbb, amikor egy adott helyzet, mely egy meghatározott kijelentést vált ki az egyik nyelvben, nem vált ki verbális reakciót a másikban. Amikor például a francia kötött kifejezésnek verbális reakció hiánya felel meg a magyarban (ld. 7. és 78. l.). Egyik magyar szóhoz sem rendelhetjük azt a francia helyzetmondatot, melyre nincs helyzetünk a magyarban. Nincs feszültségoldó kifejezésünk a hirtelen támadt csend esetében. *Un ange qui passe*, mondhatják ilyenkor francia társaságban. Ugyanakkor francia nyelvterületen a váratlan pénztalálás nem vált ki helyzetmondatot a magyarral ellentétben (ld. 50. l.). Mindebből az a képtelenség következne, hogy a magyar–francia szótár magyar részében üres kereteket kellene felvenni, a francia helyzetmondatoknak megfelelő helyeken.

A fentieket egy fordítói tapasztalatommal tudnám kiegészíteni (vagy illusztrálni). Képtelenség szótár és nyelvtan segítségével a francia vagy német színdarab szereplőinek kijelentéseiből kiindulva olyan magyar kijelentést képezni, melyet a szereplő az adott helyzetben magyarul mondott volna.¹⁵¹ A fordító ennek ellenére az esetek többségében ráhibázik a megfelelő kijelentésre.

Ez azt jelenti, hogy a fordító fejében megvannak és sikeresen működnek azok a szabályok, melyekre a nyelvtannak szüksége lenne ahhoz, hogy ne csak grammatikus mondatokat, hanem adekvát kijelentéseket is produkáljon. A feladat ezúttal is abban áll, hogy tudatelőttés szintről a tudat szintjére emeljük ezeket az eljárásokat.

2. A beszédhelyzetek hálózata

Az ideális fordító rendelkezik a forrásnyelvet és a célnyelvet beszélők grammatikai és pragmatikus kompetenciájával. Az anyanyelvi beszélő pragmatikus kompetenciája a helyzethez kötött kijelentések és a kijelentéseket kiváltó körülmények ismeretén alapul. A feladat világos: fel kell vázolni a kötött kijelentések alapjául szolgáló helyzethálózatot, és az egyes helyzetekből kiindulva kell elrendezni a kijelentéseket.

A feladat véges, hiszen csak véges — és nem is nagyon nagy — számú kijelentés tárolására vagyunk képesek. A helyzetek feltérképezését megkönnyítik az elméleti és gyakorlati előmunkálatok. Charles J. Fillmore (1976) emlékeztet arra, hogy a nyelvi nyilatkozatokat helyzetek keretében kell vizsgálnunk.

¹⁵¹ Amikor Brecht Puntilá-ját fordítottam, vagy inkább fordítottuk, két germanista barátommal, Bodi Lászlóval és Lay Bélával, mondatról-mondatra végigjátszottuk a darabot. Gyorsan kiderült, hogy a szöveg alapján, a színpad megkerülésével készült szöveg teli s tele volt olyan mondatokkal, mely nem jött volna ki ilyen formában Puntila úr vagy Matti szájából.

Jelenetet (scene) és keretet (frame) különböztet meg.¹⁵² A 'scene' memorizált egyéni élmény (így a beszélő saját kerete); az egyéni jelenetekből kiindulva jutunk el a tipikus jelenetekhez (schematic scenes, i.m. 63). A jelenet különböző nyelvi keretekbe helyezhető, 'vásárlás' (buy), 'eladás' (sell), 'fizetés' (pay). A metafora abban áll, hogy egy jelenetet más keretbe helyezünk át (i.m. 70). A gyerek nem ismeri még a keret/jelenet kettősséget: a jeleneteket ugyanahhoz a kerethez rendeli hozzá (i.m. 62).¹⁵³

A keret-elmélet Karl Bühler mezőelméletére (Feldtheorie) vezethető vissza (1934). A beszédaktus mutatómezőben (Zeigfeld) zajlik. A nyelvi jelek nyelvi mezőben (Sprachfeld) helyezkednek el. A két mező nagyban növeli a nyelvi kommunikáció ökonómiáját. A nyelvi mező, a szövegösszefüggés, többnyire egyértelműen meghatározza, hogy az *ég* szó igei vagy főnévi minőségében szerepel-e. A keretváltást a változó beszédhelyzet teszi lehetővé, hogy a *Deux* 'Kettőt' kijelentéssel hol két metrójegyet kérjünk, hol két feketét rendeljünk. Laziczius Gyula korán felismerte Bühler mezőelméletének jelentőségét (1942: 43–50).¹⁵⁴ A helyzet, más szóval keret, a nyelvi közlés szerves része, a nyelvi dinamika feltétele. A keretül szolgáló mindenkori helyzet megengedi, hogy a jeleket, szerkezeteket eredeti értéküktől eltérő értelemben használjuk.¹⁵⁵

Florian Coulmas (1981) helyzetkeretekhez köti a kijelentéseket (Situationsrahmen). Ilyen keret a mesét szituáló „Volt egyszer, hol nem volt” incipit, vagy az étterem. A keretek hierarchikus rendszert képeznek, a konkrét valósághoz közeli keretek tágabb, absztraktabb, magasabb rendű keretekbe tartoznak, mutat rá Coulmas (1979).

A keretekhez tartozó kötött szövegeknek, a 'szövegekönyvnek' kitapintását tekintette fő feladatának az Európa Tanács égisze alatt szerkesztett Un niveau seuil (Coste *et al.* 1976). A postahivatalban lezajló célszerű (keretbe illő) kijelentéseket állították szembe a keretben lezajló, de a keretbe nem illő, „szövegekönyvön kívüli” dialógusokkal.

Dieter Wunderlich (1980) ugyancsak kétféle helyzetet különböztet meg: primér (természetes) és specifikus, intézményhez kötött helyzeteket. Florian Coulmas (1979) a külső (társadalmi) helyzetet a belső (mentális) helyzettel állítja szembe. A bináris elv előzetes rendet teremt a tipikus helyzetek nyo-

¹⁵² A nyelvi megnyilvánulások kereteit szociológiai alapon vizsgálta Goffmann (1974).

¹⁵³ Sem a természetes, sem a társadalmi keretek nem eleve adóttak. A keretté válás az absztrakcióhoz hasonlítható folyamat. Természetes vagy társadalmi jelenségek rendszeres ismétlődése teremt megszilárdult keretet, s így válik más — alkalmanként változó, konkrét — események keretévé. Úgy is mondhatnánk: az 'adott' keret faktuális ('tettleges') absztrakció terméke.

¹⁵⁴ A *kontextus* szó átvitele a mutatómezőre, lehetetlenné tette a kontextus és a helyzet megkülönböztetését, és elmosta a mutatómező és a nyelvi mező közötti különbséget. — Újabbán Pléh Csaba mutatott rá Bühler nyelvelméletének értékére és aktualitására (1984). Ld. még: Eschbach (1984).

¹⁵⁵ *Take a bath*, mondja Fred Astaire-nek a rendező, ami az adott keretben annyit tesz, hogy menjen vissza a színpadra, és köszönje meg az ovációt.

masztó sokféleségében. Irigyen gondolunk a mesék rendezett világára. Kis-számú, szabályosan visszatérő, a cselekmény fordulópontjait világosan kijelölő mondat biztos fogódzót nyújt az elbeszélés kezdetétől a mese végéig. Bár a mese színhelye az Óperenciás tengeren is túl van, és olyan helyeken járunk, ahol még a madár sem jár, minden ismerős, minden előrelátható. „Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál”, mondja majd a boszorkány, akitől útmutatást kértünk. Tudjuk, hogy jó tett helyében jót várhatunk, ha kiszabadítjuk a csapdába esett gyíkot vagy madarat. Közhelyről közhelyre járva elnyerjük végül is a király lányát és fele királyságát. Alighanem azért olyan áttetsző és egyöntetű ez a világ, mert mindannyiunk közös ősi világa, és olyan korba vezet vissza, ahol a külső ‘historikus’ körülmények jóval kisebb szerepet játszottak, mint a valóságos társadalmakban. (Lehet, hogy a közhelyek kedvelésében kifejezésre jut némi nosztalgia is.)

A helyzetmondatokat sztereotip helyzetek váltják ki. A mese egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a nyelvi formulák helyzeteket, kereteket alkotnak. Jól látjuk ezt az egyes nyelvterületekhez kötött helyzetmondatok és helyzetek esetében (ld. 20–21. l.). John Haiman az ismétlésre, a sztereotípiára vezeti vissza a mágikus és racionális rituálék kialakulását (1991, 1994).

3. Intézményes helyzetek

Beláthatónak tűnik a helyhez és alkalomhoz kötött kijelentések köre. Itt mindenekelőtt az államtól várhatunk segítséget. Az állampolgárok hivatalos tevékenysége az egyik vagy másik minisztérium hatáskörébe tartozik. Ha végigjárjuk gondolatban a minisztériumok hatáskörébe tartozó különböző intézményeket, joggal remélhetjük, hogy nem hagyjuk figyelmen kívül a lokalizálható, a szó tág értelmében intézményhez köthető helyzeteket. Nem érdemes végigjárni az egyes minisztériumokat. Bármelyikben felmérhetjük a félfogadás kifejezéskincsét. Annál gazdagabb a mondatkincse a minisztériumok hatáskörébe tartozó intézményeknek: üzemeknek, mesterembereknek, boltoknak, éttermeknek, ruhaszalonoknak, fodrászoknak, a postának, bankoknak, vasutaknak, a repülőknél és repülőtereknél, jegyirodáknak, színházaknak, iskoláknak, egyetemeknek, tudományos társaságoknak, pártoknak, sportágaknak, kórházaknak és orvosi rendelőknek, vendéglőknek, szállodáknak, napilapoknak, rádióknak, televízióknak.

Ez a hiányos lista a helyzetmondatok lelőhelyeit jelzi. Mindegyik szó keretek kerete; másod-, harmad-, *n*-ed fokú keret. A ‘színház’ szó a tipikus helyzetek hosszú sorát idézi fel: a jegyvásárlást vagy bérletváltást, a közönség tipikus reakcióit, a darab bemutatásával kapcsolatos problémákat, a szereposztás körüli vitákat, a próbákat, a darab és a szereplők propagálását, a darabok bemutatásával kapcsolatos technikai és művészeti kérdéseket, a színházi kritikát,

a színház belső életét. A szótárszerkesztő sokat meríthet a színházról szóló színdarabokból — Molnár Ferenc: Játék a kastélyban, Anouilh: Répétition, Pirandello: Hat szereplő szerzőt keres. Megkönnyítik a feladatát a rendelkezésre álló fordítások. Anouilh darabjának angol fordításából kitűnik, hogy a *faire du texte*-t fel kell oldani az angolban. Az „Il ne peut être question de faire du texte”-nek „We can't make it up as we go along” felel meg az angolban. A magyarban a *szövegpróba* készen kínálkozik. Az angol fordítás ugyanakkor egy összetett szóval, *curtain calls*, adhatta vissza a franciában kötetlen kijelentésnek látszó „Je veux parler de l'ordre des saluts pour les acclamations”.¹⁵⁶ A *camper le personnage* talán belefér a kétnyelvű szótárba, elhelyezhető az *alakítás* vagy a *szerep* címszóban. A helyzetszótárra marad a *N'en fais pas trop* rendezői figyelmeztetés ('Kevesebb több lenne'); az *il faut aller contre le texte*, azaz játékkal (mimikával, hanggal) olyasmit kell kifejezni, ami ellentétben áll a szöveggel; *c'est pas dans la bouche*: a színész nincs megelégedve a szöveggel; úgy érzi, hogy hamisan hangzik a szájában. (Többször más nyelvből fordított szövegen akad el a színész: érzi, hogy ezt nem így mondaná a szereplő, akit alakít.)

A színház szociális és verbális struktúráinak alapos ismerete megkönnyíti, de természetesen nem teszi feleslegessé a filmvilág helyzethálózatának közvetlen tanulmányozását.

Az intézményes keret minden esetben keretek kerete, még olyan egyszerű helyzetek esetében is, mint a villamos-utazás, mely nem merül ki a jegyvásárlással. Már a fülke keretében látható férfi vagy nő sem működik olyan 'automatikusan', mint a jegyosztógép, szemben a fülkével. Felel a jegyvétellel, a választandó útiránnyal kapcsolatos kérdésekre. A villamosra szállva nemcsak ellenőrrel találkozunk, de utasokkal is. *Vous descendez à la prochaine? / Le tetszik szállni?* kérdezi az előtte állótól a leszállni készülő francia vagy magyar utas. Az angol utas csak a leszállás pillanatában fordul az előtte állóhoz. Kötött párbeszéd kísérheti már a felszállást vagy felszállási kísérletet. Évtizedekkel ezelőtt jegyeztem fel egy helyzetmondatokból álló dialógust.

- Tessék beljebb menni. Más is fel akar szállni.
- Nem tudok beljebb menni, nem léphetek az előttem álló fejére.
- Majd megmutatom magának.
- Nekem ne mutasson semmit. Ne oktasson.
- Pedig ráférne magára.

Kisebb-nagyobb eltérésekkel fültanúja lehettem ilyen dialógusoknak az évek folyamán. A szereplők tudtukon kívül eleve adott szövegekönvből merítenek. Karinthy Frigyes idézett karikatúrájából (l. 11–12. l.) kitűnik, hogy nem izolált esetekről van szó, hanem az udvariatlan magatartás íratlan kézikönyvének

¹⁵⁶ Nem tudom, van-e a magyar színházi nyelvben a *curtain calls*-nak megfelelő szó vagy helyzetmondat.

egyik fejezetéről. Nem maradhatnak ki a helyzetszótárból. Kérdés, szerepeltetni kell-e a vonaton folyó kényszertársalgás alapjául szolgáló kötött kijelentéseket és kérdéseket.

Minél sokrétűbb az intézmény, annál több kerettel és kötött kijelentéssel kell számolnunk. Más a piaci vásárlás, a női divatáruház, az autókereskedés vagy a könyvesbolt kijelentéskészlete. Minden esetben eldöntendő, hogy a kötelező kijelentéseken túl — tájékozódás, az igény megfogalmazása, válogatás, az ár tudakolása,¹⁵⁷ esetleg alku, fizetési feltételek, garancia — mit veszünk fel az esetleges, de tipikus helyzetmondatokból. Ma is hallható, de lényegében egy már letűnt kereskedelmi korszak készletéhez tartozik a „Je vous le donne pour cinquante, *parce que c'est vous*” / „Nem bánom, legyen ötven, de el ne mondja”. A magyarban nincs igazi ekvivalense a *Vous avez trouvé votre bonheur?*-nek, ami nem tündér, hanem a kereskedő szájából hangzik el. (Zola korát, az *Au Bonheur des Dames* áruházat idézi fel, de ma is hallható.) — A grammatika mesgyéjén, a poétika és grammatika határán képzelhető el a metonimikus „Toute suite je suis à vous, *j'encaisse la dame* [Mindjárt Ön vagyok, csak inkasszálom előbb a hölgyet]”, vagy „Un instant, *je finis la dame* [Egy pillanat, befejezem a hölgyet]”.

A kereskedelem perifériáját képezi a kötött kifejezésekben gazdag ügynöknyelv. Karinthy két ízben is keretátvitellel szemlélteti. Egyszer a sarkutazó keretében jelenik meg a „sarokban utazó” ügynök (A sarkutazó. Hököm színház 2: 335–348). Egy másik ügynök az Óperenciás tengeren túl keres új piacot, és a kacsalábon forgó kastélyban kínál szöveteket a hercegkisasszonynak, akit komoly szakmai igyekezetével sikerül megnevetetnie, ami a humoristáknak nem sikerült (Kacsalábon forgó kastély. Csali mese. In: Hököm-színház 2: 120–157).¹⁵⁸

Az étterem, vendéglő, kávéház alapmondatkincse körülhatárolt, és a kijelentések szorososan kapcsolódnak egymáshoz. Alig ért az asztalhoz a pincér, nyilvánvalóvá válnak a nyelvi eltérések. A semleges, udvarias *ces Messieurs*-nek („Que désirent ces Messieurs?”) a jelentés szintjén megfelelő *ezek az urak* szokatlan és durva megszólítás. Az éttermi keretben rendszeresen elhangzó nélkülözhetetlen kijelentéseket ki kell egészítenünk a pincér és a vendég kötelező tréfáival. *C'est pour aujourd'hui ou demain* (Még ma hozza vagy holnap), mondja a vendég. *Je n'ai que deux bras* (Csak két karom van), felelheti erre vagy más türelmetlen nyilatkozatra a pincér.

A hivatali nyelvjárásokat minisztériumokban, előljáróságokon, állami vállalatokban, magáncégeknél vagy a rendőrségen tanulmányozhatjuk. Kijelen-

¹⁵⁷ „Ça dépend du prix que vous y mettez (Kérdés, hogy mennyit szán rá).”

¹⁵⁸ Rip van Winkler: „Tessék, mutathatok szövetet a kisasszonynak (...), kérem, kérem... én szolid kereskedő vagyok. Mondjuk, két korona, netto... Meg akarom csinálni az üzletet, mert már kifogytam az anyagból (...) Kérem szépen kisasszony, azon nincs semmi nevetnivaló... Én elhiszem, hogy más tudja adni egy-két koronával olcsóbban... de olyat úrnő nem vesz fel, kérem” (155. l.).

téskészletük közös alapja érdekel elsősorban. Egyik kínálkozó rendezőelv a hierarchiából adódik. A fél és a hivatali személy információcseréje, a titkárnő és a főnök verbális kapcsolata, általában a beosztott és a felettesé, végül az egyenrangú kollégák közötti tipikus beszélgetések. (Haszonnal forgatható Courteline Messieurs les ronds-de-cuir-je és Karinthy nem egy krokija, így A lebeszélőben). Jelentékenyek az egyes hivatali eljárássok közötti különbségek; mások a kereten belüli keretek is. Az átfedések megengedhetővé teszik, hogy néhány alaphelyzetet kiemeljünk és külön tárgyaljunk. Ilyen az adatfelvétel. A legegyszerűbb alaphelyzetben is lehetnek nyelvenként lényeges eltérések. A *Veillez me rappeler votre nom* [Emlékeztessen a nevére] megfelelhet a magyar *Neve?* kérdésnek, ennek udvarias formája, és nem tételezi fel, hogy az illető már előzetesen megmondta a nevét.¹⁵⁹

A hivatali eljárássok keretéből kinőtt a pártnyelv, a szakszervezetek nyelve. Különállásának köszönhető, hogy ezúttal rendelkezünk némi előmunkálatokkal a volt kommunista országok pártnyelvét illetően.

A hadsereg nyelve önálló tanulmányt igényel.¹⁶⁰ A középiskola nyelvének minden árnyalata megtalálható Karinthy Tanár úr, kérem-ében. Az egyetemi helyzetek közül a legjellegzetesebb talán a tézis megvédése. Szakrális nyelve csaknem olyan kötött, mint törzsi társadalmak avatási szertartásaié.¹⁶¹

Jól elemezhető, mert könnyen rögzíthető a rádió és televízió adásainak nyelve. Világosan mutatja, hány keret fér el a 'rádió nyelv'-nek vagy a 'televízió nyelv'-nek tág keretébe: technikai jellegű közlemények,¹⁶² műsorbejelentés és előrejelzés,¹⁶³ időjárásjelentés, hírek,¹⁶⁴ helyszíni közvetítések, interjúk, politikai és irodalmi viták, vetélkedők, játékok, politikai kommentárok,

¹⁵⁹ Az angolban a múlt idő jelzi, hogy a titkárnőnek ismernie kellene a fél nevét: „What was your name?” A magyarban az *is* partikula tölti be ezt a funkciót: „Hogy *is* hívják?”

¹⁶⁰ Ezúttal is érdemes Karinthyhoz fordulni. Az Óriási jó ember gazdag anyagot szolgáltat a polgári és a katonai nyelv — az osztrák–magyar monarchia katonanyelvének — kontrasztív vizsgálatához. „CUGSZFÜRER: Nem [úgy kell mondani, hogy]: »tudom, kérem«, hanem: »jelentem alássan vitéz cugszfürer úrnak, majd megtanulom«. Így kell beszélni, fiam.” (Hököm színház 2: 390–397).

¹⁶¹ A francia opponensi vélemények helyzetmondataiból mutatványt közöltem a Situation et signification-ban (1982a: 14). A kijelentések többségének nyilván van magyar megfelelője.

¹⁶² Hibabejelentés.

¹⁶³ A klasszikus *Vous allez entendre-t* kiszorította a *Nous vous proposons / Il s'agira de / Mais tout de suite voici / Vous aurez rendez-vous avec / Ce concert s'intéressera à*.

¹⁶⁴ A nagy emberek sírját vagy hősi halottak emlékművét látogató miniszterek vagy diplomaták *se sont recueillis sur la tombe / devant le monument*. Valamilyen aktuális kérdéssel foglalkozó értekezlet résztvevői *se sont penchés sur le problème du...* A természeti, közlekedési vagy háborús katasztrófák kerete viszonylag szilárd. A katasztrófa *spectaculaire*. Kedvező esetben: *il n'y a aucun victime à déplorer*. Gyakrabban inti a hírmagyarzó a nézőt: „Nous prévenons les spectateurs que les images projetées sont difficilement supportables / sont insoutenables.” — A francia vagy magyar híreknek nincsen az angol *That's for now*-nak megfelelő záró mondata.

kulturális műsorok, színházi esték,¹⁶⁵ sportközvetítések, lóverseny- vagy lottó-eredmények¹⁶⁶ é.i.t. Központi helyet foglal el széles hatósugaránál és szuggesztív erejénél fogva. Kihat a mindennapi beszédnyelvre, és nem egyszer indít el nyelvi változást (ld. 57–58. l.).

Keretet nyújt a televízió különböző, helyzetmondatokban gazdag irodalmi műfajoknak, így a bűnügyi filmsorozatoknak. Állandan visszatérő helyzetek és helyzethez fűződő kijelentések szolgáltatják a bűnügyi filmek szilárd vázát. A film elején *la police piétine* (a rendőrség egy helyben topog). Az egyik tanú (vagy éppen a gyanúsított) megkérdezi: *Vous avez une piste?* ([Van valami nyomuk?] Tudnak már valamit?) Mire a felügyelő: *L'enquête ne fais que commencer* (Még alig indult el a nyomozás). A vizsgálóbíró tájékozódik, hol tart a nyomozás. A detektív-főfelügyelő nem tagadja: *On a peu mettre sous la dent* (Soványak az eddigi eredmények). A vizsgálat egy másik fázisában a vizsgálóbíró, ellenkezőleg, úgy látja, hogy a nyomozó nem elég megfontolt: *Je crois que vous allez un peu trop vite en besogne*. A felügyelő, amikor a gyanúsított alibije felől érdeklődik, biztosítja: *ce sont des questions de routine*. Meg kell kérdezni a hozzátartozótól: *Vous lui avez connu des ennemis?* (Voltak-e (tudomása szerint) ellenségei?), mire a családtag nemlegesen válaszol: *Non pas que je sache* (Tudtommal nem volt). A család tiltakozik a zaklatás ellen, mire a detektív: *C'est le métier qui veut ça* [A szakma megkívánja]. Ha a kihallgatott személy kérdez valamit, a felügyelő letorkolja: *C'est moi qui pose les questions* (Itt én kérdezek) vagy *N'invertissons pas les rôles* (Ne próbáljon szerepet cserélni velem / Ne játssza az én szerepemet). Ha a tanú pusztán céloz valamilyen gyanúsítottnak vélt körülményre: *Vous m'en dites trop ou pas assez* (Ez túl sok vagy túl kevés), szól rá a felügyelő. A tanú nem hiszi, hogy X ilyet tett volna: *Ce n'était pas le genre* (Nem az az ember). A gengszter, akit megmotoznak: *La confiance reigné* (Fő a bizalom). Valakiről feltehető, hogy tudja, ki a gyilkos: *Il connaît le nom de l'assassin* [Ismeri a gyilkos nevét]. Amikor a felügyelő megtalálta a megoldást és ráolvassa a bűnösre, *Vous avez vraiment de l'imagination* (Nagy fantáziája van) / *Vous devriez écrire des romans policiers* (Miért nem ír detektívregényeket?).

A kötött szövegek nemcsak a bűnügyi filmek, a népmesék keretét határozzák meg, de egyebek között a tudományos cikkekét is.¹⁶⁷

¹⁶⁵ A nevezetes film vagy színdarab *fait référence* [összehasonlítási alapul szolgál], a vígjáték *n'engendre pas la mélancolie*. Ha a darabnak nem volt sikere: „le public a boudé la pièce [a közönség durcásan elfordult a darabtól]”.

¹⁶⁶ A bevezető helyzetmondat ezúttal sem helyezhető át vátozatlanul. *Pour gagner il fallait jouer le...* [A nyeréshez a következő számokat kellett játszani] a helyénvaló francia szöveg.

¹⁶⁷ Ezt igyekeztem angol nyelvű nyelvészeti és pszichológiai cikkek mondatkészletével illusztrálni (1982a: 12 k.).

4. Helyzetmondatok és társadalmi helyzetek

Szertartások

Az 'időben lokalizálható', alkalomhoz kötött helyzetek rendszerezése, lajstromba vétele nem nehezebb, olykor könnyebb, mint a térben elhelyezhetőké.

J.L. Austin szertartásos helyzetekből kiindulva jutott el a tettejű kijelentések megkülönböztetéséhez. Ezek a kijelentések szükségszerűen kötöttek, hiszen hatékonyságuk a szöveg szó szerinti, betűhív reprodukálásán múlik, akárcsak a varázsigéké.¹⁶⁸ Ezek a szertartásos szövegek szükségképpen helyzetmondatok, voltaképpen a helyzetmondatok prototípusai, melyeknek hiánytalanul szerepelniük kell jövőendő szótárunkban. Számon kell tartanunk mindazokat a helyzeteket, melyek központjában beszédaktusok állnak: esküvők, esketések, avatási szertartások, szerződések, felmondólevelek.¹⁶⁹

A beszédaktusokból kiindulva könnyebb listába venni a hagyományos, szertartásos társadalmi események — eljegyzések, menyegzők, keresztelők, temetések,¹⁷⁰ részvétlátogatások,¹⁷¹ névnapok, hivatali ünneplések (kinevezések, jutalmak) és búcsúztatók, karácsonyi családi vacsorák, szüreti mulatságok é.i.t. — közhelykincsét.

Hétköznapi helyzetek

A társadalmi élet hétköznapi állandóit nem tudjuk kisszámú, mágikus eredetű szertartásra visszavezetni.

Kivételt képeznek a **köszönések**, a találkozást és elválást kísérő jókívánságok, melyek eredetileg a szavaknak különös hatalmat tulajdonítottak. A nyelvészeti és szociológiai irodalomban elfoglalt helyüket nem a szómágiával való kapcsolatuknak köszönhetik; inkább annak, hogy könnyen rendszerezhetők. Használatukat, értéküket lényegében külső tényezők határozzák meg: így a találkozás vagy elválás időpontja, a válás jellege, a távollét előrelátható időtartama, a köszönők neme, kora, mestersége, társadalmi viszonya.¹⁷²

¹⁶⁸ Igyekeztem egy megelőző cikkemben a beszédaktusokat, közvetlenül vagy közvetve, mágikus aktusokra visszavezetni (1981).

¹⁶⁹ Austin (1962 [1955]), Searle (1975), Ducrot (1991), Searle–Kiefer–Bierwisch (1980).

¹⁷⁰ „On exalta ses lumières (...) avec tous les mots qu'il fallait dire: Fin prématurée — regrets éternels, — l'autre patrie, — adieu, ou plutôt non, au revoir.” (Flaubert, Education sentimentales. Oeuvres 2: 413), és a temetőből kifele jövet: „On est peu de chose.”

¹⁷¹ A részvétlátogatások közhelyeinek összeállításához ösztönzést nyújt Joyce Sisters-e (Dubliners) és Karinthy: A néninél (Tanár úr kérem).

¹⁷² A köszönésekkel foglalkozó nyelvtörténeti és pragmatikai irodalom szerint 12 tényező elegendő a köszönési formák osztályozásához: 1. köszönés / válasz; 2. találkozás / távozás; 3. a távollét időtartama; 4. a találkozás körülményei; 5. a találkozás időpontja; 6. a köszönők neme; 7. kora; 8. száma; 9. foglalkozása; 10. társadalmi viszonya; 11. kapcsolatuk intimitása; 12. stílus-szint. (Lásd részletesebben: Fónagy 1982a: 78–86). Ha minden dimenzióban két

A köszönési formák egy részének tartóssága és interlingvális megfelelése (*Bonjour, Bon soir / Jó napot, Jó estét; Au revoir / A viszontlátásra*) könnyen elleplezheti mobilitásukat és a rejtett eltéréseket. Az ófrancia köszönési formák a nap 24 óráját öt napszakra tagolják (*Bon matin, Bon jour, Bon vespère, Bon soir, Bonne nuit*). A mai francia nyelvben a *Bonjour* foglalja el a 'Bon matin' helyét is, ellentétben az angollal, némettel, magyarral.¹⁷³

— Bonjour, dit le renard.

— Jó reggelt — mondta a róka.

(A kis herceg)

A *Bonjour, Bonsoir* használatát nemcsak a napszak határozza meg. A *bonjour* reggel sem mondható elváláskor (az olasz *buongiorno*-val szemben); ahogyan a magyarban sem kívánhatunk *jónapot* távozáskor. A *bonjour* mellett az utóbbi évtizedek folyamán vált gyakorivá a szinonim *bonne journée*. Ez főként elváláskor kívánható, akárcsak a *bonne soirée* vagy *bonne fin de soirée* és kívánságként értelmezendő, tehát megköszönhető (*Merci*) és viszont kívánható: *A vous de même!* Szemben a *bonjour*-ral és *bonsoir*-ral, mely viszonzható, de meg nem köszönhető. A *bonne soirée* fokozható: *Très bonne soirée*, ami képtelenség a *bonsoir* esetében (**très bon soir*).

1967 és 1980 közt rendszeresen jegyeztem, milyen alkalmakkor köszönnek *bonjour*-ral, *bonsoir*-ral. Kiderült, hogy a domináns tényező a találkozás/elválás. Számos esetben hangzott el távozáskor a *bonsoir* délben vagy akár délelőtt; és nem kevésbé gyakran mondtak találkozáskor *bonjour*-t estefele.¹⁷⁴ Azóta megváltoztak az erőviszonyok: a napszak játszik ismét döntő szerepet. Az időszerűtlen *bonsoir* és *bonjour* háttérbe szorult. A köszönési formák eloszlása ezúttal is függ a szociális miliőtől. A találkozás/elválás függőség nagyobb szerepet játszik alsóbb, főleg kispolgári rétegekben. A disztíngvált titkárnő a lenézett új főnökéről:

— Il me dit *Bonsoir* à 11 heures. Tu vois le genre.

[*Bonsoir*-ral köszön 11-kor. Láthatod, miféle ember.]

(Yves Robert: *Nous irons au Paradis*, 1977)

vagy három lehetséges értéket veszünk fel, több millió lehetséges konstellációt kapunk. A nyelvek a lehetséges oppozíciók egy töredékét használják csak fel. A köszönési formák száma ritkán éri el az 50-et. A latin beéri a találkozás és elválás megkülönböztetésével (*salve atque vale*).

¹⁷³ A helyzetszótár-szerkesztő ezúttal nyeregben érezheti magát. Disszertációk sora vizsgálta a köszönéseket és a megszólítási formulákat az új- és az ófranciában (így Diepenbeck 1900, Foulet 1950–1951, Bakos 1955). A magyar köszönési, megszólítási, udvariassági formák története sem ismeretlen (Kertész Manó é.n. [1922]).

¹⁷⁴ Ld. Fónagy (1982a: 78–86). — A játékvezető, Jacques Rouland, este 20h 45-kor *Bonjour*-ral köszön a két jelöltnek, de helyesbít: „ou plutôt *Bonsoir* (1980. december). Annie Girardot egyik 1982-ben énekelt chansonjának címe: *Qui dit bonjour à minuit*.

Újabb fejlemény a *Bonjour, Monsieur* helyére lépő *Monsieur, bonjour* főleg kereskedésekben, üzletekben. Nincs milióhöz kötve a bizalmas, gyengéd *Bonjour, toi*. Ritkább, de nem kivételes a magázó változat: *Bonsoir, vous* (fiatal nő férfi ismerősének, 1979. október).

Tipikus, a helyzetmondatok felől nézve prototipikus, a jelentés jelentéktelenné válása a köszönésekben, megszólításokban. Jelentésük eleve igen szűk körű, és egyre kisebb szerepet játszik. A jelentés fokozatos háttérbe szorulását tükrözi a köszönési formulák fokozatos lerövidülése. A 12–13. századi francia irodalmi szövegekben a formula kifejtett formában tartalmazza a jókívánságot: „Dieux vous donne *bonne nuit*”, „*A Dieu vos comande*”.¹⁷⁵ Úgy is mondhatjuk: a kijelentés annál tipikusabb köszönés, minél kisebb szerepet játszik a jelentése.¹⁷⁶ A demotiváció felé vezető első döntő lépés, amikor a köszönő jókívánságával illemtudásának kíván kifejezést adni.¹⁷⁷ Egyre kevésbé van különleges feltételekhez, bátorságot vagy lelkierőt igénylő feledathoz kötve az elváláskor mondott *Bon courage!*, akárcsak az 1940-es években elhangzó nyilas pártköszönés, a *Bátorság*. A *mon pauvre Monsieur* barátságos megszólítás a kispolgári nyelvhasználatban, nyoma sincs benne a lekicsinylésnek, ‘lesajnálásnak’.¹⁷⁸ Ahogyan a 13. századi hallgató sem érezte ironikusnak a

Douce dame, froiz glaives vos destroigne!

[Édes hölgyem, járja által tested a hideg acél]

(Mahieu le Juif: Par grant franchise me covient chanter)

verssort, vagy meglepőnek, hogy Aucassin *Biax frere* [Szép öcsém]-nek szólítja az egyfogú, szénfekete, torzonborz szörnyszülöttet (28: 15–26). Nincsen grammatikai ellentmondás a tegező mondatot lezáró (magázó) *Allez!* vagy az egymást követő *Allez, va* közt, mivel az *allez*-nak ezúttal csak funkciója van

¹⁷⁵ Diepenbeck (1900: 37).

¹⁷⁶ „...there is no propositional content and no sincerity condition”, írja Searle a *Hello*-val kapcsolatban a köszönési formulákról (1969: 65–67).

¹⁷⁷

As puceles ont congié pris;
Erec, qui bien estoit apris,
Au congié prandre les mercie
De sa santé et de sa vie.

(Chrétien de Troyes: Erec et Enide vv. 3253–3256)

Li anciens li sot bien dire:

„Bien soiez-vous venus biaus sire.”

(Huon le Roy: Du vair palefroi)

¹⁷⁸ „Mon pauvre Monsieur, c’est pas avant mourir que je vais changer mes habitudes” mondja egy nyolcvanas asszony a riporternek, aki megkérdezi, örül-e a folyóvíznek.



(elköszönés), de nincsen jelentése.¹⁷⁹ A kereskedő vagy a pék észre se veszi, hogy *Au revoir*, *Monsieur-Dame*-mal köszönt el a magános férfitől.

Az önábrázoló köszönési formák — *Jónapot kívánok* — értelmetlenségére Karinthy hívta fel a figyelmet. Különösen nyilvánvaló ez a *Kezicsókolom* esetében. Minek mondja, ha teszi, miért mondja, ha nem teszi. A franciában fokozatosan háttérbe szorult, majd kiszorult a 17–18. században még gyakori autodeszkriptív *Je vous salue* vagy *Je vous souhaite le bonjour*. Ma is kurrens a *Je vous dis au revoir*.

A jelentésvesztés kisebb-nagyobb mértékben áll az *udvariassági formulákra* általában. Így az amerikai vendégbúcsúztató *It was so nice to see you / What a lovely party*-ra. Coleman és Kay (1981) szerint az +igaz/–igaz kritérium nem alkalmazható udvariassági formulákra, melyek szemantikai státusza ‘social lie [társadalmi hazugság]’.

Danielle André-Laroche-Bouvÿ (1980) feldolgozta és rendszerbe foglalta a francia **udvarias** társalgás kötött nyelvi formáinak jelentékeny részét, így a szűk és tág értelemben vett köszönés formáit, beleértve a megköszönést, az elváláskor használatos fordulatokat (épilogue), az elnézésérést, a bemutatást, a telefonkapcsolatot, a megszólítás formáit, a jókívánásokat és azok megköszönését, az elismerő nyilatkozatokat, a társalgás külső kereteit megteremtő és a társalgást megszervező nyilatkozatokat. Részletesen foglalkozik a vita (le jeu agonal) konstans, a vita tárgyától független nyelvi elemeivel. Ezzel szilárd alapot nyújt a francia és magyar formák egybevetéséhez. A magázással, a partner megszólításával kapcsolatban például kitűnik majd, hogy a franciától eltérően a pusztá magázás a magyarban udvariatlanabban hat, mint a franciában, amit *tetszikezéssel* vagy a megszólított rangjának, foglalkozásának megjelölésével szoktunk enyhíteni („Tanár úr, bizonyára hallotta, hogy...”, „Megkérném Doktor urat, legyen szíves...”). Ez csak a férfiak közötti beszélgetésekre áll. Nők részéről a pusztá magázás nem sértő, és ugyanakkor a nőket is szabadon magázhatják a férfiak. Ezúttal a *tetszikezés* lehet bántó, mivel feltételezi, hogy az illető hölgyet magunknál idősebbnek tudjuk, és nem tekintjük lehetséges partnernek.

Az udvariasság nyelvi stratégiájának szabályait rendszerezi Penelope Brown és Stephen Levinson nyelvészociológiai és lélektani szempontból (1978).

¹⁷⁹ Az *Allez!*-nak ez a használata újkeletűnek hat, pedig előfordul már tegezéssel keverve az 1940-es évek filmjeiben is. Meglepőbb, hogy az *Allez!* megszólításra ennél jóval korábbi példa is akad:

Alez, dameisele, monter sor vostre palefroi.”

(Chrétien de Troyes: *Le chevalier de la charette* vv. 5836–7)

Gyakran kétértelmű: lehetne pusztán funkcionális (búcsúzós), de lehetne ‘jelentős’ is:

Alez, que honis soiez-vous,

Dist-il, se vous ne revenez.

(Des trois boçus)

A pozitív és negatív udvariasság 15–15 stratégiáját különböztetik meg. A példák java része angol vagy tzeltál (maya), de maga a logikusan felépített, paralingválisnak tekintett rendszer megkönnyítheti a megfelelő magyar és francia helyzetmondatok felidézését. A kijelentések jórésze nincsen konkrét helyzethez kötve. Ezúttal a 'helyzet' a beszélő magatartása: az adott tényeket kímélő vagy sértő formában akarja-e kifejezni.

Az udvarias magatartás gyakorlásának központi helye eredetileg az udvar volt, a hűbérúr, elsősorban a fő hűbérúr, a királyé. Az udvarral, udvartartással, udvari fogadással kapcsolatos kijelentéskészlet legfeljebb a szótár periferiáján jelenhet meg. A polgári világban a központi helyre a **vendégfogadás**, így a vendégek *fogadása*,¹⁸⁰ a *lakás bemutatása*,¹⁸¹ az *étkezés* (kínálás, kérés, dicsérés),¹⁸² a *búcsúzás*¹⁸³ kerül. Az alaphelyzetet különböző tipikus, de nem konstans körülmények variálják. A háziúr felkel az asztaltól, kimegy: *Vous devriez manger*. „Kezdetek enni nélkül!” A háziasszony megértően magukra hagyja a fiatalokat: *Je vous laisse, vous devez avoir un tas de choses à vous dire*. A megfelelő magyar kijelentés kevésbé kötött. „No, én most megyek. Biztos van beszélőnivalótok.” Egy fiatalember udvariassan közellép egy magánosan ülő középkorú nőhöz. *Je vous tiendrais compagnie*. „Ha megengedi”, mondaná magyarul. A hölgy, nem kevésbé udvariassan: *Ne vous croyez pas être obligé*. „Nagyon kedves. De nem félek egyedül.” Az együttlét végének közeledését a vendégek jelzik: *Tu a vu l'heure* (Tudod hány óra)? / *Comme le temps passe* (Röpül az idő / Eljárt az idő) / *Faudrait penser à rentrer* (Sajnos (most már) mennünk kell). — A vendégséget a kapuban váltott kötött kijelentések zárják le. Ezek talán az amerikaiban kristályosodtak ki leginkább.¹⁸⁴ Újabbban terjedt el a francia *C'était très sympathique* (Nagyon kellemes volt) záróformula.

A vendégség keretében — asztal mellett vagy a nappaliban — folyó tipikus párbeszédnek nincsenek ehhez a kerethez kötve. Ugyanúgy elhangozhatnának az utcán, a hivatalban, a liftben. Ilyen toposz hölgy előnyös külseje, új ruhája,

¹⁸⁰ *Mettez vous à l'aise / Voulez-vous quitter votre manteau*, vagy az alkalmazottnak: *Débarrez Monsieur X!* (Ilonka, segítse le az úr kabátját).

¹⁸¹ „Venez dans mon bureau, on sera là mieux / plus tranquille” tipikus a franciában; magyarban esetleg: „ott jobban elbeszélgethetünk”. *Prenez ce fauteuil, vous serez là mieux*, magyarban esetleg: „ott kényelmesebben ül”. *Ne regardez pas (trop près) / Ne faites pas attention au désordre* „Elnézést kérek a rendtelenségért / ezért a szibvásárért”. A borospincébe lefele menet: *Attention les têtes!* „Vigyázat, alacsony az ajtó, be ne üsse a fejét!”

¹⁸² *Vous prenez bien quelque chose* (Megkínálhatnám valamivel)? — *Est-ce que je peux vous servir* (Adhatok)? *Qu'est-ce que je peux vous offrir* (Mit adhatok)? — *Volontiers* (Köszönöm) / *Je me laisserai tenter* (Nehéz ellenállni). — *Pour la bonne bouche* (Egy kis konyakot?) — Kispolgári: *Goûter-moi ça* (Ezt kóstolja meg)! *Vous m'en direz des nouvelles* [Majd hírt hoz róla] (Majd megmondja, hogy ízlett). *C'est pas de refus. Ça se laisse boire*.

¹⁸³ *Comme le temps passe* (Hogy eltelt az idő)! Kispolgári miliőben: „*C'est pas ce qu'on s'ennuie*, mais il faut que je me lève très tôt demain!” Gyakori az ironikus metafora: szorult helyzetben is mondják (így bűnügyi filmekben), amikor gyorsan odébb kell állni.

¹⁸⁴ *It was nice to see you — Thank you for coming*.

ismerősünk egészségi állapota, bizonyos időszakban a nyaralás, téli vakáció, utazási élmények és útitervek, az újonnan bemutatott színdarab vagy nemrég megjelent regény, a gyerekek iskolai problémái é.i.t. Ezeket célszerű külön-külön, a maguk helyén — egészségi állapot / utazás / kulturális események / családi élet — számba venni. — Magába a **társalgás** rubrikába magára a társalgásra vonatkozó, gyakran negatív jellegű, kijelentések kerülnek: *Alors raconte!* (Na mesélj!), *Il ne s'est rien passé / rien de particulier / Il n'y a rien a signaler* (Semmi különös), *J'ai peur de vous ennuyer avec mes radotages* (Nem akarom untatni).

Helyzetmondatok keletkezéséhez nincs vendégekre szükség. Szociális és nyelvi sztereotípiák kialakulására eleve alkalmas a **család**, a 'családi fészek'. Az asszony a hazatérő férjnek: *Tu es content de ta journée?* ([Meg vagy elégedve a mai nappal?] Hogy telt a nap?). A családi helyzetmondatok fő forrása: a férj és feleség vitái — a költségvetéssel, koszttal, lakásberendezéssel, gyerekneveléssel, barátnővel vagy udvarlóval kapcsolatos nézeteltérések. Viszonylag kisszámú, de annál gyakrabban visszatérő kijelentésből áll a gyerekeknek szóló **szülői intelmek** rendszere. Az intelmek jellege, értelme szinte univerzális, de jelentésükben ezúttal is gyakran térnek el a kijelentések. *On n'entend que toi* szól rá a hangoskodó gyerekre a francia mama, *Ne kiabálj* mondja a magyar mama, *Don't speak so loud* az angol. A lakásban, ahová mentek, törekeny tárgyak is vannak: *Tu regarde, mais tu touche pas* 'Mindent a szemnek, semmit a kéznek'.¹⁸⁵ Az elmenőben lévő vagy a már vonaton ülő gyerekeknek: *Prends bien soin à toi / Tu vas bien faire attention à toi!* A kijelentéseket a franciában elmaradhatatlan *bien* különbözteti csak meg a magyar *Vigyázz magadra!*-tól. Éppen ez a modális partikula alakítaná át fenyegetéssé a magyart: *Jól vigyázz magadra!* Változatos kijelentéskincs áll a francia szülő rendelkezésére, ha azt akarja elérni, hogy a gyerek abba hagyja, amit éppen csinál: *Je vais me facher!* — *Je me facherai!* — *Je ne suis pas d'accord!* — *Je n'apprécie pas* — *Ça suffit (comme ça)* — *Ah! Ça va!* — *Vous avez fini!* — *Non, mais ça va pas?* — *Ça vas pas la tête?* — *Arrête!* — *C'est fini, oui?* — *Mais tu m'agace (à la fin)* — *Assez plaisanté!* — A szövegek nem fordíthatók magyarra, csak helyettesíthetők a megfelelő intenzitású és azonos színezetű intellemmel.

Nyelvi szempontból is rendezett, bizonyos fokig kötött a nemek közötti kapcsolat: *ismerkedés, udvarlás, viszony, szakítás*. Meglepő, mennyivel kisebb teret foglal el a nyelvészeti és nyelvészociológiai irodalomban az **udvarlás**, mint a valóságban. (Ez csak az emberekre vonatkozik, más fajták udvarlási módjait hatalmas irodalom tárgyalja, és gazdag filmanyag illusztrálja.) Az udvarlás primitív formájára a nő kötött kijelentésekkel reagál: *Soyez raisonnable / Il faut être raisonnable*. A kijelentés közvetett módon, de félreérthetetlenül tükrözi, hogyan fogadja a lány vagy asszony az első (egyértelmű) fizikai vagy verbá-

¹⁸⁵ A magyar kijelentés könnyebben vihető át a nemi kapcsolatokra.

lis közeledést. A teljesség és pontosság igénye nélkül illusztrálja a különböző helyzeteket és a kiváltott kijelentéseket a következő pragmatikai mátrix:

A. Stimulus	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Tett	+	+	+	+	+	+	+	-	+
Nyelvi aktus	+	+	-	+	+/-	+/-	+/-	+	-
Jelenben	+	+	-	+	+	+	+	+	+
Jövőben	-	-	+	-	-	-	-	-	-
2. személy	+	+	+	+	+	+	+	+	+
1. személy ellen	+/-	+/-	-	+/-	+	+	+	+	+
Nem kívánt	+	+	+	+	-	-	+	+	-
Szexuális	+/-	+/-	+/-	+/-	+	+	+	+	+
B. Válasz									
Egyetért	-	-	-	-	-	-	+/-	+/-	+/-
Parancsoló	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Kategorikus	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Főlényes	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Ironikus	-	-	-	+	-	+	-	+	-
Goromba	-	-	-	+	-	-	-	-	-

1. Ça suffit
2. Arrête
3. Sous aucun prétexte
4. Vous êtes malade?!
5. Pour qui me prenez-vous?
6. Vous vous trompez d'adresse
7. Comme vous y allez!
9. Vous dites ça à toutes les femmes?
9. Il faut être raisonnable.

1. táblázat

Nem maradhatnak ki a köznapi helyzetek közül az egészségi állapottal kapcsolatos kérdések és kijelentések. Ezek között is könnyen akadnak 'hamis barátok'. *Toujours en bonne forme?* / *Vous êtes en pleine forme* értelme, sőt kerete sem azonos a magyar *Jó formában vagy-gyal*, mely kevésbé nőtt ki a sportkeretből, mint a francia kijelentés, és sportkereten kívül is az illető teljesítményére utal (gyorsan fejtí a keresztrejtvényt, jó vicceket mond) és nem jó egészségének külső jegyeire. Az érdeklődésre felelő *Ça ne va pas très fort*

magyar megfelelője a *Gyengécskén*; nem fordítható az anyagi jólétre vonatkozó *Nem megy nagyon jól*-l. A témát lezárja a *Comme ça* vagy *Toujours pareil*. — Ebbe a kijelentéscsoportba utalhatók a partner látszólagos korára vonatkozó biztató állítások: *Vous ne paraissez pas votre âge* → ‘Sokkal fiatalabbnak néztem / látszik’; és általában a kor és állapot kapcsolatára vonatkozó kijelentések: „*Ces choses, avec l'âge ça s'arrange pas.*”

Külföldön járva gyakori helyzet a *tudakozódás*: utcát, épületet, metró-állomást, vendéglőt keresünk, tudni akarjuk, hány óra van. Ismernünk kell a megoldást hozó varázsigéket. Ezúttal is akadnak ‘vakfoltok’, zérusok. A francia nyelvterületen meg kell köszönnünk azt is, ha nem kaptunk információt: *Merci quand même*. Eredeti keretéből kilépvé ironikus rendreutasítás.

Számos köznapi helyzetet hagyok említetlenül, mert kimaradna nem egy lényeges helyzet akkor is, ha teljességre törekednék. Kétségtelen, hogy a tipikus, rekurzív helyzetek száma véges, aligha haladja meg, talán el sem éri az ötvenet.

A mesék keretmondataiból indultunk ki. A szótárnak figyelembe kell vennie az eleven irodalmi műfajok keretmondatait, nyelvi közhelyeit. A napisajtót, a politikai beszédekét vagy pamfletekét, a hirdetésekét,¹⁸⁶ a tudományos folyóiratokét (Fónagy 1982a: 13). A plakátnyelv különösen értékes, mert igyekszik a közönség nyelvén beszélni: (bosszantóan) ‘közvetlen’ és ‘modern’. Egy plakát a következő helyzetmondatokkal hirdeti a Music-club lemez-sorozatot: *C'est moins cher* — *C'est cool* — *C'est géant* — *C'est plus malin* — *C'est sérieux* — *C'est rétro* (1995. június).

5. A párbeszéd

Rendszerezési kísérletek

Lényegesen bonyolultabb a ‘primér’-nek is nevezett, sem térhez, sem időhöz nem kötött tipikus kijelentések rendezése és számontartása. Wegener (1885: 70) két csoportra osztja a ‘primér’ helyzeteket: (1) a beszélő saját személye és cselekedetei iránt akar érdeklődést kelteni és értékítéleteket kiváltani; (2) mások személyére és cselekedeteire akarja irányítani a figyelmet. Reichstein (1973) hétféle helyzetet különböztet meg: 1. Udvariassági formulákat (ezek közé sorolva az asztalnál vagy egyebütt folyó banális beszélgetéseket), 2. válaszokat (Entgegnungsformen), 3. nyugtató, békítő nyilatkozatokat (Beschwichigungsformen), 4. meglepetést kifejező kijelentéseket, 5. gorombaságokat és káromkodásokat, 6. kommentárokat (Kommentarformen), 7. az egyik kategóriába sem illő határeseteket. — Ez a szintváltó, meglehetősen önkényes felosztás az előttünk álló feladat nehézségeire figyelmeztet.

¹⁸⁶ Geneviève Calbris foglalkozott a francia hirdetések nyelvével (1982).

A beszédhelyzetek egyik vagy másik szektorát elemzi Leontyev (1971), Searle (1975), Wunderlich (1976), Motsch (1980). „Könnyebb nyelvi kategóriákat javasolni, mint a beszédhelyzeteket kategorizálni” hangsúlyozza joggal Motsch (i.m. 31).

Legmesszebb vezetnek ezen a téren Michel Martins-Baltar tanulmányai. Hatalmas konverzációs korpusz (2.034 kijelentés) feldolgozása alapján 409 típusú nyelvi aktust különböztet meg (1976).

Az első csoportban (I) kijelentési szándékok (Intentions énonciatives) szerepelnek. Ezek egyfelől (1) a beszélő 'magán'-szándékai (magából kiinduló, önmagára vonatkozó, „intentions énonciatives vis-à-vis de soi-même” 97. l.), így a véleménye (biztos valamiben, tudni véli é.i.t.), magatartása (készségessége, barátságossága), érzelmei (ingerült, sértő), kívánságai (vágyának kifejezése), tájékozottsága vagy tájékoztatlansága (véleményt vár). — Másfelől (2) a másra irányuló kijelentés-szándékok, így: a meggyőzés, megértetés; valaminek elvégztetése (faire faire), kényszerítés, beszéltetés (faire parler), mondatás (faire dire), éreztetés (faire éprouver un sentiment). — Egy harmadik alcsoportba kerülnek a közvetett kijelentési szándékok (faire un implicite), így az eufemizmus, litotes, hiperbola, ironia, és a hallgatolagos (implicite) közlés.

A beszédcselekedetek képezik a II. főcsoportot. Ide tartozik a tényközlés (donner des informations factuelles), ilyen a feltevés; az igaznak vagy tévesnek, valószínűnek vagy valószínűtlennek, lehetségesnek vagy lehetetlennek minősítés, az emlékeztetés, a tudás, az emlékezés, a véleményalkotás; a sikeres vagy sikertelen cselekvés és ezek érzelmi velejárója; a kérdezés; a helyeslés; a gratulálás; a panasz; a megköszönés; a kritika; a vádolás; a megbocsájtás; a helytelenítés, protestálás; az elnézés-kérés; az ígéret; az engedélykérés; szókérés; javaslattevés; meghívás; felkérés, így cselekvésre való felhívás, közvetlen (felszólító mód) vagy közvetett (hipotetikus, *Je te demanderais...* [Megkérnélek...], képességre utaló *Pourriez-vous...* [Tudná-e...], érzelemre utaló *Je serais heureux, si...* [Nagyon örülnék, ha...] é.i.t.); megtiltás; fenyegetés; kapcsolatkeresés / megszólítás (interpeller), utcán, telefonon; tudakozódás, kérdezés; véleménykérés; hozzájárulás-kérés; üzenet átadását kérni; kérés visszautasítása. A tipikus cselekedetek népes alosztálya a kijelentés: ide tartozik egyebek között a véleménynyilvánítás, kinyilvánítás, véleményezés, érzelemnyilvánítás, magatartás jelzése; a cselekvés körülményeinek, céljának, sikerének vagy sikertelenségének meghatározása; a cselekedet értékelése (dicséret, megrovás); a cselekedet által kiváltott érzelmek és attitűdök; mások cselekedeteinek elítélése, az ezekkel szemben tanúsított bizalom vagy bizalmatlanság, közöny, elégedettség, csalódás, rajongás, elbűvöltség (fascination), undor, zavar, aggodalom, rossz kedv.

A III. csoportba tartoznak a társadalmi cselekedetek: a köszönés, a búcsú, a bemutatás és bemutatkozás, a rokonszenv- és részvétnyilvánítás, a jókívánság, a koccintás.

A IV. főcsoport az „opérations discursives” címet viseli. Ide osztja a szerző a hazudást, kitalálást, idézést, a példamondást, magyarázatot és magyarázkozdást, a meghatározást, összehasonlítást, érvelést, bizonyítást, véleményalkotást és véleményezést (juger, évaluer, apprécier), elemzést, leírást, osztályozást, elbeszélést, beszámolót, összefoglalást, felidézést, célzást. Ide tartoznak a metanyelvi műveletek: diktálás, betűzés, kifejtés, parafrázis, fordítás, helyesbítés. Ide sorolja a társalgás kezdeményezését, felszólalást, beleszólást, a szöveg tagolását, az átmeneteket, a kitérőket. Alcsoportot képeznek a beszédtevékenység fonetikai aspektusára vonatkozó kijelentések.

Michel Martins-Baltar minden kijelentési szándékot, beszédcselekedetet, társadalmi cselekedetet és diszkurzív műveletet kijelentésekkel illusztrál. Ezek egy része kötött, jórésze kötetlen. Így a szükségszerűség nyelvi kifejezéseinek egy részét például logikai műveletek alkotják. Ugyanebben a csoportban szereplő kötött kijelentések (*C'est couru d'avance, A tous les coups*) közvetlenül hasznosíthatók. A közvetett felszólítás formáinak rendszere teljesnek tekinthető, és a helyzetmondatok gazdag tárháza. A felsorolt példák máskor, így a telefonálás vagy a megszólítás esetében, nem mentesítik a helyzetszótár szerkesztőit a további kutatómunkától.

A helyzetrendszer kidolgozásánál jó hasznát vehetjük Charles Bally fogalmi rendszeren alapuló szótárának („répertoire et vocabulaire”), melyet francia stilisztikájához (1921) csatolt függelékként (2. k. 225–264).¹⁸⁷

Állásfoglalás a tárggyal kapcsolatban (de re)

Termékeny szempontnak ígérkezik kijelentésgyűjtéshez a beszélők közötti egyetértés vagy ennek hiánya. Ez az oppozíció részben átfedi, részben kiegészíti Michel Martins-Baltar kategóriáit. Kiindulhatunk a ‘tárgyilagos’, tárgyra vonatkozó — *de re* — és a beszédaktusra vonatkozó — *de dicto* — hagyományos megkülönböztetésből.

¹⁸⁷ A lexikon hierarchikus felépítésű. Az első főrész I. a L'a priori címet viseli, fejezetei: existence, relativité, causalité, ordre, temps, quantité, nombre, intensité, espace, position, changement, mouvement. — A második II. Matière, le monde sensible: création, vie, mort; le monde, la nature, les êtres; propriétés de la matière (dimensions et formes, propriétés physiques et chimiques), perception des objets sensibles. — A harmadik III. La pensée et son expression: opérations de la pensée, expression et communication de la pensée. — IV. La volonté: caractères de la volonté, opérations de la volonté, volonté imposé à autrui, volonté réciproque. — V. L'action: choses nécessaires à l'action, besoins, ressources, moyens; caractères de l'objet de l'action, valeur, utilité; états et qualités; caractères du sujet agissant; mobiles de l'action, modalités de l'action, action réciproque. — VI. La propriété: acquisition et possession; usages, transmission, échange de la propriété. — VII. Le sentiment: sentiment en général, sentiments de plaisir et de déplaisir, sentiments instinctifs, sentiments attachés au moi, sentiments esthétiques, sentiments et actes altruistes. — VIII. La société: la vie sociale, position sociale des individus, droits et obligations, loi, justice. — IX. La morale: formes du devoir, conduite; appréciation de la conduite, réputation. — X. La religion.

(a) *Egyetértés*

Az egyetértés vagy egyet nem értés tárgya a partner vagy egy harmadik személy valamilyen javaslata, tanácsa, felkérése, megbízása, felszólítása, terve vagy magatartása. Az egyetértés lehet többé vagy kevésbé lelkes. Az egyetértés kifejezésformái változatosak. A helyeslés kifejezése lehet direkt vagy indirekt (átvitt értelmű).

Kiindulhatunk a javaslat vagy felkérés általános, többféle helyzetben is alkalmazható formáiból: (1) *D'accord?* (2) *Ça vous va (comme ça)?* (3) *Est-ce que cela vous irait?* Vonatkozhatnak a találkozó helyszínére és időpontjára, nyaralási tervre, a lakberendező által javasolt tapétára. A három kérdés érvényességi tartománya mégsem azonos. A (2) elhangozhat ruhapróba keretében, a dimenziója ez esetben a tetszés / nem tetszés. Ez nem áll sem a (3)-ra, sem az (1)-re. Az (1) vonatkozhat egy elvi megállapodásra, ennek tartalmára, lényegére. A (3) erre nem alkalmas.

A *Oui*-val egyenértékű pozitív válaszok (ld. 26. l.) közül a *D'accord* csak az (1) kérdésre felelhet. A *Parfaitement*, a *Sans doute* (2)-re, (3)-ra, de az (1)-re nem; az *Absolument* inkább a (2)-re és (3)-ra; a *Tout à fait*, *Bien sûr* mind a háromra egyaránt; az *Exactement*, a *C'est exact*, az *Effectivement* egyikhez sem illik.¹⁸⁸ Az *Evidemment* megfelelő mind a három esetben, de több semleges hozzájárulásnál ('Hát persze!'). — A *Voilà* inkább állító kijelentést követ, az *Absolument* inkább kérdőt. — Az *Absolument* intenzívebb helyeslést fejez ki, mint a *Parfaitement*, a *Parfaitement*-nél gyengébb a *Sans doute*, bár erősebb, mint a *D'accord* (ahol azonos helyzetben használhatók).

A felajánlás speciális esete a kínálás (ld. 102. l.). Erre a három általános formula egyike sem alkalmazható. Megfelelő pozitív válasz a *Volontiers / Je veux bien / Merci, oui*. Ritka, de nem atipikus, az elliptikus *Ma foi*.¹⁸⁹ Mind a három alkalmas a felajánlott segítség elfogadására is.

A *D'accord* jelezheti egy kérés vagy felkérés elfogadását. Udvariasabb szinonimája a *Je vous en prie*. Jóval készségesebb a demotivált *Je vous en prie* felelevenített változata, a *J'allais vous / te demander*.¹⁹⁰

A *Comptez sur moi* [Számolhat velem] a megbízatás tudomásul vétele és elvállalása. *J'en fais mon affaire* [Saját ügyemnek tekintem], vagy a *Comme si c'était fait* [Mintha már meg is történt volna] lelkesen vállalja a kérés telje-

¹⁸⁸ Ezeket és a továbbiakban megkockáztatott feltevéseket szemantikai tesztek segítségével kell ellenőrizni.

¹⁸⁹ — Vous prenez quelque chose? Le commissaire: — Ma foi. (Simenon: *Maigret voyage*, Antenne 2, 1988. május).

¹⁹⁰ Maillard volt osztálytársának: *Est-ce que je peux t'embrasser?* Lucien Guitry, az osztálytárs: *J'allais te demander*. (Sacha Guitry: *Le comédien*, 1947). — Az intenzív angol hozzájárulás a *By all means*, amikor például valaki engedélyt kér, hogy az illető asztalához ülhessen.

sítését, a feladat elvégzését. Ha folyamatos feladatról van szó: *Je ne fais que ça*.¹⁹¹

A tervezett és bejelentett cselekedet — „Maman, j'irai voir Hélène” — való hozzájárulás: „*Bon / D'accord, mais ne reviens pas trop tard*”. — A *Voilà* a passzív hozzájárulás, a tudomásulvétel kifejezése.¹⁹²

A helyeslés határese a megelégedettség, a tetszés. *Je suis pour* a reklámyelvben vonatkozhat egy mosószerre.¹⁹³ Ilyen értelemben szerepel hirdetésekben a *Je n'ai rien à dire*; megfelel a magyar *Oké*-nak (ld. 28. l.): a beszélőnek nincsen semmi kifogása a dolog ellen, megfelelőnek tartja a készüléket, melyre nem lehet semmi panasz. Értelme szerint intenzívebb helyeslés, mint ahogy a jelentése mutatja (litotész). Ez áll fokozottan a *Plutôt oui*-ra; nem 'Inkább igen', hanem 'Nagyon is'.

A szótár fel kell, hogy hívja a figyelmet arra, hogy az eredetileg hozzájárulást kifejező kijelentéseknek lehet más funkciójuk is. A *Bon* lehet a magyar 'na' / 'na akkor'-nak megfelelő kijelentésbevezető modális partikula.¹⁹⁴ A *D'accord* jelezheti a megértést, az egyszerű tudomásulvételt, olyan esetekben, ahol a beszélőtől nem várnak hozzájárulást.¹⁹⁵

Előfordul a *D'accord* lezáró köszönési formaként is:

— Au revoir.

— *D'accord*.

(b) Ellenzés

Az ellenzés nyelvi gazdagsága és változatossága meghaladja az egyetértését. A segítségkérés elutasításának semleges formája — *Je regrette, je ne pourrais pas vous aider* — mellett állnak kétoldalt az udvariasnál udvariasabb és a durvábbnál durvább elutasító közhelyek. Egyfelől: *Vous me voyez désolé, mais je ne vois vraiment pas comment je pourrais vous être utile vraiment pas*. Másfelől: *Je n'ai pas que ça à faire*. Az elliptikus *Je regrette*-ben nyoma sincs a sajnálkozásnak: 'Ami engem illet, én nem értek ezzel egyet'.

A javaslat elvetésének semleges, de határozott formája: *Il n'en est pas question* (Erről szó sem lehet). Valamivel színesebb az *Où pensez vous* (Hova

¹⁹¹ „Suivez toujours le tramway”, mondja a hölgy a taxisofőrnek. Mire a sofőr: — *Je ne fais que ça, Madame*.

¹⁹² A vevő kicserélte a hibás konzerves dobozt és ezt bejelenti a pénztárnál. „Je viens de changer la boîte”. — *Voilà*, mondja a pénztárosnő.

¹⁹³ „Ariel liquide. Je suis pour” (plakát, 1988. október).

¹⁹⁴ *Bon, on y va* 'Na (akkor) mehetünk'. Eredetileg a másik fél indulási felhívására vagy ki nem mondott szándékára felelhetett.

¹⁹⁵ A buszvezető az utasnak: „Vous descendez à la prochaine.” A hölgy: *D'accord* (1987. január). — „Je regrette, ce vélo a été vendu.” A fiatal vevő: „Ah oui, *d'accord*.” (1985. november). — Pénélope a hűgának: „Maintenant qu'on est au lycée tu t'écrases, *d'accord*” (Most, hogy az iskolában vagyunk, most bújsz az egérlukba, ugye) (Claude Pinoteau: *La boum*, 1983).

gondol!), *Il manquerait plus que ça* (No még csak az hiányzik!), a meglepett felkiáltás, *En voilà une idée* (Micsoda ötlet)!? vagy a komolytalannak nyilvánítás drámai formája: a beszélő felteszi (formálisan), hogy a javaslattevő csak tréfált. *Vous plaisantez* (Tréfál!) / *C'est une blague* (Ez vicc akar lenni)? / *Tu en as de bonnes* (Jól adod!)/ *Mais tu te fous de moi?* (Hülyére veszel?). Erélyesebb az elutasítás, ha a beszélő kétségbe vonja a partner józan eszét vagy épelméjűségét. *Non, mais ça va pas (la tête)?*¹⁹⁶ (Elment az esze?). Utóbbi tipikus a szexuális közeledés elutasítása esetén. Még erőteljesebben: *Non, mais, vous êtes malade?!* (Megőrült?!). Ha a felkérést, javaslatot bizalmaskodónak érzi a beszélő: *Nous n'avons pas gardé les cochons ensemble que je sache* [Tudtommal nem őriztük együtt a disznókat].

A javaslat, tanács keresztezheti a beszélő eredeti terveit, elképzeléseit vagy jelenlegi helyzetét, többnyire valakivel való (számára kielégítő, előnyös) kapcsolatot: *De quoi je me mêle?!* (Mi közöd hozzá?) Ha a javasló egy harmadik személy ügyeibe avatkozik be (akivel a beszélő egyetért): *Eh bien ça le regarde* (Ez az ő dolga).

Nem prototipikus, de rekurrens a javaslat elvetésének egy komplexebb formája: *Je suis maso, mais pas à tel point* (Hajlamos vagyok a mazochizmusra, de ami sok, az sok).

Amikor valakinek jelenlegi tevékenységével vagy, általában, cselekedeteivel nem ért egyet a beszélő, ezt kifejezésre juttathatja közvetlen módon akár kijelentés, akár felszólítás formájában. A kijelentés lehet egyszerű ténymegállapítás, ha sejteti is, hogy a beszélő ezzel nem ért egyet: *C'est pas joli-joli* (Nem valami szép eljárás / ügy). *Ça n'arrange personne* (Ez nem megoldás). Egyértelműen, kifejtett formában tartalmazhatja az ellenkezést, és kifejezésre juttatja az ellenkezés fokát. *Je ne l'entends pas de cette oreille* ([Nem ilyen füllel hallom] Ezzel nem értek egyet). *Là je ne marche pas* ([Ebben nem követem] Ezzel nem értek egyet). *Ça ne peut pas durer comme ça* (Ez így nem mehet tovább). A mondat jelentésénél jóval erélyesebb a *Je ne suis pas d'accord* (Ezzel nem értek egyet) és a *Je n'apprécie pas* ([Ezt nem értékelem pozitíven] Ezt nem szeretem). A tilalom kategorikus jellege szövegszintre kerül a *Je ne le permets sous aucun prétexte / quoi qu'il arrive*-ban, és prozodikus eszközök támogatásával a felszólító mondatokban: *Ça suffit, arrête!* (Na elég volt, azonnal hagyd abba!), *Arrête tes conneries!* (Elég volt, ne hülyéskedj!).

Többnyire kevésbé élesek a kérdő formájú elutasítások. *Et puis quoi encore?* (Hát még mit nem?) A meglepődés dominál a *Qu'est-ce qui te prend?* (Mi lelt?)-ben;¹⁹⁷ a szemrehányás a *Vous vous fichez de moi?* ([Bolondját járhatja velem] Micsoda viccek ezek?)-ben.¹⁹⁸ Fenyegető a *Ça / Ce manège va*

¹⁹⁶ A zárójeles forma vulgárisabb.

¹⁹⁷ Christine François-nak, aki hajnali háromkor elkezd hegedülni (Yves Robert: *Le grand blond avec une chaussure noire*, 1972).

¹⁹⁸ A nő másfél órással késéssel érkezik, széles mosollyal.

encore durer longtemps? ([Még sokáig fog tartani?]) Meddig fog még kornyikálni / falat fúrni stb.)

Az indirekt letiltás másik formája az ironikus helyeslés vagy dicséret. *En voilà des conseils à donner à un jeune garçon!* ([Pont ilyen tanácsokat kell adni egy fiatal fiúnak] Szép kis tanácsokat adsz ennek a fiúnak).¹⁹⁹ *C'est malin!* ([Ez agyafúrt dolog volt] Ezt jól megcsináltad). Különösen éles a feszesen ejtett *Ça va* [ssa va]! ([Rendben van] Elég volt ebből!)²⁰⁰

Megfelelő hangerővel és hanglejtéssel nem kevésbé fenyegető a hagyományos udvariassági forma, a *Je vous en prie!*²⁰¹

Állásfoglalás a kijelentéssel kapcsolatban (de dicto)

Igyekeznünk kell megkülönböztetni a kijelentést mint nyelvi aktust — állásfoglalást, kommentárt, véleményt — a kijelentéstől függetlenül is létező ténytől, melyre a kijelentés utal; még ha tudjuk is, hogy ez az elhatárolás gyakran többé-kevésbé önkényes.

(a) Helyeslés

A francia kijelentéskészlet számos kifejezést kínál: *C'est vrai, C'est ça, D'accord, Tout à fait, Exactement, Voilà*²⁰² ... (ld. 26. l.). Jelentésük alig befolyásolja a használatukat. Ez nem áll a kevésbé tipikus *C'est un fait-re*.²⁰³ *Absolument* talán az egyértelmű helyeslés leggyakoribb formája.²⁰⁴ A tolmács Schmidt kancellár *Ja* válaszát *Absolument*-nal fordítja (1981. január).²⁰⁵ Hasonlóképpen *Absolument*-nal tolmácsolja a riporter az amerikai úrutazó „That's true again”-jét.

Mint minden gyakori helyzetmondattal, könnyen túllép eredeti jelentéskörén.

¹⁹⁹ Saturna Done Lopeznek, aki Saturna fiának a munka lealacsonyító voltáról beszél (Buñuel: *Tristana*, 1969).

²⁰⁰ Fiatall nő a férfinak, aki udvariasan helyet akar engedni neki, de valójában mindig útját állja.

²⁰¹ *I can't bear it*-et fordítja így a képaláírás Hitchcock *Alibi*-jében (1950).

²⁰² Az apa: — Tu ne veux pas embrasser ta belle-mère?

A fiú: — Oh non.

Az apa: — Ben, je te l'envoie pas.

A fiú: — Voilà.

(Louis Verneuil és Georges Berr: *Une sacrée famille*).

²⁰³ Ezzel fordítja a francia képfelirat az angol *It's obvious*-t (Hitchcock: *Le grand alibi*, 1950).

²⁰⁴ A 'detektívjelölt': Est-ce qu'il y a des traces [de la bagarre]? A játékvezető: *Absolument* (A *L'inspecteur mène l'enquête* televíziós játék keretében, 1981. április).

²⁰⁵ [Sie meinen] Das wir alle zu optimistisch waren? — Ja.

Rádiójáték keretében a jelölt a játékvezetőnek:

— Je suis heureux de vous saluer.

A játékvezető:

— *Absolument.*

(France Musique, 1981. szeptember).

Alig tehető fel, hogy a játékvezető szó szerint vette a köszönést, és lelkesen helyeselte, hogy a jelölt boldog, hogy megismerkedhet vele. Az adott helyzetben 'Magam is örvendek'-ként értelmezhető.

Közvetett, körülíró, enyhén ironikus helyeslés a *C'est pas moi qui vous dirais le contraire* ([Legkevésbé sem állítanám az ellenkezőjét] Én lennék az utolsó, aki 'nem'-et mondana); az együttérző *A qui le dites-vous?!²⁰⁶* retorikus kérdés. Ironikus litotész a valójában (az adott helyzetben) határozottan helyeslő *plutôt* 'inkább'.²⁰⁷ Lelkes egyetértést fejez ki az elliptikus *Mais comment!* ([De hogyan] De még mennyire!).

A helyeslés demotivált formájának tekinthető a szinte grammatikalizált automatikus helyeslés az angolban.²⁰⁸

(b) *Részleges helyeslés*

Elismerjük, hogy az elhangzott kijelentés nem tekinthető egyszerűen hamisnak, sőt rámutat valami lényegesre, de ezzel még nem mondtunk meg mindent: *C'est un peu ça / Il y a du vrai là-dedans / Il y en a de ça* ([Egy kicsit így van] Van benne valami). Ezzel egyenértékű a valamilyen állásfoglalásra vonatkozó *Ça se défend* ([Védhető] Nem bolondság). A *Je ne dis pas le contraire* ([Nem állítom az ellenkezőjét] Nem mondom, hogy nem) és elliptikus változata, a *J'te dis pas*, gyakran többet mond, messzebb megy a helyeslésben, mint ahogyan ezt a mondat jelentése alapján feltételeznénk: 'Ezzel voltaképpen egyetérték [de van valami, ami miatt nem tudok egyértelműen 'igen'-t mondani]'

Kevésbé pozitív a kijelentés feltételes elfogadása: *Bon, admettons* (Na jó, tegyük fel). Ennél is negatívabb az igazságérték jóindulathoz kötése: *Si (l')on veut / Si vous voulez* ([Ha úgy akarja] Mondjuk).²⁰⁹ A *Je ne demande qu'à*

²⁰⁶ A játékvezető a detektívjelöltnek, aki kétszer helyesen állapította meg, hogy ki volt a gyilkos, de harmadszor eltért eredeti javaslatától. Mire a játékvezető: — *C'est dramatique* ([Katasztrófa] Igazán nagy kár). A jelölt: *A qui le dites-vous?* ([Kinek mondja?] De mennyire!).

²⁰⁷ Natacha, az elegáns félvilági dáma, a nekiugró Jérôme-nak:

— Ne jouez pas à l'homme. Ça vous va pas.

Jérôme:

— Excusez-moi. J'étais ridicule.

Natacha:

— Plutôt.

²⁰⁸ „I am very found of your aunt. — I am sure you are” (Patrick Brion: *Le guet-apan*, Fr 3, 1989. június). — „There were very good reasons for that. — I suppose so” (Huxley: *Point and counter-point*).

²⁰⁹ Érdekes az akarás (kívánás) és mondás átfedése.

le croire ([Nagyon szeretném hinni] Bárcsak így lenne) feltételezi, hogy alig hisszük, amit állítólag hinni szeretnénk. Többnyire csak a jóhiszeműségünket, elfogulatlanságunkat kívánjuk bizonyítani. A *C'est à dire,...*-rel induló kijelentés sejteti, hogy a beszélő állásfoglalása negatív, de ezt nem akarja egyértelműen kifejezésre juttatni. A bevezető formulával időt nyer. A *c'est à dire* 'azaz' eleve önellentmondó, pontosabban a mondottakat részben vagy egészben visszavonó korrekció bevezetője.

(c) *Helytelenítés*

A beszélő nyíltan hamisnak, groteszknek nyilvánítja a kijelentést. *C'est pas du tout ça, C'est absurde, En voilà une idée* (Micsoda ötlet!). Semleges jellegű helytelenítés (önábrázoló) leszögezése: *Là, je ne suis pas d'accord* (Ebben nem értek egyet).

A partner tévedésének leszögezése lehet semleges: *Là, vous vous trompez* (Ebben téved). Bűnügyi filmekben különösen gyakori a *Là vous faites fausse route* ([Hamis nyomon jár] Ezt rosszul látja). Intenzívebb a *Mais vous n'y êtes pas (du tout)* ([Teljesen melléfogsz] Tévedsz, szó sincs erről), *Tu te fais des idées* (Képzeldösz), intenzívebb és familiárisabb a *Tu dis n'importe quoi* ([Akármit mondasz] Össze-vissza beszélsz),²¹⁰ *Tu es complètement à côté de la plaque* ([Célt tévesztettél] Teljesen félreérted a helyzetet), és ennek durvább változata, *Tu es complètement à côté de tes pompes* ([Teljesen félre, a cipőd mellé lépsz] Nem érted a helyzetet).

A hitetlenség enyhén közvetett kifejezése a *Première nouvelle* (Ezt most hallom először). Ennek előfeltevése, hogy ha ez igaz lenne, akkor már kellett volna tudnia róla. Mindig ironikus az *Ah ce qu'il faut entendre!* ([Mit nem kell az embernek hallania] Na de ilyet! / Nahát! / ccc), megfelel a német *Was du nicht sagst*-nak: a kijelentés túlságosan meglepő, semhogy igaz legyen. *Et quoi encore?!* ([Még mit?] Még mit nem?!): a kétségbe vont kijelentés a válasz jelentése szerint egy sorozat utolsó tagja, mely egyre valószínűtlenebb kijelentésekből áll. Az elliptikus *A d'autres* [Másoknak] implicit tartalma: 'Lehet, hogy ezt mások elhiszik, de nekem nem fogod beadni'. *Ezt mindenki mondhatja!*-nak nem felel meg kötött kijelentés a franciában;²¹¹ a beszélő szavahihetőségét vonja kétségbe. Pontosabban: a kijelentések igazságértékét általában: a puszta szó semmit se bizonyít. A beszélő szavahihetőségét erősebben vonja kétségbe az *Úgy éljen az a vén fejed*, második személybe áttett esküforma (eredeti: „Úgy éljen (úgy éljen a fejem), hogy ez igaz.” *Arrête tes conneries* ([Hagyd abba a hülyéskedést] Ne hülyéskedj már!).

A kétségbevonás közvetett, ironikus formája abból a feltevésből indul ki, hogy a beszélő maga sem hiszi, amit mond, hogy csak tréfál: *Vous n'y pensez*

²¹⁰ Az angol *What nonsense!* fordítása (Huxley: Point and counter-point, 43).

²¹¹ A magyar mondat a német *Das kann ein jeder sagen / behaupten*-t követi.

pas (Nem gondolja komolyan), *Vous voulez rire* ([Nevetni akar] Nem mondja komolyan), *Tu rigoles* (Viccelsz), *Vous vous moquez de moi* ([Tréfál velem] Ezt nem gondolja komolyan), *Toujours le mot pour rire* ([Mindig tréfálkozik] Jó vicc!), *Non, mais sans blague* ([Viccen kívül] Na ne viccelj!) *C'est pas le moment de plaisanter* ([Most nincs ideje a viccelésnek] Ne vicceljünk!) *Cette plaisanterie a assez duré* ([Elég hosszú ideig tartott a tréfa] Elég volt a tréfából). Kérdő formában: *Mais qu'est-ce que vous croyez* ([De mit hisz] De mi jut az eszébe!?), *Mais qu'est-ce que tu va chercher* ([De mit keresel?] De hogy jut ilyen az eszedbe?), *Mais qu'est-ce que tu racontes* (Mit mesélsz?!). A cáfoláshoz elegendő annak leszögezése, hogy ezt (csak) a másik állítja: *C'est toi qui le dis / C'est toi qui dis ça*.²¹²

Ironikus (túlzott) helyeslés: *Ça c'est la meilleure!* (Ez mindennek a teje!), *Vous en avez de bonnes* (Jó ötletei vannak). Megfelelő hanglejtéssel, mimikával élesen tagadó értelmet kaphat a *C'est ça!* ([Ez az] Egy fenét), *Ça y est* ([Megvan] Még csak az kéne!).

A *de dicto* tagadás formális is lehet. Retorikai figura a hozzátartozó vagy barát halálhírére elutasító *Je ne vous crois pas* [Nem hiszek magának], mely a *Je n'arrive pas le croire* (Nem tudom elhinni) drámai formája.

(d) Vita-formulák

Az elfogadás/elutasítás kerete a vita lehetne. Így talán nem indokolatlan, ha a felsorolt kijelentéseket a vita vázát alkotó helyzetmondatokkal egészítjük ki. (A feltételes mód itt arra utal, hogy a vita vázát alkotó kifejezéseknek kis töredékével rendelkezem csak.)

A vitát elindíthatja a helyzet tisztázására való törekvés: *Öntsünk tiszta vizet a pohárba — Tâchons de remettre les choses en place.*

A vitatkozó felek közös célja az igazság kiderítése. *Je veux que la vérité éclate* ([Azt akarom, hogy kirobbanjon az igazság] ..., hogy fény derüljön az igazságra). Ha ez megtörtént: *Qu'on n'en parle plus* ([Ne beszéljünk többet róla] A téma le van zárva).

A tisztázást megkönnyíti a felek jóhiszeműsége, hátsó gondolatok, rosszindulatú feltevések kiküszöbölése: *loin de moi l'idée / l'intention* (távol áll / legyen tőlem az a feltevés, hogy...).

A vitatkozó fél bármikor közbeléphet, és félbeszakíthatja vitapartnerét egy megfelelő formula segítségével. *Alors là, je t'arrête tout de suite*-tel ([Itt mindjárt megszakítlak] Álljunk csak meg, ez nincsen így) bármely percben félbeszakíthatjuk a javában érvelő partnert, hogy megcáfoljuk az utoljára elhangzott kijelentését. Vagy hogy felhívjuk figyelmét egy elhanyagolt körülményre, mely nem egyeztethető össze kifejtett nézeteivel: „Et la crise, *qu'est-ce que vous en faites?*” (És a válság, erre nem gondolt [azzal mit tesz?]).

²¹² Az igazságérték a személytől függ. Amit a másik mond, valószínűleg hamis, az első személy pozitív igazságértéket vonz (ld. 24. l.) „Mondd meg neki, hogy én mondtam”.

A felhozott körülmény bizonyító erejét hivatott kérdésessé tenni az *Et qu'est-ce que ça prouve?* ([Ez mit bizonyít?] Ez semmit se bizonyít.) Vagy/és: *Où voulez-vous en venir?* (Mit akar ezzel mondani?) A tanúvallomás hitelének gyengítésére szolgál a *C'est vite dit*.²¹³ Ha a tény tagadására nincs is lehetőség, csökkenteni lehet a szavak súlyát. A férj szeretné, ha felesége igazolná az alibijét. „Tu veux que je fasse du faux témoignage?” Mire a férj: — ‘Faux témoignage!’ *Toujours les grands mots* [mindjárt a nagy szavak].

Kérheti a vitatkozó, hogy a másik fél ne érje be célzásokkal, mondja ki nyíltan, mire gondol, bűnügyi filmekben, hogy mivel gyanúsítja, mivel vádolja a nyomozó. „*Mais dites-le!*”²¹⁴ vagy „Si tu me prends pour ... *tu n'as qu'à le dire*.”²¹⁵

Az ‘argumentatio ad hominem’ stratégiájához két helyzetmondattal is áll a vitatkozó felek rendelkezésére. Az ellenfelünk olyasmit mond, amit játszi könnyedséggel ellene fordíthatunk: *Je ne vous le fais pas dire* ([Ezt nem én mondtam Önnek] Örülök, hogy ezt éppen az Ön szájából halljuk). Az ellenfél döntő érveléssel szolgál önkéntelenül, mely aláássa jó pozícióját: *C'est ce que je voulais vous entendre dire* (Csak ezt akartam hallani), mondja kajánul a másik fél, mintha ő állította volna fel a csapdát, melybe beleesett az ellenfél.

A fordulatos, ötletes érvelést megkönnyítik az e célra készen álló klisék:

— Vous vous conduisez comme un imbécile (Úgy viselkedik, mint egy gyengeelméjű).

— Comme un ami (Mint egy jóbarát).

— *C'est ce que je voulais dire* (Ezt akartam mondani).

A lényeges közlés — aki minden áron bizonyítani akarja, hogy olyan ember, aki habozás nélkül kiáll a barátja mellett, bármit követ is el a barátja mások ellen vagy éppen ellene, az gyengeelméjű — kimondatlan. Kimondására nincs sem szükség, sem idő. A gyors, tömör odavágás kelti éppen a hallgatóban (vagy olvasóban) a pengék villanását.

Ha kiderül a megbeszélés során, hogy a két tanár homlokegyenest ellentétes módon értékeli egy diákot, a diákot védő tanár leszögezi: *Nous ne parlons pas de la même personne*.

A bizonygatás archaikus, meglehetősen paradoxális formája a *mérget vehetsz rá*. Furcsán hangzik második személyben az igazmondást bizonyító mérget. A kijelentés akkor értelmes, ha a beszélő kötelezi magát arra, hogy mérget

²¹³ A tanú azt állítja, hogy látta a vádlottat, amint este a kert körül ólalkodott.

²¹⁴ „Vous n'allez pas me soupçonner de l'avoir tué pour lui dérober 800 livres? *Mais dites-le!*” — A meggyilkolt bányász özvegye úgy érzi (nem ok nélkül), hogy a gyanúsítottak listáján szerepel. (Une balle de trop a Les cinq dernières minutes sorozatból, 1987).

²¹⁵ „Si tu me prends pour une call-girl, *tu n'as qu'à le dire!*” (Truffaut Domicile conjugale című filmjében).

vesz be, ha hamisnak bizonyul az állítása, ha ő vesz mérget rá. (Elterjedt második személyű változatában nem indokoltabb, mint a nem létező „Esküszöm a fejedre”, „Essen le a karod, ha csak ujjal is hozzáértem”.)

A szómágia egy másik alkalmazási lehetősége a hallottak hallatlanná tétele. *Je n'ai rien entendu! Je n'en veux rien savoir.*²¹⁶

Az érvek hatástalanságára nem egy helyzetmondat utal: *Va lui faire comprendre* (Beszélhetsz neki), *Tu parles à un mur* ([A falnak beszélsz] Akár a falnak beszélj / Falra hányt borsó / Lepereg róla).

Az ellentétek tompítására, elkenésére is szolgálnak helyzetmondatok. *Tes paroles dépassent ta pensée* ([Szavaid meghaladják a gondolatodat] Nem gondolod komolyan, amit mondasz). Halogatáshoz: *On verra ça* (Majd meglátjuk), *On en parlera* (Majd még beszélünk róla). A gyanakodó kérdést — „Mais pourquoi vous me demandez ça?” — elháríthatja az abszurd *Pour rien* ([Semmiért] Csak úgy), *Comme ça* (Csak úgy).

6. Érzelmekhez, attitűdökhöz kötött kijelentések

A helyzetmondatok egy részét nem tudjuk sem helyhez vagy alkalomhoz, sem párbeszéd típusokhoz kötni. A konstans elem a kijelentéseket kiváltó érzelm és attitűd. Az érzelemnyilvánítás a beszédcselekedetek egyik típusa. (Mint ilyen szerepel az érzelemnyilvánítás Martins-Baltar felosztásának II. csoportjában.) Helyesnek látszik ezért a szótárban az érzelmekhez és attitűdökhöz kötött kijelentéseknek önálló helyet biztosítani.

Az érzelmek és attitűdök megkülönböztetése a prozodiában vált szükségessé. Az érzelmek és attitűdök világosan elválnak mind kifejezőmódjukban, mind a kifejezett tartalmak struktúrájában; az érzelmek hangos kifejezése megelőzi jelfejlettség szempontjából az attitűdökét (erről ld. Fónagy 1989). A helyzetmondatok minden esetben a kettős tagoltság (jelek → jelemek) elvén és fogalmi gondolkodáson alapuló kijelentések. Funkcionális szempontból azonban különbséget tehetünk, Bühler jel-modelljének alapján, kifejező és felhívó jellegű kijelentések között. Az előbbi esetben érzelmkifejezésről, az utóbbiban attitűdök kifejezéséről beszélhetünk. A felkiáltások pusztán kifejező helyzetmondatok, jelentésük könnyen elhalványul. *Az istenit* nem idéz már emberfeletti hatalmakat. Az *A fene egye meg* gyakran jelentéssel nem bíró felkiáltással rövidül: *a ffene!* A megnyugtató attitűdre ez nem áll: *Pourquoi te mettre dans des états pareils?* ‘Ne izgasd fel magad, fiacskám!’

²¹⁶ A fiú, menetrenddel a kezében, megindokolja, hogy semmiképp sem érhetett volna előbb haza. Az apa: *Je n'en veux rien savoir!* ([Nem akarok tudni róla] Nem érdekel!) Lezárja a vitát: *Il n'y a pas à y revenir* ([Nem lehet visszatérni rá] Megmondtam és pontum).

Felkiáltások

Az expresszív helyzetmondatok zöme 'felkiáltás' (Kelemen 1970, Rosengren 1992). A helyzetmondatokat értelmük, funkciójuk szerint rendezzük el, jelentésüktől eltekintünk. Így eltekinthetünk attól is, hogy a kijelentésnek volt-e eredetileg jelentése (tartalmazott-e szótári jelentéssel bíró lexikális egységeket). Így a fellélegzést kifejező *Ouf*-ot és az *Enfin!*-t, *Je me sens mieux maintenant*-t, *Na végré*-t, *Kő esett le a szívemről*-t egyenértékűnek tekinthetjük. Az öröm különböző árnyalatait és különböző stílusárnyalatokat tükrözik: *Alléluia!* — *C'est fantastique!* — *C'est merveilleux!* — *Formidable!* — *C'est chic!* — *C'est chouette!* — *Génial!* Az érzelmi skála másik végén: *Quel désastre* — *Quelle horreur!* — *Quel gâchis!* — *Quelle tristesse!* — *C'est d'une tristesse!*

A 'káromkodás' szó különböző jellegű beszédaktusokat fed. Az egyik csoportba az agresszív indulatot levezető felkiáltások tartoznak. Az indulatot a kívánt cél elérését gátló körülmény váltja ki. Ez a tág meghatározás számos rokon, de egymással fel nem cserélhető kijelentésre áll: *Merde* — *Putain* — *Bordel* — *Oh la vache* — *Nom de Dieu* — *C'est con* — *Zut* — *Saloperie...* A *Merde* használati köre lényegesen tágabb, mint a *Saloperie*-é. Utóbbit az engedetlen tárgy váltja ki elsősorban. Prototipikus az elakadó cipzár, a begyulladni nem akaró motor. A megelevenített, megszemélyesített tárgy ellen fordul. A zavaró fordulat szinte gépiesen kiváltja a *Merde*-t vagy annak enyhébb változatát, a *zut*-öt. A kasszaúró mondhatja, amikor hallja, hogy megfordul a kulcs a zárban, mivel a tulajdonos mégsem víkendezik a barátnőjével. Vagy: tévedésből a felesége autókulcsát hozta magával. Egyik esetre sem alkalmazható a *Saloperie*, mivel egyik sem fogható fel mint a „tárgyak bosszúja”. A *Merde* gyakran a zavaró körülményt teremtő személy ellen irányul. „Mais *merde*, il aurait pu me téléphoner quand même!”; „Monsieur fait la fine bouche pour la nuit. Mais *merde*, c'est ta fille quand même!”²¹⁷ A *C'est con* kevésbé mérges, mint a *Merde*, érvényességi tartománya szűkebb. A zavaró körülményért vagy a beszélő maga felelős, tévedett a számításában (sok élelmiszert vásárolt árleszállítás előtt), vagy a véletlen (megérkeznek a nyaralóhelyre és zuhog az eső). Az elmulasztott alkalom a *C'est con* tipikus kiváltója. A *C'est dommage* lehetne fogalmi ekvivalense. A *C'est con* a tágabb jelentéskörű *Merde* értelmezője lehet: *Merde! C'est con!* Sem az ügyetlenkedés, sem a „tárgyak bosszúja” nem válthatja ki a *C'est con*-t. A *Nom de Dieu*, *Nom de nom!* érvényességi tartománya átfedi a *Merde*-ét és a *C'est con*-ét. Nem hirtelen düh váltja ki, hanem valamilyen bosszúság, a körülmények kedvezőtlen alakulása. A *Bordel* gyakran csapódik felszólító mondatokhoz, nyomatékos kölcsönöz a felszólításnak: „Taisez vous! *Bordel!*” Megörzött valamit a (második) jelentéséből, a 'rendetlenség, zürzavar'-ból (ld. *foutre le bordel*), s ezért gyakran

²¹⁷ Trois hommes et un couffin, francia film, 1985. Mindkét adatot Michel Martins-Baltar gyűjteménye alapján idézem. A más személyre irányuló *merde*-t gyakran vezeti be *Mais*.

lép fel, ha zavaros helyzet megszüntetéséről van szó. (Az idézett kijelentésben hangzavarra utal.) Az *Oh la vache* irányulhat személy ellen: az elvált feleség lecserélte a zárat. De még ebben az esetben is közvetlenül maga az engedetlen zár a felelős.

A felkiáltások értékét erősen módosíthatja a beszédallam, az ejtémód. Az *Oh la vache* elcsodálkozást, sőt csodálatot is kifejezhet. A fiúnak mégis sikerült előhívni a számítógépen az elveszettnek hitt programot. A levegős zöngéképzéssel és felsikló dallammal ejtett *Putain* [kurva]! megfelel a magyar 'Nahát!'-nak. A zárhangokat megnyújtva, szótagolva, mély hangfekvésben, egyenes dal-
lamvonallal a *Merde*-del egyenértékű.

A felsorolt káromkodások közül egyesek ismételhetők (egy szuszra többször mondhatók): *Zut-zut-zut*, *Nom de Dieu*, *nom de Dieu*. Ez nem áll a *Saloperie*-re, a *C'est con*-ra vagy az *Oh la vache*-ra.

Más személyre irányuló agresszív kijelentések

A káromkodások eredeti mágikus funkciójának, az ártásnak megfelelően jó részük egy jelenlévő vagy távollevő személy ellen irányul: életére tör, épségét veszélyezteti (*Crève* 'Dögölj meg!', *Que le diable l'emporte* 'Vigye el az ördög!' *Rosseb egye meg!*, *Akasszanak fel a neved napján!*, *Vakulj meg!*, *A holló vájja ki a szemed!*)²¹⁸

A káromkodás szövege nem határozza meg (egyértelműen) a helyzetet, melyre a kijelentés utal. Az *Úgy éljen az a vén fejed* a hitetlenség kifejezése (a kijelentés a fent említett 'elvetés, de dicto' rovatba tartozik).

A fenyegetésnek számos formája vált helyzetmondattá a szómágia körén kívül. Az alapforma az óhatatlanul bekövetkező megtorlásra való utalás. *Ça va vous coûter cher* [Sokba kerül még ez magának], *Még megkeserüli*. „Majd ellátom a baját annak az embernek!” Elliptikusabb formája: *C'est ce qu'on verra*, *Na majd meglátod!* Enyhébb, mert játékosabb az *On va voir ce qu'on va voir*. A fenyegetés óhajtó formája: *Azt szeretném én látni*. Az implikáció: az illető tízszer is meggondolja, mielőtt valóra váltaná a kifogásolt (tiltott) cselekedetét.

Felháborodás, felháborodott elutasítás: *Mit gondol ez az ember / Hogy mer ilyet még csak gondolni is?* A megfelelő francia kijelentés elliptikus: *Comment osez-vous?* a beszélő már maga se mondja ki (és ezzel eltörli), amit tilt. *Micsoda beszéd ez?!*, *Még neki áll feljebb!?* részben megfelel a *C'est encore lui qui ose parler* (ld. Eckhardt Sándor Magyar–francia szótár 1958). *Ça va pas?* 'Megbolondult?' *Hiányzik egy kereke?* (ld. 110. l.)²¹⁹

²¹⁸ A rontások széles, színes, meglepő elemekben gazdag skáláját nyújtották a Borsszem Jankóban 'Reb Ciceszbajszér' aktuális eseményekhez fűződő átkozódásai.

²¹⁹ A felháborodást tükröző kijelentések utalnak a felháborodással elvetett javaslatokra, kijelentésekre, melyek az elvetett *de facto* és *de dicto* kijelentések rovatában is szerepelhetnek. A szerkesztő ezeket elhagyhatja, utalva a fenti rovatra, vagy belenyugszik, a pedagógiai szempontot előnyben részesítve, a redundanciába.

Rovatot nyithatnánk a tipikus, rekurzív rendreutasításoknak, szemrehányásoknak, sokféleségük, helyzetfüggésük ellenére (vagy éppen erre való tekintettel). A franciában éles rendreutasítás a *Soyez poli* [Legyen udvarias]! Magyar megfelelője: *Micsoda hang ez? / Kikérem magamnak*. Leszögező: *Tenez-le pour dit* [Tekintse megmondottnak] — *Jól véssé az agyába / Ehhez tartsa magát*. A meg nem értést kifogásolja a *C'est comme ça que tu le prends*, részleges átfedéssel: *Szóval így állunk!* A partner nem veszi komolyan, amit mondunk: *Tu as beau rire / Tu peux rigoler* 'Hiába nevensz' — *Viccelni azt tudsz*. A partner ismételt baklövése után: *Tu n'en rate pas une* 'Megint sikerült elb...ni'. A kései órában becsöngetnek vagy telefonálnak: *Mais vous savez l'heure?* 'Tudja, hogy hány óra?' A helytelenítés (a mondat jelentése alapján nem sejtetően éles helytelenítés), az ironikus litotesz: *Je ne vous félicite pas* [Nem gratulálok] — *Na, gratulálok*. Lenéző helytelenítés: *C'est malin* (ld. 58. l.) Kárörömmel: *Ça l'apprendra* 'Ebből tanulhat'. Erőteljesebben, népiebben: *Megtanítom móresre*.

Cinikus, vállvonogató válasz helytelenítésre, moralizáló megjegyzésre: *Je vais me gêner / Je me gênerai* '[Majd zavartatom magam] Mit bánom én [hogy mit szólnak]'. *C'est pas ce qui m'aurait empêché de dormir* 'Ettől még nem lettek volna nyugtalan éjszakáim'.

A barátunkban, megbízhatónak vélt ismerősünkben csalódva: *Pas vous [Nem maga]!* — *Nem vártam volna*.

Más személyre irányuló pozitív kijelentések, felhívások

Nyugtató: *Ne vous mettez / Ne te mets pas pas dans un état pareil* [Ne hozd magad ilyen állapotba], a személy és a személlyel való kapcsolatunknak megfelelően: 'Nyugodjon meg, drágám', 'Ne izgasd fel magad, fiacskám!', 'Nyugalom, nyugalom', 'Nyugi, nyugi'. *Ne t'échauffe pas* 'Ne izgulj!'

Vigasztalás: *Il n'y a pas à en faire un drame* '[Nem kell belőle drámát csinálni] Nem kell dramatizálni!', *Több is veszett Mohácsnál*. Elkövetett hiba vagy enyhén traumatikus élmény után: *C'était pas bien méchant* 'Nem történt semmi baj' / 'Kár volt izgulni'. *Ce sont des choses qui arrivent* 'Ez bárkivel megtörténhetett volna'. — Megértéssel a másik nehézségeivel, nehéz sorsával kapcsolatban: *C'est pas drôle tous les jours* 'Ez nem tréfa' / 'Ezt nem könnyű elviselni' / 'Ez nem csekélység'.

Felajánlott segítség: *N'hésitez pas à m'appeler / à me prévenir* 'Hívjon fel / Szóljon habozás nélkül'. „Si tu as besoin de moi, tu sais où me trouver” 'Ha szükség van rám, tudod, hol találsz'. — *Il faut le dire* 'Csak szóljon [bármire van szüksége]', *Fallait le dire* '[Szólnod kellett volna] Miért nem szóltál?'.

A másik sikereinek, érdemeinek elismerése: *Tu étais magnifique* [Remek voltál] 'Remekül ment'. — *Je n'attendais pas moins de vous* [Nem vártam magától kevesebbet] 'Tudtam, hogy bízhatom magában'. Ismerősünk jutalmat, értékes ajándékot kap. *On se moque pas de toi* [Nem gúnyolódnak veled] 'Nagyra tartanak'.

Bele sem merek menni a szeretet és gyengédség verbális megnyilvánulásainak rendezésébe. Emlékeztetnék a kisgyerekeknek szóló közhelyekre: *Jaj de aranyos — Hogy lehet egy gyerek ilyen aranyos — Jaj te mindjárt megeszlek* (Karinthy: Gögicse).

A saját személyre irányuló (felhívó) kijelentések

A költelezettséget vállaló mágikus erejű esküre vezethetők vissza az elkötelező (commissive) beszédcselekedetek. A mágikus formulához, ezen belül az ártáshoz állnak közel az olyan kijelentések, mint a magyar *Száradjon le a kezem, ha... , Hát itt dögöljek meg, ha / ha nem...*

A nyugtatás tárgya is lehet maga az alany, a beszélő. *Mais ne nous emballons pas* [De el ne kapjon a hév] ‘Csak nyugalom, hidegvér’.

A védekezésnek talán legáltalánosabb formája: *On fait pas toujours ce qu'on veut* [Az ember nem teszi mindig azt, amit akar] ‘Nem rajtam múlik’. Specifikusabb a felelősségnek a mesterségre való áthárítása: *C'est le métier qui veut ça* [A mesterség akarja így] ‘Ez már ilyen mesterség. Nem vagyok a magam ura’.

Önbiztatás nehézség esetén, többszörös eredménytelen nekikezdés után: *Décidément!* (ld. 26. l.) / *J'y arriverai*. A rádió vagy televízió riportere mondja rendszeresen, ha bakizik. A nem hivatásos bakizó önkritikusabb lehet: *Il n'y a que moi à faire ça* [Ilyet csak én teszek] ‘Na itt van megint, ez az én formám’.

A szemrehányás vagy dicséret elhárítása: *Je n'y suis pour rien* ‘Nem az én hibám / Nem az én érdemem’ / ‘Nem volt benne semmi részem’. — Narcisztikus reakció: *Van itt ész*. Szerényebb változat: *Je ne suis pas mécontent de moi* ‘Meg vagyok magammal elégedve’.

Kínos hír elhárítása, így halálhíre: *Je ne vous crois pas* [Nem hiszem] ‘Nem tudom elhinni / Lehetetlen’ (ld. elutasítás, *de dicto*, 114. l.). *On ne croit pas à ses oreilles* ‘Az ember nem hisz a fülének’ / ‘Az embernek megáll az esze’.

Csodálkozás meglepő hír hallatán: *A ce point-là* [Ennyire]? ‘Ne mondja! Tényleg?’

Óvatosság, habozás: *Il faut que je me méfie / Il faut que je fasse gaffe* ‘Vigyázni kell’ / ‘Óvatosan, csak óvatosan’.

Mindezzel távolról sem merítettük ki az érzelmekhez, attitűdökhöz fűződő kötött kijelentéseket. Nem kerültek szóba olyan alapvető helyzetmondattgenerátorok, mint a tetszés/nem tetszés, a vágyakozás, törekvés, a gyűlölet, a megvetés, a gúny, a kacérság, a szégyen. Segítségünkre lesz az érzelmek osztályozásának két évezredes irodalma Arisztotelésztől napjainkig.²²⁰

²²⁰ Ld. Gardiner–Metcalf–Beebe-Center (1937), Knapp (1963).

7. További kérdések

Tegyük fel, hogy sikerült felvázolni a helyzethálózatot, mely lehetővé teszi a helyzetmondatok elrendezését. Ebben a szerencsés esetben felmerülnek a címszavak megszerkesztésével kapcsolatos hagyományos és újszerű problémák.

Szemantikai kérdések

A **lexikális** komponens címszavainak jó része tartalmaz helyzetmondatokat, és ezekkel kapcsolatban utalnia kell a helyzetszótár megfelelő fejezeteire. Így az **ALLER** címszó a **köszönések** fejezetére (*Allez, à demain*); a **vita** fejezetben szereplő meggyőzésre („*Allez, ne soyez pas si têtu!*”), **felszólító** beszédaktusokra (*Allez, ouste!*), a +/- **egyértés** fejezetre (a pozitív és negatív *Ça va!*-ra, a gyakran szeretetteljes „*Gros bête, va!*”-ra való tekintettel), esetleg a gorombaságokat tartalmazó +/- **udvariasság** fejezetre („*Va chez les Grecs*”). Kívánatos lenne, hogy a **BIZTOSAN** (48. l.), **TUDTOMMAL** (29. l.) utalhasson a létrehozandó **metakijelentések** fejezetre.

Eldöntendő, hogy feltüntetjük-e a kötött kijelentéseinek értéke mellett a kijelentések jelentését. Így a tárgyi helyeslések (de re) között szereplő, az *oké*-nak megfelelő *Je n'ai rien à dire*-ét (ld. 109. l.), vagy ezt a kétnyelvű szótárakra bízunk.

Kifejezésre kell juttatnunk a helyzetmondatok **poliszemiáját** (ld. 32–33. l.). Az alapjelentés ezúttal az alaphelyzetnek felel meg, melyből levezethetők a partikuláris helyzetek. A címszó kibontakoztatja a helyzetmondat tartalmát alkotó helyzetstruktúrát, ahogyan a szótár kibontakoztatja az egyes szavak jelentésszerkezetét (Telegdi 1977: 57–59).

Utalni kell a **szinonim** (ld. 25. l.) és **homonim** (ld. 27. l.) kijelentésekre, jelezve az alapnyelvi és a neki megfelelő célnyelvi kijelentések *illokúciós erejét* (intenzitását) és *stílusértékét*.²²¹ A homonimák közt kiemelt szerepet játszanak az azonos szövegű ironikus kijelentések.²²² Amennyiben a ‘megfelelő’ célnyelvi kijelentés(ek) használati köre nem fedi teljesen a magyar kijelentését — s ezek az esetek igen gyakoriak lesznek —, vagy ha a magyar és a francia kijelentés stílusértéke nem azonos, fel kell hívni a figyelmet az eltérésekre.²²³

²²¹ A célnyelvi alapkijelentés variánsai — *Occupe-toi de tes affaires* (semleges) / *Occupe-toi de tes oignons* (bizalmas) / *Occupe toi de tes fesses* (durva) stb. — akkor is utalni kellene, ha az alapnyelvi kijelentés — *Törődj a saját dolgoddal* — nem rendelkezik azonos értékű változatokkal.

²²² Előfordulhat, hogy az alapnyelvi ironikus kijelentésnek ‘megfelelő’ magyar kijelentés nem ironikus vagy kevésbé az. Valaki ügyetlen mozdulattal lelök egy tárgyat és felkelti a kisbabát vagy az ört: *Ça y est, c'est gagné* ironikusabb, élelenebb, élesebb, mint a magyar *Na tessék* vagy a *Nem tudsz vigyázni?* A stílári eltéréseket jelezni kell.

²²³ A francia–magyar, magyar–francia helyzetszótár második, harmadik kiadásában helyet kaphatna egy ‘Ironikus beszéd’ fejezet, különös tekintettel a francia ironikus kijelentés-kincs gazdagságára, nem is szólva az ironikus beszéd nyelvi, és nyelveken túli formáinak, tenden-

Gondosan fel kellene tüntetni a helyzetmondatok — vagy azok elemeinek — társadalmi konnotációját. A *vous m'en direz des nouvelles* mint kínálási-forma, a kínálásra felelő *C'est pas de refus* kispolgári miliőt evokál (ld. 102. l.); akárcsak a *comme qui dirait* mint fokozás, 'hiszen szinte...' jelentéssel („Si je le connais, je l'ai vu naître, comme qui dirait”, 20. l.). Jelezni kell, hogy az előrevetett *même que* („Même que ça m'a frappé”) 'jobb körökben' nem használatos. Az *oublie-moi* durva vagy kamaszos, talán a „szállj le rólam”-mal azonos értékű. — Meg kell határozni, ki mondhatja kinek a kijelentést, figyelembe véve a partnerek korát, nemét, társadalmi helyzetét, foglalkozását. Erre nemcsak a köszönéseknél és udvariassági formáknál van szükség. Ha az orvos mondja le a randevút, az *il a annulé la séance* a helyzethez mért kifejezés. Ha a páciens a lemondó fél, akkor az *il s'est excusé* a megfelelő formula.

A helyzetszótár strukturális előnye, hogy az alapnyelvi vagy célnyelvi **üres helyek** (zérusok) nem okoznak semmi nehézséget. Az alapnyelvi kijelentés utal a célnyelvi hiányra, miután az alapnyelvi kijelentés szerepkörét és stílusértékét meghatározta a szótár. Ugyanakkor: ha a célnyelvben kijelentés kötődik olyan helyzethez, mely az alapnyelvben meghatározatlan ezen a nyelvi szinten, 'felvesszük' a helyzetet, meghatározzuk kötetlen kijelentések segítségével.

Hangtani vonatkozások

A helyzetszótár, bármilyen formában valósul meg, szoros kapcsolatban áll a grammatika lexikális, szintaktikai és fonetikai komponensével. A fonetikai komponens, ezen belül a prozódia mutatja be a helyzetmondatok fonetikai kötöttségeinek keretét: így amikor az expresszív nyomatékeltolódás más eseteivel hozza összefüggésbe az *Ez nem i-gaz* kijelentést. Utal a nyomaték megkülönböztető funkciójára: „Véletlenül vesztett” vs. „Véletlenül **vesztett**” (29. l.) A kötött dallamképletek (dallamklisék) fejezetében elemzi a szótár azokat a helyzetmondatokat, melyek egyúttal dallamklisék, mint a francia *En voilà une idée* vagy a *Mais non. Pourquoi* (19. l.). Kötött dallam jellemzi a *Si*-vel bevezetett elliptikus óhajtó mondatokat, és az ezeknek megfelelő magyar kijelentéseket (*Ó, ha ott lehetnék!*) Célszerű lenne ilyen esetekben a kötött dallamot kottával érzékeltetni.

Nyelvtani vonatkozások

Keresztutalások segítségével mutathatjuk ki a kötött kijelentések **grammatikai** sajátosságait: az elliptikus szerkezetek (21. l., 60. l.), anaforák (48. l.) és a grammatikai metaforák (áttételek: 18. l., 53. l.) és más szabálysértések gyakoriságát a helyzetmondatokban. Ugyanakkor a szintaktikai komponenst

ciáinak szemiotikai és lélektani érdekére. Mintául szolgálhatnak a metafora szintaxisával és szemantikájával foglalkozó tanulmányok. Az ironikus kifejezésekkel kapcsolatban is felvethető: honnan erednek, azaz milyen típusú helyzetek váltják ki az iróniát? Milyen nyelvi formákat kölcsönöznek leggyakrabban?

árnyaltabbá, érzékenyebbé, konkrétabbá teszi, ha számol a kötött kijelentésekben felbukkanó szintaktikai neologizmusokkal. Így tudomást vesz arról, hogy a tranzitív QUITTER ige a telefonbeszélgetések egyik fázisában tárgy nélkül áll (*Ne quittez pas!*). A visszaható névmás törlése felszólító mondatokban (*Dépêche! < Dépêche-toi!*) helyzethez (sürgetés, bizalmas stílus) és szavakhoz kötött (*se dépêcher, se grouiller*). A lexikon is, a szintaxis is utalhat a névmásokkal kapcsolatos kijelentésekhez kötött sajátosságokra: a mutató névmás a személyes névmás helyére léphet megszólításokban (*Ces Messieurs, ...*), az első személy helyettesítheti egyes kötött kijelentésekben a második személyt (18. l.). Egyelőre a háziállatok megszólításához kötött a határozott névelő alkalmazása (étel kínálásakor: „Tiens le chat!”).

Ezeket a korlátokat nem tekinthetjük véglegeseknek. A tárgyias igék tárgyvesztése prototipikus az *aimer*-t, *connaître*-t tartalmazó helyzetmondatokban. De jelentéskategóriánk terjed az utóbbi évtizedek folyamán (ld. 59. l.). Fülünk hallatára alakulnak ki kötött kijelentések nyomán szintaktikai–szemantikai szabályok a *Si*-vel bevezetett elliptikus feltételes alárendelt tagmondatokból. Ezek a szabályok fokozatosan feleslegessé, majd lehetetlenné teszik az eltörölt főmondat rekonstrukcióját (ld. 60. l.).

A szintaktikai komponens lenne hivatott meghatározni a **módcseré** (kijelentő > kérdő, felszólító > kérdő, ld. 30. l.; tagadás > állítás, ld. 31. l.) lehetőségeit, korlátait, a szöveghez kötöttség fokát. Az alapnyelvi rész kijelentésenként, kijelentéstípusonként feltünteteti, milyen esetekben változik a kijelentés modalitása a célnyelvben, kötelező-e ez a változás (*C'est bientôt fini?* → *Nem hagyod abba?*; *Fallait dire avant* → *Most mondod?*) vagy fakultatív (*Legyen szíves* → *Soyez gentil / Vous êtes gentil*; *Ça te regarde?* → *Mi közöd hozzá?* / *Semmi közöd hozzá*).

A keresztutalások nyomán a szótárhasználó szabadabban sétál a nyelvi 'időtérben'. A **dinamikus szinkronia** a helyzetszótár ideális és természetes kerete. Világosan mutatja ezt a rögződés és változás szoros kapcsolata; a lexikális és grammatikai változást elindító kijelentés-metafora (ld. 53–55. l.).

Tanulságos lenne fejezetbe foglalni a **modális partikulákat**: szavakat (*biztosan, szépen* ld. 64. l.; *déjà, quand même* ld. 60. l.), mondatokat (*Tu peux le dire* 'Igazán', *Si vous voulez* 'Talán', *Qu'est-ce que tu veux* 'Hát'). A rendszerezés és kontrasztív analízis segítségével világosabbá válna, milyen szófajok, milyen jellegű kijelentések hajlamosak erre a funkcionális regresszióra (63–65. l.).

Fokozás

Az enyhítés (hedging) és a fokozás kijelentésekhez kötött formáival is foglalkozhatna összefoglaló fejezetben a jövő szótár. A **fokozás** főbb típusaira hoznék néhány példát. Nem érdektelen nyelvlélektani szempontból a fokozóvá színtelenedett minősítők között a franciában, akárcsak a magyarban és számos más nyelvben gyakori, negatív eredetű, de pozitívvá vált minősítő: „*vachement* intelligent (állatian [tehénszerűen] intelligens, *marha* intelligens)”,

„*cruellement* bon ([kegyetlenül jó], *borzasztó / irtó / rém* jó), az angol „*terribly nice* (*rém* csinos)” és „*terrific* ([rémes] remek)”, a német „*furchtbar schön* (*borzasztó* szép)”, „*ich hab' ihn schrecklich lieb* (*borzasztóan* szeretem)”. Ez a tendencia többféleképpen értelmezhető. A borzalom, a rémület intenzívebb, megragadóbb (sokkszerűbb) élmény. A paradoxális, önellentmondó igei szerkezet váratlan, mellbevágó. A pszichoanalitikus elmélet keretében a két alapszót, az erotikus és agresszív ösztönök gyakori (rendszeres) keveredésére gondolhatnánk.

Az érzelmi kapcsolatok eredendő ambivalenciája indokolja a kedveskedő negatív értékeléseket (*te (kis) csibész, te lóköttő, te undok* [szerelmi kapcsolatban]).

Paralingvális az ismétlés fokozó jellege. A szótárunkat közelebről érintik a lehetséges eltérések. Mi ismételhető és mi nem? „*Je t'envoie un gros-gros bizou*”. A magyarban is reiterálható a *nagy*: „Láttam egy *nagy-nagy* halom papirost”. Ennek ellenére nem lenne ideális megoldás szó szerint fordítani a francia mondatot (*„Küldök egy nagy-nagy csókot”). Ritkábban fokozzuk ismétléssel a kicsit, a gyengét (**petit-petit* helyett: *tout petit*): nem ikonikus ismétléssel ábrázolni a csökkenést. A magyarban ennek ellenére gyakoriak a ‘kicsi’-t jelentő ikerszók: *ici-pici, iciri-piciri* (ahol az *i* szimbolikája enyhíti a szemantikai vétséget). Jelezni kéne ebben a fejezetben és a megfelelő címszavakban, mikor vihető át a reduplikáció a célnyelvbe. „*C'est peut-être pas joli-joli, mais...*” → *„Ez talán nem csinos-csinos, de...” Az ismétlés lehet csökkentő hatású: *Bon, bon* inkább kelletlen hozzájárulás ‘Na jó, legyen’ a béke kedvéért. A magyar *Jó, jó* sem lelkes helyeslés.

A kiemelés hagyományos nyelvi formája a fokozás. A nem fokozható (nem skaláris) jelenségekre alkalmazva előregyártott tréfa lehet:

- *Il est mort?* — kérdezi a késve érkező ügyvéd.
- *Il n'y a plus mort* [A lehető legholtabb] — feleli a detektív.
(Film a Maigret-sorozatból).

Paralingvális a felsőfok mint objektív összehasonlítást nem igénylő alakzat, *hiperbola*. A mesevilág nem ismer jóformán mást csak felsőfokot, szélsőértékeket. Ilyen a gyerek univerzuma is, aki, mint Alice Csodaországban, mindent új szemmel, szinte először lát, és így nem láthatott más szebbet, nagyobbat, gonoszabbat.²²⁴ Ezt a szemléletet tükrözik különféle módon a hiperbolikus helyzetmondatok is. *La vente du siècle*-ben birtokos szerkezet fejezi ki a felsőfokot: a jelen század univerzumában ez az egyetlen adás-vételi szerződés,

²²⁴ „It is the most curious thing I ever saw in my life!” (Through the looking glass, 91). — Ezt a ‘szélsőségességet’ mutatják a lélektani kísérletek is. A felnőtt egy sorozatból (sor kocka, sor karika) a középsőt választja, a gyerek a szélsőt. Hermann Imre, aki a kísérleteket végezte, ‘Randbevorzugung’-nak nevezi és az ösztönök centrifugális természetére vezeti vissza a szélsőségességet (1923). A 17–18. század levélíróiának feltűnő stílussajátsága a permanens felsőfok.

a többi eltörpül mellette. „*Il n'a pas eu de mots assez dur, pour fustiger la pièce*”. Ez esetben nem éri be a beszélő a nyelv univerzumában létező legelőbb kifejezésekkel, a szélsőértékek is elégtelenek. „*Le mec qui va me faire bouffer des champignons, n'est pas encore né*”.²²⁵ Az univerzumban jelenleg élő férfiak között a leghatalmasabb sem lenne képes erre. *Je ne le ferais pour rien au monde* ‘Ezt nem tenném semmiért a világon’. A legértékesebb sem elég értékes ehhez. „*On pensait à tout, mais pas à ça*”.²²⁶ Gyakori a forma ironikus kifordítása: „*En coq Gaulois déplumé, on ne pourrait pas faire mieux*”.²²⁷ Nincsen senki a világon, aki kopasztottságban túltenne a gall kakason, pontosabban: kopasztott-gall-kakasságban túltenne rajta. Más, lényegében analóg struktúrával: „*Elle fait rien que des bêtises*”. Valamennyi cselekedete közül egyetlen sem akad, amelyik ne lett volna számárság.

„*Il n'est pas possible d'écrire des choses aussi cons.*” Nincsen és nem is lehet olyan világ, melyben ilyen hülyeségeket írna valaki. Egy ellentétes irányú hiperbola: *Je ne connais que lui* (ld. 49. l.). Vagyis: ‘az általam ismert emberek univerzumában minden egyes ember vele azonos’.²²⁸ — „*Femme célèbre, s'il en fût*”. A hiperbolikus szerkezet nemigen óvatosan jár el. Nem teszi fel eleve, hogy vannak híres emberek. Ha lenne vagy lett volna ilyen univerzum, abban kitüntetett helyet foglalna el az illető személy. A szerkezet (érzéki vagy szellemi) tárgyak kiemelésére is alkalmazható. Szubjektív jellegű, erősen egocentrikus, nárcisztikus a *Si ce n'est pas un/une FŐNÉV alors je ne m'y connais pas*.²²⁹ ‘Ha ez nem ... akkor nem értek hozzá’. A beszélő csalhatatlanságából indul ki, vagy legalábbis abból, hogy az adott tárgykörben nem tévedhet.²³⁰ Szerényebb, objektívebb a negatív igazságértéknek abszurd feltételhez való kötése a magyar „Ha ez nem *p*, akkor megeszem a kalapom / akkor Pista legyen a nevem.” Egyértelmű a kiemelés nárcisztikus jellege a „*C'est moi qui vous le dis*”-ben (24. l.) — A népmese a szó szoros értelmében *túloz*, amikor a szám-

²²⁵ Ezt mondja Morvandieu felügyelő Bertrand Blier *Buffet froid* című filmjében (1979).

²²⁶ A riporter beszámol a túsról, akinek gyereke született a fogságban (TF 1, 1987. december).

²²⁷ A televízió hírmagyarázója a francia csapat vereségével kapcsolatban (1987?).

²²⁸ A kiválóságot térben érzékelteti a mindenek *felett* állás, a fölülmúlás. Ezt a funkciót tölti be a német *über* mint határozó és mint igekötő. „Deutschland, Deutschland über Alles”, minden lehetséges létező dolog közt a legfontosabb, mindenek felett áll a haza, Németország. Ez, némi előítélettel, úgy is értelmezhető, hogy a németek saját országukat minden más ország fölé helyezik: szerintük Németország első helyet foglal el az országok univerzumában; a *fel*, *főlé* lexemák eredetéből kündulva: az országok *feje*. Az *über* igekötő egyik alapfunkciója a fokozás volt (középfelnémet *über-hêr* ‘überaus gewaltig’).

²²⁹ „*Si ce n'est pas une entrave, alors je ne m'y connais pas*”, mondta televíziós beszélgetés folyamán Chaban Delmas (1983. december).

²³⁰ Elvben bármely főnév behelyettesíthető a keretbe, feltéve, hogy valaki kétségbe vonta a szóban forgó tárgynak ezt a kvalifikációját. A kétségbevonás kevésbé valószínű a fű, az ablak esetében, mintha valamilyen cselekedet sikerességét vagy morális értékét kell megítélni. „*Si ce n'est pas une bonne affaire / un succès / un four / une vacherie, alors je ne m'y connais pas*”.

bajjövő jelenségek körén túl viszi a kiemelt tárgyat: „A napra lehetett nézni, de Tündér Ilonára nem.” Kívül esik a szemmel elviselhető fényes tárgyak körén.

Leplezettebb a szélsőérték kifejezése az *un de ces* szerkezetek alkalmazásakor. „Elle lui jettait *un de ces regards* (Micsoda pillantást vetett rá!)”. „J'ai *une de ces faims*”, a magyarban esetleg: „Ritka éhes [inkább: csuda] éhes vagyok.”²³¹ Ritka vagy szinte csoda az ilyen intenzív éhség. „Je viens de prendre *un de ces savons!*” A beszélő igen alapos fejmosást kapott (*savon* 'szappan', de 'letolás, fejmosás' is). A szerkezet csak annyit mond, hogy ez egyike volt a fejmosásoknak. Az ellipszist kitöltő hanglejtés azonban nem hagy kétséget afelől, hogy ez a 'letolás' a letolások, fejmosások univerzumában kitüntetett helyet foglal el. Ez az értelmezés, azt hiszem, a még elliptikusabb *C'est d'un / Il est d'un* („*C'est d'un compliqué!*”) szerkezetre is vonatkoztatható.

Nem értelmezhető ebben a fogalmi keretben az „Ah *ce qu'il est beau!*”, „*Ce qu'elle* pouvait l'aimer!” szerkezet, ahol a hanglejtéssel támogatott gesztus, a mutató (‘No nézd csak...!’) emeli ki az állítmányt. A mutató névmás elmaradtával a hanglejtés alakítja át emfatikus, hiperbolikus felkiáltássá az elliptikus függő kérdést: „*Qu'il est beau!* (Jaj de szép!)” vagy a retorikus kérdést: „*Quelle* honte (Micsoda szégyen!)” Ehhez a metamorfózishoz hasonlítható az elliptikus feltételes alárendelt mondat figyelemfelhívó jellege („*Si je suis content!*” ld. 60. l.). A kijelentés értelmét tekintve elliptikus a főmondattal rendelkező „Regarde, *si ça tombe!* [la pluie]”, „Regarde celle là, *si elle est belle!*” A *regarde* a gesztus funkcióját látja csak el, független az alárendelt mondatától, nincsen feltételhez kötve.

A mesevilágnak egy másik aspektusát idézi a vágy és a vágy teljesülése közt eltelt időt végletesen csökkentő, az időt felfüggesztő, készséget kifejező helyzetmondat. *C'est comme si c'était fait* (Mintha már meg is történt volna)! *C'est comme s'ils y étaient déjà* (Mintha már itt is lennének) (ld. 49. l.). A 'Hipp-hopp, ott legyek, ahol akarok' varázsszöveget alkalmazza köznapi helyzetben és hasznosítja mások számára a beszélő.

Metaforikus kijelentésátvitelen (ld. 53. l.) alapul a fiatalok beszédében gyakorivá váló fokozás: „Il est MELLÉKNÉV, *mais grave!*” Az eredetileg testi vagy lelki betegségre vagy balesetre, természeti csapásra utal *c'est grave*-ot alkalmazza más helyzetekben: „Il est con, *mais grave!* [Hülye, de súlyosan]”. Az átvitelt indokoló implicit kijelentés: „Olyan hülye, hogy ez már beteges, ez természeti csapás”.²³²

Hogyan értelmezhető a fokozó, kiemelő tautológia? *Ami szép, az szép. Ami igaz, az igaz* (ld. 39. l.). „*Pour être facile, c'est facile* (Ami könnyű, az

²³¹ Egy amerikai krimiben elhangzó „I'll make you a wonder of a hamburger”-nek megfelelő francia felirat: „Je vais vous faire *un de ces hamburgers!*”

²³² Az „Il est con, mais grave” prototipikus. „Il est grave” mondja egy fiatal lány (egyetemi hallgató), összevonva az „Il est con, mais grave”-ot, 'Il est très con' értelemben.

könnyű).” „Ça, pour apprécier, ils ont apprécié (Értékelni értékelték)!” A formula megfelel az ismétléssel kiemelés kívánalmának. De ennél többre képes. Önmagára vonatkoztatja a tárgyat, kielégíti a *redditio* retorikai alakzatát. A *redditio* emblémája a saját farkába harapó áspiskígyó az alkimista irodalomban. A kijelentés visszakanyarodik saját kezdetéhez. A visszacsatolt, rövidre zárt kijelentés elvben szüntelenül ismétlődik, fokozódik. Lehet, hogy ezáltal válik a tautológia a kiemelés eszközévé. Lehet, hogy másért, vagy ezért és másért. A szótárnak nem kell erre a kérdésre felelnie. Meg kell határozni viszont, hogy mi a tautologikus kiemelés lexikális határa, és hogy a forrásnyelv tautologikus helyzetmondata átvihető-e a célnyelvbe.

Nyelvlélektani szempontból nem érdektelen, hogy a fokozás bizonyos esetekben gyengít: *Sok minden* kevesebb, mint *minden*. A *Je t'aime bien* halványabb, mint a *Je t'aime*. A szótárnak ezeket az eseteket is fel kell tüntetnie a megfelelő címszavakban, és felhívhatja rájuk a figyelmet a fokozás eszközeiről szólva.

A közhelyek helye

A **közhelyeknek**, előregyártott **tréfák**nak nem érdemes fejezetet szentelni. Feleslegesen sok helyet foglalna el és kevés gyakorlati előnnyel járna. Flaubert különben is megelőzött volna minket, amikor közhelyszótárral egészítette ki a Bouvard et Pécuchet-t, melynek főhőse a közhely. A közhelyek, tréfák csak mint helyzetmondatok érdekelnek. Ennek megfelelően az adott helyzetek rovatában kell szerepelniük.²³³ Így a kínos helyzetek rovatán belül szerepelnének az ilyen (komikus, tragikus, tragikomikus) helyzetbe került partnert vizsgáztató kötött kijelentések: *Ce sont des choses qui arrivent* 'Ez mindenkivel megtörténhet' — *Tu n'est pas le premier à qui ça arrive* [Nem te vagy az első, akivel ez történik] — *Il faut se faire une raison* 'Bele kell nyugodni' — *Il n'y a pas de mal à ça* 'Nem olyan nagy baj' — *La vie c'est la vie* 'Ilyen az élet'. Üzemzavarral kapcsolatos reakciók közt szerepelhet az ironikus *On n'arrête pas le progrès* [Nem lehet a fejlődést megállítani] 'Szép dolog a technika'. A 'Vita' rovatban szerepelhet a sértő megjegyzésre adandó sértő választ előkészítő *Confidence pour confidence*,... [Vallomásért vallomást]. A '+/- Helyeslés (de re)' rovatban szerepel '+' előjellel a megengedő *Mais tous les goûts sont dans la nature* [Minden ízlésnek helye van a természetben] 'Ahány ház, annyi szokás'. A 'Szülői intelmek' rovatban kaphat helyet a *Rien n'est impossible, il suffit de vouloir* [Semmi se lehetetlen, elég akarni] 'Nincsen lehetetlen. Csak akarni kell'; vagy az *Ayez donc des enfants!* [Legyenek az embernek gyerekei] 'Így legyenek gyerekei az embernek!' az egyik vagy másik gyerek (vélt vagy tényleges) hálátlanságával kapcsolatban. A 'Gyász' rovatba kerül a halálhírré reagáló közhely: *Ce sont toujours les meilleurs qui s'en vont* [Mindig a leg-

233 Ld. erről Herschberg-Pierrot (1980).

jobbakk mennek el].²³⁴ A 'Tervek' rovatban szerepelhetne a többnyire ironikus célzattal mondott *Il n'est jamais trop tard pour bien faire* [Soha sem késő jól tenni], ha a beszélő valamilyen elítélendő cselekedetre szánja rá magát.²³⁵

Kopulák

A helyzetszótárnak kellene tárolnia a latin *est*-nek megfelelő **kopulákat**, egzisztenciális operátorokat (Reichenbach 1947: 89), ha nem kaptak helyet a szintaktikai részlegben. A szótárt a lepezett kopulák érdeklik, amilyen a magyar *áll*, amikor EST-jellegénél fogva nem fordítható *il est debout*-val („A sarkon állt a rendőr”, „Nem messze állt a három jegenye”). Vagy a francia *va*, amikor nem fordítható *áll*-lal: *ça va dans les dix mille* (mintegy tízezer). Figyelembe kell venni a 'hangsúlykerülő igéket' (Kömlösy 1989): *van, marad, található, húzódik, fekszik, tartózkodik, terem, elterül*. Ezekhez járulnak az egyes szakmák sajátos egzisztenciális operátorai. Szó esett a francia rádió és televízió nyelvében kopulává általánosult *être au rendez-vous*-ról, *proposer*-ről, *valable*-ről („La neige est toujours valable (Még van hó) [Még érvényes a hó]” TF 1, 1983. augusztus). Az időjárásjelentésekben az *accuser* jelzi a légnyomás-ingadozásokat („Elle *accuseront* une petite baisse” Euronews météo, 1996. március). Az ESSE igék felveendőik azokhoz a főnevekhez, melyek az egyik vagy másik kopulát vonzzák (így az *eltherül* a *síkság* címszóban szerepelhet).

Idézés

Mindenképpen a helyzetszótárra marad az **idézést** jelző kifejezések ('quotation-deictics') kontrasztív tárgyalása. A szótár erre nem képes. A magyar irodalmi szövegek eleven tanúi annak, hogy a *mondta*, a *szólt* mellett számos más ige is betöltheti az idézőjel funkcióját. Így bármely hangadással járó ige (*dadogta, nevetett / nevette, kuncogott, hörögte, ásította*), arckifejezésre vonatkozók (*mosolygott, ráncolta a homlokát*), a beszédet kísérő testmozgást jelzők (*ugrott fel, fordult feléje, karolta át*), társadalmi magatartásra vonatkozók (*védelmezte, harcolt, kergette el*), érzelmet jelzők (*csodálkozott, bosszankodott*). Ezeknek az igéknek nagyrésze nem lehet idézetjelző a franciában.²³⁶

Eldöntendő, ad-e teret a helyzetszótár elavult helyzetmondatoknak, követi vagy sem a szótárakat, melyek *rég* jelzéssel szerepeltetik a közelmúltban

234 A mondatot egy francia filmben az állatszélidítőnő (Françoise Rosay) mondja, kedves oroszlánjának, Aidának halála után.

235 A hős elhatározza, hogy ellopja a megkívánt ékszer (Jean Dréville *Copie conforme* című filmjében, 1946).

236 Kontrasztív szempontból igen tanulságos a Florian Coulmas által szerkesztett *Direct and indirect speech* kötet (1986).

még általános, de ma már régiesnek érzett szavakat. Karinthy krokijai alkalmat nyújtanak a 10-es, 20-as, 30-as évek akkor igen eleven, ma elavult kifejezéseinek tanulmányozására.²³⁷ Zolnai Béla részletesen foglalkozik az 1830-as, 1840-es évek, a 'magyar biedermeier' közhelyeivel, udvariassági formuláival (1993 [1940]).²³⁸ Ennek feldolgozása természetesen már a történeti helyzet-szótár feladata lesz. A történeti szótár hiánya nehézségeket okoz a szinkrón szótárnak. Az *Allez* köszönő formuláról újabban cikkeznek a francia nyelvészeti folyóiratok, különös tekintettel az *Allez, viens* kombinációra. Nemrég hallottam egy 1945-ben készült filmben. Nem is szólva az ófrancia *Allez!*-ről (101. l.). A dinamikus elvű szinkrón szótár számára nem közömbös, hogy egy újkeletű és ennek stiláris jellegét viselő kifejezésről van-e szó, vagy egy semleges jellegű hagyományosról.

8. Korai előmunkálatok

A dinamikus szinkrónia elvén alapuló kétnyelvű helyzetyszótár létrehozása hatalmas, kissé ijesztő feladat. Eleve kétségtelen, hogy az első kiadásban több lesz a hiányzó, mint a meglévő (megragadott) helyzetmondát. De nem voltak nálunk kedvezőbb helyzetben az első kétnyelvű szótárak szerkesztői sem.

Voltaképpen nem is leszünk kezdeményezők. A századforduló óta egymást követték a nyelvtant és a szótárt kiegészítő, tipikus helyzetekhez kötött kijelentéseket csoportosító kézikönyvek, így Kron jól ismert sorozata (*Le petit parisien, The little Londoner, Der kleine berliner*). A mai francia vagy angol nyelvű könyvekben egyre jobban előtérbe kerülnek a helyzetmondatok.

Az előzmények messzebb nyúlnak vissza a múltba. Már a karolingok idején, a 7. században készült kétnyelvű helyzetyszótár: a *Formulae Marculfi*. S már évezredekkel ezelőtt többnyelvű mondatszótárak segítségével képezték az egyiptomi és babiloni írnokokat, tisztviselőket. Bátran mondhatjuk, bármilyen problematikus is a helyzetyszótárak készítése, szinte bizonyos, hogy a helyzet-szótár időben megelőzte az első nyelvtanokat.

²³⁷ „Kezicsókolom, hát tessék mondani”, „kérem alássan”, „alázatos szolgája méltóságos uram”, [Hogy van?] „Na szo, szo”, „egy meleget” (= egy fenét), „bizalmaskodjon a sintérrel”, „vagyon bator”, „pá, örezsem”.

²³⁸ „Kebleitek lelkesedésétől, mint gyönygyelő forrás nedűjétől, fakadand tartóssá a magyar társalgás életvirága, melyből füzendő koszorúikat örömmel teendik asztalaitokra kegyelések által lelkesített írónk” (i.m. 29 k.).

Irodalom

- Achard, Pierre – Fiala, Pierre 1994. La locutionnalité à géométrie variable. In: La locution.
- Albert Sándor 1988. Az ekvivalencia mint fordítási kategória. Kandidátusi értekezés. Szeged. Kézirat.
- Albrecht, Jörn 1971. Monsieur! Vous avez perdu vos gants! Zum Problem der Anredeformen im Deutschen und einiger benachbarten Sprachen. In: Interlinguistica. Sprachvergleich und Übersetzung 355–370. Tübingen: Niemeyer.
- Albrecht, Jörn 1973. Linguistik und Übersetzung. Tübingen: Niemeyer.
- André-Laroche-Bouvÿ, Danielle 1980. La conversation: jeux et rituels 1–2. Thèse d'état. Université de Paris III.
- Austin, John L. 1962. How to do things with words. The William James lectures delivered in Harvard University in 1955. Oxford: University Press.
- Authier-Revuz, Jacqueline 1994. Figement, défigement, méta-énonciation. In: La Locution.
- Bahtyin, Mihail 1978. Tvorcsesztvo francuza Rable i narodnaja kultura srednyevkovja i reneszansa. Moszkva: Hudozsesztvennaja lityeratura.
- Bakos, Ferenc 1955. Contributions à l'étude des formules de politesse en ancien français. Acta Linguistica Hungarica 5: 295–367.
- Bally, Charles 1921. Traité de stylistique française 1–2 [1909]. Heidelberg: Winter, Paris: Klincksieck.
- Bárdosi Vilmos 1994. Les expressions semi-figées binucléaires. In: La locution.
- Bart István – Klaudy Kinga szerk. 1986. A fordítás tudománya. Válogatás a fordítás irodalmából. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Barthes, Roland 1974. Alors la Chine? Le Monde, 1974. május 24.
- Bierwisch, Manfred 1979. Wörtliche Bedeutung: Eine pragmatische Grätchenfrage. Linguistische Studien 60: 119–148.
- Bitti, Pio Enrico Ricci – Poggi, Isabella 1991. Symbolic nonverbal behavior: Talking through gestures. In: Feldman–Rimé 433–457.
- Bolinger, Dwight 1985. Defining the indefinable. In: Ilson, Robert ed. Dictionaries, lexicography and language learning, 69–73. Oxford: Pergamon.
- Brislin, Richard W. ed. 1976. Translation. Applications and research. New York, London, Sidney, Toronto: John Wiley.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen 1978. Universals in language usage: politeness phenomena. In: Goody 56–298.
- Bühler, Karl 1934. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena: Fischer.
- Calbris, Geneviève 1982. Structure des titres et enseignes. Le Français dans le Monde 166: 26–36, 53–55.
- Chanier, Thierry – Cointe, Nathalie – Fouqueré, Christophe – Fabrice, Isaac 1994. Acquisition des expressions lexicales en langue seconde: environnement informatique et modélisations. In: La locution.
- Coleman, Linda – Kay, Paul 1981. Prototype semantics: the English word *lie*. Language 57: 26–44.

- Coste, Daniel *et al.* 1976. Un niveau seuil. Strasbourg: Conseil de l'Europe.
- Coulmas, Florian 1979. On the sociological relevance of routine formulae. *Journal of Pragmatics* 3: 239–266.
- Coulmas, Florian 1981. Routine im Gespräch. Zur pragmatischen Fundierung der Idiomatik. Wiesbaden: Athenaion.
- Coulmas, Florian ed. 1986. Direct and indirect speech. Berlin, New York, Amsterdam: Benjamins.
- Cresswell, M.J. 1981. Adverbs of causation. In: Eikmeyer–Rieser 21–37.
- Diepenbeck, Rudolf 1900. Beiträge zur Kenntnis der altfranzösischen Umgangssprache des späteren Mittelalters. Kiel: Peters.
- Dolet, Estienne 1540. La maniere de bien traduire d'une langue en avtre. Lyon: Estienne Dolet.
- Domarus, E. 1946. The specific laws of logic in schizophrenia. In: Kasanin J.S. ed. Language and thought in schizophrenia. Berkeley, Los Angeles: California University Press. 104–114.
- Dubois, Jean 1967. Grammaire structurale du français: le verbe. Paris: Larousse.
- Ducrot, Oswald 1991. Dire et ne pas dire [1972]. Paris: Hermann.
- Ducrot, Oswald *et al.* eds. 1980. Les mots du discours. Paris: Editions de Minuit.
- Eckhardt Sándor 1958. Magyar–francia szótár. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ehrenzweig, A. 1953. The psycho-analysis of artistic vision and hearing. New York: Brazillie.
- Eikmeyer, Hans-Jürgen – Rieser, Hannes eds. 1981. Words, worlds and contexts. New approaches in word semantics. Berlin, New York: de Gruyter.
- Eschbach, Achim ed. 1984. Bühler-Studien 1–2. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Feldman, Robert S. – Rimé, Bernard eds. 1991. Fundamentals of nonverbal behavior. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Fernandez, Jocelyne 1994. Les particules énonciatives. Paris: Presses Universitaires de France.
- Fillmore, Charles 1976. The need for a frame semantics within semantics. *Statistical methods in linguistics* 12: 5–29.
- Fónagy Iván 1960. A hang és szó hírtéke a költői nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 62: 73–100.
- Fónagy Iván 1962. Beszéd és valószínűség. *Magyar Nyelvőr* 86: 309–320.
- Fónagy, Ivan 1973. Poids sémantique et 'poids phonique'. *La linguistique* 9: 7–35.
- Fónagy Iván 1981. A beszédaktus fejlődéslélektani szempontból tekintve. *Literatura*: 37–43.
- Fónagy, Ivan 1982a. Situation et signification. Amsterdam: Benjamins.
- Fónagy, Ivan 1982b. He is only joking. Joke metaphor and language development. In: Kiefer, F. ed. *Hungarian linguistics*, 31–108. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins.
- Fónagy, Ivan 1982c. Il traduttore e il problema degli enunciati legati. In: *Processi traduttivi: teorie ed applicazioni*. Brescia: Editrice la Scuola.
- Fónagy, Ivan 1983. Changement de niveau linguistique en passant d'une langue à l'autre. *Acta Linguistica Hungarica* 33: 65–87.
- Fónagy, Ivan 1985. J'aime □. Je connais □. Verbes transitifs à objet latent. *Revue Romane* 20: 3–35.
- Fónagy, Ivan 1987. Individual conversational maxims. In: *Antipodische Aufklärungen. Festschrift für Leslie Bodi*. Frankfurt, Bern, New York: Peter Lang.
- Fónagy, Ivan 1989. Le français change de visage. *Revue Romane* 24: 225–254.

- Fónagy, Ivan 1995. Figement et mouvement. Changements lexicaux dans le français contemporain. *Revue Romane* 30: 163–204.
- Fónagy, Ivan – Fónagy, Judit – Bérard, Eva 1983. Les clichés mélodiques du français parisien. *Folia Linguistica* 33: 153–185.
- Fónagy Iván – Magdics Klára 1966. A nyomaték szófajmegkülönböztető szerepe. *Nyelvtudományi Közlemények* 68: 97–114.
- Fónagy Iván – Magdics Klára 1967. A magyar beszéd dallama. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fónagy Iván – Soltész Katalin 1954. A mozgalmi nyelvről. Budapest: Művelt Nép.
- Frege, Gottlob 1892. Von Sinn und Bedeutung. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100: 25–50.
- Foulet, Lucien 1950. Sire, Messire. *Romania* 71: 1–48.
- Freud, Sigmund 1940–1958. *Gesammelte Werke* [= GW] 1–18. London: Imago.
- Freud, Sigmund 1953–1966. *Standard edition* [= SE] 1–24. London: Hoggarth.
- Frobenius, Leo 1933. *Kulturgeschichte Afrikas*. Frankfurt am Main: Phaidon.
- Gardiner, H.M. – Metcalf, Ruth C. – Beebe-Center, John G. 1937. *Feeling and emotion. A history of theories*. New York: American Book Co.
- Goffman, Erving 1974. *Frame analysis*. Cambridge (Mass.): M.I.T. Press.
- Goody, Esther N. ed. 1978. *Questions and politeness*. Cambridge, London: Cambridge University Press.
- Grétsy László 1962. A szóhasadás. Egy kevésbé számbavett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gross, Maurice 1975. *Méthodes en syntaxe*. Paris: Hermann.
- Gross, Maurice 1985. Sur les déterminant dans les énoncés figés. *Langages* 79: 89–118.
- Gross, Maurice 1988. Sur les phrases figées complexes du français. *Langue française* 77: 49–70.
- Guenot, Jean – Malécot, André 1966. *Thanks for calling*. Paris: Didier.
- Guenther, F. – Guenther-Reutter, M. eds. 1978. *Meaning and translation. Philosophical and linguistic approaches*. London: Duckworth.
- Gülich, Elisabeth – Kraft, Ulrich 1994. Le rôle du 'préfabriqué' dans le processus de production discursive. In: *La locution*.
- Haiman, John 1991. Motivation, repetition and emancipation: the bureaucratisation of language. In: Nichols, John D. ed. *Algonquian and Iroquian linguistics*, 45–69. Winnipeg (Man.): A.C. Ogg.
- Haiman, John 1994. Ritualization and the development in language. In: Pagliuca, W. ed. *Perspectives on grammaticalization*, 3–29. Amsterdam: Benjamins.
- Harris, Alice C. 1984. Georgian. In: Chisholm, William S. ed. *Interrogativity. A colloquium on the grammar, typology and pragmatics of questions in seven diverse languages*, 63–112. Amsterdam: Benjamins.
- Harris, Margaret – Barrett, Marty – Jones, David – Brookes, Susan 1988. Linguistic input and early word meaning. *Journal of Child Language* 15: 77–94.
- Hermann Imre 1923. Die Randbevorzügung als Primärvorgang. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* 9: 137–167.
- Herschberg-Pierrot, Anne 1980. Problématique du cliché. *Poétique* 43: 334–345.
- Humboldt, Wilhelm 1907. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts [1836]. In: *Gesammelte Schriften* 7: 38–65. Berlin: Königliche Preußische Buchhandlung — Magyarul: Telegdi Zsigmond szerk. 1985. Wilhelm von Humboldt válogatott írásai, 71–150. Budapest: Európa.

- Immermann, Karl Lebrecht 1972 [1836]. Werke 1–5. Frankfurt am Main: Athäneum.
- Jackson, Hughlins J. 1887. On affections of speech from disease of the brain. *Brain* 1: 304–330.
- Kasanin, J.S. 1946. The disturbance of conceptual thinking in schizophrenia. In: Kasanin, J.S. ed. *Language and thought in schizophrenia*. Berkeley, Los Angeles: California University Press.
- Kelemes József 1970. *A mondatszók a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kertész Manó é.n. Szokásmondások. *Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei* [1922]. Budapest: Révai.
- Kiefer Ferenc 1981. A -hat/-het képző jelentéséhez. *Az episztemikus -hat/-het*. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 16: 131–153.
- Kiefer, Ferenc 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38: 107–126.
- Kiefer, Ferenc 1990–1991. Noun incorporation in Hungarian. *Acta Linguistica* 40: 149–177.
- Kiefer, Ferenc 1996. Bound utterances. *Language Sciences* 18: 575–578.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Kleist, Heinrich von 1878. Über die allmähliche Verfertigung der Gedanken beim Reden [1805]. *Sämtliche Werke* 4. *Deutsche Nationalliteratur* 150: 282–288. Berlin, Stuttgart: Speeman.
- Knapp, Peter H. ed. 1963. *Expression of emotions in man*. New York: International University Press.
- Koestler, Arthur 1964. *The act of creation*. London: Hutchinson.
- Komlósy András 1989. Fókuszban az igék. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 171–182.
- Krashen, Stephen D. 1976. Cerebral asymmetry. *Studies in neurolinguistics*. In: Whitaker–Whitaker 157–191.
- Kron, R. 1911. *Le petit parisien*. Freiburg: Bielefeld.
- Kronasser, Heinz 1952. *Handbuch der Semasiologie*. Heidelberg: Winter.
- Ladd, Robert D. 1980. *The structure of intonational meaning* [1978]. Bloomington: Indiana University Press.
- Lancker, Diana van 1972. Language lateralization and grammars. *UCLA Working Papers in Phonetics* 23: 24–31.
- Laziczus Gyula 1942. *Általános nyelvészet*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Leontyev, Alekszej 1971. *Sprache, Sprechen, Sprechfähigkeit*. Stuttgart: Stöting.
- Littré, E. 1873. *Dictionnaire de la langue française* 1–4. Paris: Hachette.
- La locution: Entre lexique, syntaxe et pragmatique*. Colloque, Saint-Cloud, 1994. november 24–26. *Megjelenés előtt*: Paris: Klincksieck, 1997.
- Lyons, John 1977. *Semantics* 1–2. Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Malblanc, Alfred 1968. *Stylistique comparée du français et de l'allemand*. Paris: Didier.
- Martin, Robert 1992. *Pour une logique du sens* [1983]. Paris: Presses Universitaires de France.
- Martins-Baltar, Michel 1976. Actes de paroles. In: Coste *et al.* 83–224.
- Martins-Baltar, Michel 1994a. *Analyse motivationnelle du discours*. Paris: Crédif.
- Martins-Baltar, Michel 1994b. Énoncés de motif usuels: figures de phrase et procès en déraison. In: *La locution*.
- Morin, Yves-Charles 1985. The French subjectless verbs *voici* et *voilà*. *Language* 61: 777–820.

- Motsch, Wolfgang 1980. Situational context and illocutionary force. In: Searle, J.L.–Kiefer, F.–Bierwisch, M. 155–168.
- Mounin, Georges 1963. Les problèmes de la traduction. Paris: Gallimard.
- Nida, Eugene 1964. Towards a science of translating. Leiden: Brill.
- Norricks, Neal R. 1979. The lexicalization of pragmatic functions. *Linguistics* 17: 671–685.
- O. Nagy Gábor 1957. Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Budapest: Gondolat.
- Országh László 1994. Magyar–angol szótár 1–2. [1963] Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pléh Csaba 1984. Karl Bühler nyelvelmélete és a mai pszicholingvisztika. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 237–256.
- Quasthoff, Uta 1973. Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps. Frankfurt: Athenäum.
- Reichenbach, Hans 1947. Elements of symbolic logic. New York: Macmillan.
- Reichstein, A. D. 1973. Zur Analyse der festgeprägten Sätze im Deutschen. *Deutsch als Fremdsprache* 10: 212–222.
- Reum, Albrecht 1910. Petit dictionnaire de style. Leipzig: Weber.
- Revzin, I.I. – Rozencveig, V.J. 1964. Osznovi obscsevo i masinnovo perevoda. Moszkva: Visszaja skola.
- Robert, Paul 1985. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Sous la direction d'Alain Rey. Paris: Dictionnaire le Robert.
- Robert, Paul 1993. Le nouveau petit Robert, dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Nouvelle édition remaniée et amplifiée sous la direction de Josette Rey-Debove et Alain Rey. Paris: Dictionnaire le Robert.
- Rosengren, Inger ed. 1992. Satz und Illokution 1–2. Tübingen: Niemeyer.
- Schlegel, Friedrich 1962. Prosaische Jugendschriften, Minor, J. ed. Wien: Konegen.
- Schubiger, Maria 1958. English intonation, its form and function. Tübingen: Niemeyer.
- Schubiger, Maria 1965. English intonation and German modal particles. *Phonetica* 12: 65–83.
- Searle, John R. 1975. A classification of illocutionary acts. *Language and Society* 5: 1–23.
- Searle, John R. – Kiefer, Ferenc – Bierwisch, Manfred eds. 1980. Speech act theory and pragmatics. Dordrecht, London: Reidel.
- Searles, Harold F. 1965. Collected papers on schizophrenia and related subjects. London: Hoggarth.
- Spielman, Roger W. 1988. Response preferences in narrative discourse. *Semiotica* 71: 93–123.
- Svejcer, A.D. 1988. Tyeorija perevoda. Szatusz, problemi i aszpekti. Moszkva: Vojennoje izdatyelsztvo.
- Tardieu, Jean 1951. Un mot pour un autre. Paris: Gallimard.
- Telegdi Zsigmond 1977. Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Trier, Jost 1931. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. Heidelberg: Carl Winter.
- Vaszeva, I. 1980. Tyeorija i praktyika perevoda. Szofia: Nauka i isszkusztvo.
- Veken, Cyrill 1990. L'oral de Lacan. Un signifiant 'long en bouche'. *Le Trimestre Psychanalytique* 1: 165–203.
- Vinay, Jean-Paul – Darbalnet, J. 1964. Stylistique comparée du français et de l'anglais. Paris: Didier.
- Wardhaugh, Roland 1985. How conversation works. Oxford: Blackwell.
- Wegener, Philipp 1885. Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens. Halle: Niemeyer.

- Weydt, Harald 1969. Abtönungspartikeln. Die deutschen Modalwörter und ihre französische Entsprechungen. Bad Homburg v.d.H., Berlin, Zürich: Gehlen.
- Whitaker, Haiganosh – Whitaker, Harry A. eds. 1976. Studies in neurolinguistics 1–2. London: Academic Press.
- Wilss, Wolfram 1982. The science of translation. Tübingen: Günter Narr.
- Wunderlich, Dieter 1976. Studien zur Sprechakttheorie. Frankfurt: Suhrkamp.
- Wunderlich, Dieter 1980. Methodological remarks on speech act theory. In: Searle–Kiefer–Bierwisch 291–312.
- Zolnai Béla 1993. A magyar biedermeier [1940]. Budapest: Franklin.



